ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

Vol 6 No.2 June-Dec. 2016

Research Journal Publication Committee

Dr. M.K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022

Knowledge Resonance

(A half yearly National Peer Reviewed Research Journal)

Vol. 6 No. 1 June- Dec. 2016

C O N T E N T S

1. **Feminist Perspectives in Durrani's Blasphemy** 01
Ms Madhumita Kishor Dhote

2. **Impact of advertising on consumption among different occupations in Bhopal** 06
Dr Ritu Tiwari

3. **Effectiveness of Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls - 'SABLA'.** 11
Kalpana S. Bhave,

4. **Moral Values Highlighted in Indian Philosophy and Its Importance in Present Life.** 17
Mrs. Seema Deshpande

5. **Women contribution in Indian Banking Industries: Beginning of New Era** 23
Dr. Kishor V. Ghormade

6. **Design, Analysis and Implementation of Soft Computing techniques for Recognition of Devnagari Characters** 29
Dr G S Katkar,V R Nikam

7. **Economic position of women in the workplace** 37
Dr. Mugdha Deshpande

8. **Challenges And Opportunities In E-Commerce Education** 41
Dr.Sunil S. Hajare,

9. **Kamala Markandaya's Nectar In A Sieve: As a Novel of Rural India and a Tale of Desperate** 44
Dr. Rajender R. Tula

10. **Role of Indian Youth In Nation Building** 47
Shilpa Jibhenkar

11. **Nehru's Supremacy As A Prose Writer** 50
Dr. Parag Bombatkar

12. **A Comparative Study of Level of Stress Experienced by School Children Inactive in Sports, School Children Active in Sports and their Mothers.** 52
Dr. Advita Deshmukh

13. **Nutritional Status, Socio Economic Conditions and Nutritional Awareness Influencing Prevalence of Anaemia in Pregnant Women.** 57
Dr. Anuradha Nisal

14. **आरोग्य व्यवसायातील नैतिकताः समस्या आणि उपाय** 62
डॉ. रमेश सदाशिव वाघमारे

15. **गोंडवनातील ऐतिहासिक तथा वैविधपूर्ण वैरागड 66**
प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर

16. **भारताचा इतिहास बदलणाऱ्या काही महत्वाच्या लढाया 69**
प्रा. सौ. एस. आर. बाभुळकर

17. **सहकार चळवळीचा राजकारणावरील प्रभाव : एक अध्ययन 76**
ओमप्रकाश भेंडारकर

18. **संत एकनाथ : एकनाथी भागवत व चतुःश्लोकी भागवत : एक अभ्यास 81**
कु. रश्मी रंगारी

19. **करंज वनौषधी झाडापासून होणारी रोजगार निर्मिती 84**
प्रा. कु. नुतन ह. माकुमे

20. **''शैक्षणिक धोरणाचा बागुलबुवा व भविष्यातील उच्च शिक्षणाचे धोरण'' :- एक आढावा. 88**
डॉ. पवन आर. नाईक

21. **स्वामी विवेकानंदांचे भारतीय युवकांबाबतचे विचार 93**
प्रा.कु. प्रणंया महेंद्र पाटील

22. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक कार्य 96**
प्रा.डॉ. राजू भा. खरडे

23. **सचेतन मनाने प्रेरीत होऊन निर्माण झालेल्या कविता 99**
डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत

24. **धनगर समाजाच्या राजकीय इतिहासाचे 101**
प्रा. दमयंती का. खडसे

25. **संयुक्त शासन, पक्षीय व्यवथा व भारतीय संघवाद 104**
नारायण दौलतराव बालपांडे

26. **भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना व नागपूर जिल्हयाचा सहभाग 107**
प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर

27. **भारताचे मेक इन इंडियाचे धोरण - अंमलबजावणी व वस्तूस्थिती 111**
प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते

28. **'' ग्रामिण विद्यार्थ्याच्या व्यक्तीमत्व विकासावर अभ्यासक्रमा वेतीरीकत शालेय 117**
कार्यक्रमांच्या परिणामांचे अध्ययन.''
प्रा. डॉ. श्रीबाला विश्वास देशपांडे

29. **प्राचीन भारत के इतिहास लेखन के स्त्रोत 121**
प्रा.डॉ. उज्वला एस. साळवे

20. **डॉ. दामोदर खड़से के कथा साहित्य में पात्रों का यथार्थ 126**
कु. प्रतिमा रामेशरण बैसवारा

31. **गृहिणी - एक जागरूक ग्राहक 131**
डॉ. स्मिता पत्तरकिने

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Feminist Perspectives in Durrani's Blasphemy

Ms Madhumita Kishor Dhote

Tehmina Durrani is a Pakistani English author, born on 18th February 1953, an Afghan Pathan by descent, and born into an educated and influential family. She is the daughter of the late former Governor of State Bank of Pakistan Shahkur Ullah Durrani and granddaughter of Sir Sikandar Hyat. She wrote her autobiography called 'My Feudal Lord' in 1994, detailing her marriage with Muastafa Khar. The book become an international bestseller and won the Italian Marissa Bellasario prize and was later translated into several languages. Durrani's novel Blasphemy is highest degree of male torture upon women and corrupt religious systems. She tried to depict the picture of the sufferings of women at deeper level in her novels. It is the example of utter surprise where exploitation of men over women in the form of patriarchal system is well-exposed. The aim of this paper is to point out the challenges faced by Muslim societies in general and Muslim women in particular. Throughout it clearly emphasise the men domination on women. Durrani has cited and analyzed the plight of women exploitation by men on the basis of patriarchal cultural concepts constructed around the power of men folk. It brings to scene the unjust ruling of patriarchy which indirectly responsible for the present discriminating state of women. Her novel become a current example of Third World countries; Pakistan women are taken as personal properties and possessions of men, since men control every spheres of lives of women even their movements and behavior. Durrani through her novel challenges religious dogmas and the religious patriarchies interpret the religious scriptures in order to subjugate women. Women in Pakistan suffer from poverty of opportunities throughout their lives. It is higher in rural than urban areas. Durrani emphasise the corrupt natures of religious leaders and the evils like polygamy, rape and child molestation at heart wrenching level.

Keywords: patriarchy, religious dogmas, torture, personal properties, exploitation, possessions

Tehmina Durrani's third novel Blasphemy is a collection of male domination upon women and corrupt religious practices. Through 'Blasphemy', she tried to depict the picture of the sufferings of women at deeper level in her novels. It is the example of utter surprise where exploitation of women in the hands of men are common picture and they never feel guilty for their heinous act.. Blasphemy is a serious comment on the challenges faced by Muslim societies in general and Muslim women in particular. All the episode of the novel spoke only about the attitude of men towards women, but rare she speaks about any religion. There are some people who exploit and prey on the ignorant people. Conventional rearing conditioned by domineering and patriarchal social environment that existed ,forced females to succumb to social attitude, social philosophy, which indoctrinated itself into their being and way of living . Durrani through her novel challenges religious dogmas and the religious patriarchies interpret the religious scriptures in order to subjugate women. Durrani has cited and analyzed to show the plight of women being beaten and exploited by men on the basis of patriarchical cultural concepts constructed around the power of men folk. It brings to scene the unjust ruling of patriarchy which is

indirectly responsible for the present discriminating state of women. Marx and Engels argued that the ruling class oppresses women, relegating them to second-class citizenship in society and within the family:

"The bourgeois sees in his wife a mere instrument of production." Engels gives to the personal aspects of women's oppression inside the family, including the extreme degradation suffered by women at the hands of their husbands, with a degree of inequality that had been unknown in pre-class societies. Engels called the rise of the nuclear family. "The world history, defeat of the female sex."

Engels explicitly argued that rape and violence against women were built in to the family at its beginning. The man took command in the home also; the woman was degraded and reduced of servitude; she became slave of his lust and a mere instrument for the production of children, in order to make certain of the wife's fidelity and therefore the paternity of his children . She is delivered over unconditionally into the power of the husband ; if he kills her, he is only exercising his rights

Her novel become an glaring examples that in third world centuries like Pakistan women are taken as personal properties and possession of men, since men control every spheres of lives of women; even their movements and behavior. The women like Tehmina to fight against male hegemony, patriarchal dominance and Islamic fundamentalism to assert power and control over their own lives.

Tehmina Durrani is a Pakistani English author , born on 18th February 1953, an Afghan Pathan by descent, and born into an educated and influential family of status is the daughter of the late former Governor of State Bank of Pakistan Shahkur Ullah Durrani and granddaughter of Sir Sikandar Hyat. She wrote her autobiography called 'My Feudal Lord ' in 1994 , detailing her marriage with Mustafa Khar. The book made up international bestseller and won the Italian Marrissa Bellasario prize and was later translated into several languages.

Her third book Blasphmy (1998) was successful but also controversial. The novel is based on real life account of fraudulent religious feudalism where intensity of horrors imposed by men upon women is clearly depicted. Blasphemy describes various plethora of the humiliation and torture of Muslim women. It emphasizes incest, child abuse, prostitution and pedophilia. In the novel she describes the secret lives of the Muslim clergy and spiritual leaders or pirs.

'No nation can rise to the height of glory unless their women are side by side with them ……..

It is crime against humanity that our women are shut up within the four walls of the houses as prisoners…

(Muhammad Ali Jinnah, Father of Nation)

Women are supposed to play a passive role in society and to live according to the age old norms, which are only for women. As the aftermath of freedom,led to the emergence of Pakistan that ushered in copious unfathomable lesions , as its freedom also entailed to serve umbilical connections . Women at the beginning of the 20th century , the novelist Frank Norns could announce that women may have been writing more fiction than men , but they were not writing better fiction. They lacked the necessary involvement with experience with life itself " the crude , the raw , the vulgar" that was the basis for great and enduring literature. Moreover he insisted that, women lacked the physical and psychological stamina to produce great fiction. They succumbed too easily Women- trafficking is increasing all over the world, especially in South- Asian countries. They are trafficked for variety of reasons for examples, for sex slaves, prostitutes, domestic slaves, begging slaves and sometimes as trade

brides. They are usually exploited by their husbands. Poverty, war, need to survive, rising unemployment in developing countries, increased demand for services in developed countries and the exposure to internet are responsible for women trafficking

Poverty is the main cause of trafficking, survival needs force the young girls and women to leave their homes and even their countries to obtain material gains. Some times the poor parents themselves send their daughters to urban centres without the considering consequences. Trafficking is mostly common in areas having natural disasters and marginalized sections.

Bonded labor is another phenomena in developing countries and has many dimensions of exploitation. This labor practice is common in rural and sometimes in urban areas. The whole family including women and children is bound to provide services to the land lords in rural areas only in return for meals and rent of housing. The whole family work for less wages and get exploited. Women ratio to exploitation is more as they sometimes has to fulfill the demand of sexual service to managers and their employees for their personal privileges. Women and children sometimes also has to suffer from debt bondage.

The status of Pakistani women is determined by fertility and child bearing. She has a low bargaining power, the all important decisions like as marriage, securing painful employment , receiving proper health - care, migration and reproductive behavior are made for her by male member of the family.

Durrani's Blasphemy is disclosure to corrupt religious system of Pakistan. In it she emphasizes the corrupt nature of religious leaders, the evils like polygamy, rape and child molestation at heart wrenching level. My paper aim is to focus on exploring and understanding how the patriarchal Muslim society and the corrupt religious system spoil the women under the aegis of Holy Quran. Durrani's book unearthed the sufferings of oppressed women in the name of religion . In the 21st century where science has shown us many advancement and technological progress, is it good to still hold the tail of orthodox and superstitious beliefs, where every crime to women or girl rotates somewhere round the world of patriarchy or male domination. Both the novel portrayed the male dominated society where women are subjugated a male world dominating over the female world, overshadowing it and governing it. Surrounded with dominant constructed rules firm enough to be broken, they are governed over by patriarchal power, exploited; undergoing physical and psychological torture to such an extent that they become a silent bearer of pain. How do these women gather strength after being repressed, brutalized but remain silence.

In Blasphemy's Tehmina, through the protagonist Heer, strips off the devilish character of a Holy man. The novel unravels how patriarchy can misuse religion to suppress women within the household as well as outside of the threshold. It is not only Heer to be exploited and violated physically, sexually and mentally by Pir Sain who cannot tolerate the slightest of mistake, neither can bear a word against his action, the actions that are motivated by polygamy, sexual abuse of child and women's torture. In Heer words-

"To me, my husband was my son's murderer. He was also my daughter's molester. A parasite nibbling on the Holy Book, he was Lucifer, holding me by the throat and driving me to sin each and every night. He was the rapist of orphans and the fiend that fed the weak. But over and above all this, he was known to be the man closest to Allah, the one who could reach Him and save." (Durrani 1999, 143)

The book unveils the ugly faces of the people who sit on the seat to rule. The book is set in

South Pakistan and depicts male domination of the highest order, tyranny in its crudest form and religious fundamentalism at its extreme. The lines are very repulsive and the thought of women, even today are subjected to this sort of life, is enough to shake and think about the condition of women in the name of religion. The story of Heer is the real story of all Pakistani traditional- mind houses where mother sell her child in the form of marriage to the man double her age and leave her alone in the world of beasts, in the form of husband. It is an example of those girl who faces such traumatic condition where a small age girl has to accept her partner of her father's age. In "Archives" in an interview she says" The real oppression on women is that they must not speak. And doing something is unconventional as writing a book, makes you into a woman who doesn't have modesty." Durrani's Blasphemy revolves round the central character. Heer-a very beautiful woman married to a religious leader-Pir Sain, when she is barely fifteen, much against her wish. She got trapped in her destiny and she had to marry Pir Sain , the man of God as he has been considered by the community eighteen years or so older than she is. Women in such andocentric society are tended purely to serve the master. She herself suffered at the hands of the dominant power regime and is aware of women's horrible plight in Muslim society. The author wants the reader to feel the agony and pain that women have to bear. The pain and suffering can only be felt when one goes through such experience. Her mother ecstasy knew no bounds and she wonders, "How will I sit with him? What will I say? My Pir is becoming my son-in-law! O God, I could not even dream of sitting on a chair in his presence." (page 26 , Blasphemy).

Heer, of Blasphemy, represents all those innocent girl who were eagerly waiting to fulfil their dreams and desires which they have built by watching many movies and serials. She is an example of those girl whose dream shattered into pieces because of the Pir Sain like husband. Pir Sain is a true example of patriarchal system or society where the male is only to dominate, molest and exploit the female world. The novel is all about 15 year old girl who is forced to marry a much older man and her subsequent trauma as she undergoes torture and sexual perversion. The holy man ,Pir Sain has already killed his two previous wives of tender age by sexual excesses. Her novels illustratet in third world countries like Pakistan, women are taken as personal properties and possessions of men since men control every sphere of lives of women even their behavior and movements. Men have the right and full command to make decisions for women and women have to follow their decisions in family, tribe, community and society.She is snubbed and ridiculed throughout her life not to shun and go against the social order.Our part of the world gives a greater emphasis on male dominant order. Women have always been made to suffer from disappointment, disillusionment and frustration which arise from social restrictions. Almost every woman faces harsh criticism like that of Durrani, who writes in a courageous manner about the male dominated society as well as by protesting against it. Every woman must learn to confront the contentious tenets which have been considered truths since centuries. Her Blasphemy is a serious comment on the challenge about dying self identity faced by Muslim societies especially by women. It is a blend of fact and fiction, it has been studied as an exposure of the Pakistani Maulanas and shown to the whole world how the Muslim religious ministry exploit the Muslim masses behind the concealment of Islamic religious traditions.

Emotional death is the result of extraordinarily stressful events that shatter your sense of security, making you feel helpless and vulnerable in a dangerous world. She has to sacrifice her emotions, desires, identity and education and sometimes even parents also.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

The novel is a tragic heart rending tale of the helpless victim.

Tehmina has in her novel revealed to the whole world how this class of religious apparatus indulges in all sensual pleasure behind the peripheral of Islam. Durrani introduces a world of deep seclusion, erotic exploitation and spiritual duplicity. All female characters of the novel have no individual personality for their own self. She describes the secret lives of the Muslim clergy and spiritual leaders. She declares that the story is factual, with some names and events altered to protect the identity of the woman, Tehmina, being an educated woman and from a privileged class milieu dares to break the age-old silence that is expected of every woman in a patriarchal society of Pakistan.

Pakistan ,like many other developing countries in the ' Third World ' is experiencing rapid economic changes , swept up in the current of globalization. As urban industrial centre become overcrowded, people spend longer hours at work for minimal wages, and an individualistic rather than community based attitude towards life becomes more prevalent.

The marginalization of women's experience in 1947 is baffling considering the systematic way in which they were brutalized by men of the rival Muslim, Hindu and Sikh communities. Durrani find strength in speaking out and has become a source of inspiration to abused and battered woman in Pakistan. Durrani has emancipated herself as an individual without sacrificing her faith in her religion Islam and her nation Pakistan

References

1. A "About"'. Academla.edu. Retrieved 2016-05-15.*
2. A on Alexa hnp://www.alexa.com/s!teinfo/ academia.edu on Alexa &> Check | url= value (help). Retrieved 6 January 2017. Missing or empty ititie= (help)
3. A Academia.edu. "Hiring" a3. Retrieved 2016-07-22.
4. A a 6 gome academics remain skeptical of Academia.edu &
5. A a b F0rtney, Katie; Gonder, Justin (2015-12-01). "A social networking site Is not an open access repository" <s>. OSC. Retrieved 2016-07-22.
6. A Cutler, Kirn-Ma!. "Academia.Edu Overhauls Profiles As The Onus Falls On Researchers To Manage Their Personal Brands"&>. Techcrunch. Retrieved 2012-10-19.
*7. A Academia.edu. "About"*1. Retrieved 2016-01-25.*
*8. *a h c "Academia.edu | CrunchBase Profile" iff. Crunchbase.com. Retrieved 2012-02-22.*
9. A Richard Price (2012-02-05). "The Future of Peer Review" &. TechCrunch. Retrieved 2012-02-22.
10. A Richard Price (2012-02-15). "The Dangerous "Research Works Act" "&. TechCrunch. Retrieved 2012-02-22.
11. A Peter Suber (2016). "Open Access book §10 self help" &.
12. A a b "Academia.edu Raises $4.5 Million To Help Researchers Share Their Scholarly Papers" iff. TechCrunch. 2011-11-30. Retrieved 2012-02-22.
13. A 'Academia.edu - $4.5M in Funding, 3M Unique Monthly Visitors - Can They Change Science Publication?"^. Singularity Hub. 2011 -12-11. Retrieved 2012-02-22.
14. A Thelwall, M.; Kousha, K. (2014). "Academia.edu: Social network or Academic Network?". Journal of the Association for Information Science and Technology. 65 (4): 721. doi:10.1002/asi.23038iff. Preprints'
15. A Parr, Chris (June 12, 2014). "Sharing is a way of life for millions on Academia.edu"dP. Times Higher Education. Retrieved 14 September 2015.
16. A Howard, Jennifer (December 6, 2013). "Posting Your Latest Article? You Might Have to Take ft Down"]. The Chronicle of Higher Education. Retrieved 14 September 2015.*
17. A "edu Policy Information''. Net.educause.edu. 2001-10-29. Retrieved 2012-02-22.*
18. A a b McKenna, Laura (17 December 2015). "The Convoluted Profits of Academic Publishing". The Atlantic.*
19. A a b "A SOCja| networking site is not an open access repository" iff. University of California Office of Scholarly Communication.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Impact of advertising on consumption among different occupations in Bhopal

Dr Ritu Tiwari
Head & Associate Prof.
Dept of Economics
D.A.K.M.V. Nagpur

Abstract

As advertising has become prevalent in modern society, it is increasingly being criticized. Advertising occupies public space and more and more invades the private sphere of people. According to Georg Franck, "It is becoming harder to escape from advertising and the media. The recent upsurge of interest in consumer education can be expected to lead, in the long-run, to significant changes in consumer behavior. This paper contains a brief description of existing occupational and a discussion of hypotheses about how religious difference could be affected consumer behavior through commercial ads.

Many studies have assessed the relationship among basic demographics and psychographics and sustainable purchase behaviors but research has not adequately investigated the potential influence of core religious values on purchase related behaviors or in the field of consumption influenced by advertisement. Therefore, the purpose of this paper is to examine the influence of occupation and work culture belief on consumption behaviors through advertisements.

Everyday life in the twenty-first century offers multiple instances of consumption that can be studied in many ways. The focus of this study is neither to commend nor condemn consumer culture, but to understand how, why and in myriad ways people learns to consume the way they do. Provide evidence to the fact that consumerism is practices, ideologies and attitudes towards consumption as an inevitable aspect of human civilization. In this respect, we selected Bhopal city for our investigation.

Key words: Advertisements, Consumption Behaviour pattern, Media, Brand Preference, Consumer Attitude, TV Advertising, Different educational Groups,

Introduction

Understanding the differential impact of globalization on culture-the most profound shaper of consumption-is fundamentally important. This research examines the linkages of influence of advertising among different occupational groups in Bhopal city. There are many factors causing these constraints on consumption options. This study contributes to a deeper understanding of the impact of advertisement on consumer buying behaviour among different occupational group.

Different occupational groups have different impacts on some aspects of consumer behaviour. These differences are thought to result from divergent values and beliefs concerning consumption held by different work culture. This effect may be either direct, as when

consumption of specific products varies as a function of the tenets held by the deferent occupational associations, or indirectly , as a function of differences in psychological Constructs such as personality and values.

The review of literature gives considerable support for viewing occupation as an important construct in the study of consumer behavior. occupation was found to influence the way in which people make decisions on shopping. The following analysis deals with the respondent's occupation and their expenses on various items.

To analyze the impact of occupation on consumption behaviour, expenses on each item has been assessed individually .Cross tabulation was applied between respondent attributes and expenses on various items. The results were analysis using Chi square, statistical tool to examine the significant association, independence / dependence among the variables.

Review of Literature

According to the Benton Foundation (2000): Despite the current frenzy surrounding new media, TV is still the most watched and most trusted source of information in the India. Ninety - three percent of Indians watch a network television program in the course of a week, and 69 percent of Indians say TV is the most trusted source of information.

A University of Wyoming marketing professor's recently published book focuses on how people's religious views align with their purchasing powers -- especially during the holiday season with so many religious undertones. The correlation between occupation and business is the focus of "Belief Systems, Occupation and Behavioral Economics: Marketing in Multicultural Environments," written by Minton and Lynn Kahle, the Ehrman Giustina Professor and head of the Department of Marketing at the University of Oregon. According to the book, many people do not realize or simply resist the idea that occupation is a key contributor to a consumer's core values, which then contribute to consumption decisions, voting practices, reaction to pro-social messages and public policy, as well as donating behavior.

India has unique culture of its "Ganga -Jmuni tahzeeb". People believed to live together and celebrate many different religious functions together with harmony. Indians love to watch television too; it is very interesting to investigate the influence of commercial ads on different religious community to analyze consumption behavior.

Advertising in India has been gaining sophistication during recent years. Besides, there has been a considerable increase in sales promotion activities of incentive merchandising schemes which have increased considerably in the last decade. Most of these were naturally for low prices mass consumer non - durables such as Soaps, toiletries, tooth pastes, herbal products, curry powders, confectionaries, cigarettes etc. Readymade garments, ready to eat items, two wheelers television sets, washing machines, mixers, fridges, fans, ovens have also become as popular in India consequent upon the emergence of T.V as a powerful media of advertising. From a scenario in the seventies where options were limited and the print medium was the single most dominant medium, there has been a sudden proliferation of options in 1980?s with T.V. overriding all other media in the country.

The role of advertising in influencing food choice must be considered against the backdrop that nine out of every ten food commercials aimed at children advertise foods considered generally unhealthy (Denoon, 2008). Additionally, an analysis of children's magazines found that unhealthy food was portrayed more often than healthy food (Kelly & Chapman, 2007). Kelly & Chapman, (2007) also found that when name brands were used, ice cream, and fast food

(unhealthy foods) were the most common items mentioned.

Problem Statement

The problem statement includes the issue that the marketers use same appeal for all and try to capture the maximum market however as time is limited for the old generation and extended for the young ones, a difference appears in their way of perceiving the TV advertisement in particular and overall advertisement in general. So we may state the problem as "There is not any influence of Advertisement in consumption behaviour of different occupation level in Bhopal city?"

Objectives of the Study

The objectives of the study are to find out:

Whether there is any influence of advertisements on consumer behavior of different occupation group in Bhopal.

Significance of the Study

As the best advertising is done by the satisfied consumers, satisfied consumer's attitude is of immense importance.

This research will be able to identify the basic consumer's attitude towards TV advertisements and will help the marketers to keep in mind the occupation as a factor and time span left for the consumers so that the consumers will be buy the products more by relating the products to their needs and desires.

Methodology

As our research is about consumer behaviour so, survey method was adopted in which questionnaires were used to obtain data for further processing of the research topic. The nature of this research is descriptive and type of the research is survey based. This research methodology was selected because of its consumer based aspect, as usually the consumer based researches cannot be done without making surveys, questionnaires to be more specific.

The sampling frame for the present research study would be comprised of adult respondent of selected zonal area of Bhopal city. Bhopal city is classified into four different parts, based on geographical location, East, West, North and South using their Municipal Corporation's zonal division, as the source.

The sample will be collected with the help of random sampling, which ensures that each of the samples of size n has an equal probability of being picked up as the chosen sample. Total 400 responded were surveyed for our empirical study. These respondents were selected by cluster sampling method. This was deliberately attempted to bring forward the hypothesis that consumers are treated equally irrespective of their social position in the society.

All respondents were adult, with an average age of 39 years (range 20-67) and standard deviation of 8.302. It should be taken care that all age groups were equal weighted in the investigation.

To know the criteria of product selection, brand preferences and buying decision with various variables were presented by the help of cross-tabulation. The results of cross-tabs would provide a meaningful association among different variables measured on nominal and interval scale. The results with the help of Chi-square test (x^2.05) would also reveal that the independence / dependence and goodness of fit among the variables.

Respondents Profile

All respondent were adult (20-67 years) the average age of respondent is 39 in Bhopal city with standard deviation of 7.926. Gender ratio consists of 72.3 percent male and 27.7 percent female participation in city.

Majority of the respondent 70 percent were married and Unmarried respondent were 26.8

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

percent and rest 3.2 percent were either divorce or single.

Majority of respondent 45.8 percent in Bhopal have done their Graduation degree. Followed by 41.5 percent were done their Post graduation. Most of graduates were done their degree from (20.3 percent) arts faculty, 15.3 percent were done graduation from commerce and 7.3 percent have done graduation from science faculty.14.5 percent respondents were done their PG degree from arts faculty, 11.3 percent from commerce and 10.8 percent from science faculty.2.5 percent have done masters in technical and engineering fields. 6 percent respondents were MBBS and 5.5 percent were secondary educated.

In Bhopal, out of 64.5 percent Hindus, 45 percent were belongs to general categories 11.8 percent belongs to OBC, 5.5 were from SC and 2.3 percent respondent were from ST category. Followed by respondent from Muslim religion of 16.8 percent, in which 7.5 percent were belongs to SC category 6.5 were from OBC and 2.5 percent were belongs to general category. 6.3 percent respondent was from Buddha religion, in which 3.8 percent were, belongs to SC category, 2.3 percent were from ST category and 0.3 percent were from general category. The christen respondent were very few (1.5 percent).

57 percent respondent in Bhopal were doing business activity, in which 35.3 percent were doing trade practices, 17.5 percent of respondent were engaging themselves in construction activity and 4.3 percent were doing manufacturing activities. 43 percent respondent in Bhopal was doing service as their occupation, in which 28.3 percent were employed in private sector and 14.8 percent were employed in public sector services.

67.3 percent respondent falls in the income group of 20,000-40,000; this will show a dominance of middle class in city. 22.3 percent of total respondents in Bhopal were earning below 20,000 per month and 10.4 percent earning more than 40,000 per month.

Bhopal has 41.5 percent of respondent having two members in their family. 32.3 percent respondent having three members in their family and four members in family size is 16.8 whereas 7 percent in Bhopal were single person in family, either they are unmarried or widow / divorcee.

Analysis

It was revealed from the survey that 35 percent respondent engaged in trade activity, 13.5 percent from private jobs, 9.5 percent from construction, 7.8 percent from public service and 2.5 percent were from manufacturing occupation choosing brand by watching television in Bhopal.

Table 1.1 Occupation of the respondent *advertize

Name of the city where the respondent lives		Reason for Choosing a particular brand? advertize				Total
		Advertisement in T.V.	Advertisement in News Papers	Advertisement through Hoardings, banners, etc.	Other	
Bhopal	Construction	9.5%	5.3%	1.0%	2.0%	17.8%
	Trade	15.8%	12.3%	3.8%	3.3%	35.0%
	Manufacturing	2.5%	.8%	.5%	.5%	4.3%
	Public Service	7.8%	6.8%	.5%	2.3%	17.3%
	Private service	13.5%	7.0%	1.5%	3.8%	25.8%
	Total	49.0%	32.0%	7.3%	11.8%	100.0%

The table 1.2 below shows that chi-square results of Bhopal ((?²= 11.701, df = 12, p=0.470) of Bhopal revealed that there was not a significant association between occupation level and product selection by advertisement.

Table 1.2 Chi-Square Tests Education level * advertize

Name of the city where the respondent lives		Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Bhopal	Pearson Chi-Square	11.701	12	.470
	N of Valid Cases	400		

Results interpretation: The results revealed that product selection by advertisement were not dependent on different level of occupation in Bhopal. There is no any significant association between level of occupation and advertizment.

Limitations of the Study:

1. This research had a time span of four months and only Bhopal city were included in this research from where the instrument i.e. the questionnaire was filled.

2. Nowadays people were found more inclined towards internet browsing, many possible respondents were found to be using very less time for watching TV, TV advertisements etc but still those who were TV viewers successfully responded.

3. Lack of interest in filling questionnaires, lack of time for filling the questionnaires and few irresponsible behaviors caused difficulty in collecting the data.

Future Suggestions:

This research covered Bhopal city and included demographics esp. Occupationl groups but there is a place for future researches which may include other cities and even villages, as majority of population lives in those areas of M.P.(Bhopal)and along the way the researcher can also include psychographics of the consumers like lifestyle. Another aspect is to include other means of communication like below the line advertising.

References:

1 *DeNoon, Daniel J. "Popularity Gene Found?" WebMD - Better Information. Better Health. Web. 22 December 2008. Accessed 17 Jan. 2011.*

2 *www.benton.org*

3 *Kelly B, Chapman K. Food references and marketing to children in Australian magazines: a content analysis. Health Promot Int 2007 Dec;22(4):284-91*

4 *Cathy J. Cobb-Walgren, Cynthia A. Ruble & Naveen Donthu , pages 25-40, Published online: 31 May 2013 Journal of Advertising Volume 24, Issue 3, 1995*

5 *Fung, H. H., & Carstensen, L. L. (2003),"Sending memorable messages to the old: Age differencs in Preferencesand Memory for Advertisements ",Journal of Personality and Social Psycholog, 85 (1), 163-178.*

6 *Minton and Lynn Kahle, the Ehrman Giustina Professor and head of the Department of Marketing at the University of Oregon. December 8, 2014 "Belief Systems, Occupation and Behavioral Economics: Marketing in Multicultural Environments,"*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Effectiveness of Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls - 'SABLA'.

Kalpana S. Bhave,
Ph.D. Scholar
K.S.F. Girls Jr. College, Narkhed, Nagpur

Abstract

Rajiv Gandhi scheme for Empowerment of Adolescent girls-Sabla is for the empowerment of girls in the age group of 11 to 18 years. The scheme was launched on 19/11/2010 in 200 districts selected all over India. Integrated child Development Scheme cell of the Government is implementing this scheme in various states. SABLA is being implemented through the State Government/UTs with 100% financial assistance from the Central Government for all inputs other than nutrition provision for which 50% central assistance is provided to states. Anganwadi centre is the focal point for the delivery of the services. Upto the end of December 2015, 92.70 lakh beneficiaries have been covered for nutrition, under Sabla, since non-nutritional component under Sabla requires effective convergence with the line ministries, the same is yet to take up in some of the States. Under Sabla, 18227 adolescent girls were mainstreamed to the school system in 2012-13. More than 2 lakh adolescent girls have already been provided vocational training under Sabla. This scheme is properly managed under the department of Women and Child Development, and based on modern concept of human resource development. Sabla is very helpful to empowerment of Adolescent girl, who would become productive members of society in future.

Keywords - Adolescent girls, empowerment, Sabla scheme, Health, Nutrition Status, Education and life skill

Introduction

The world is home to 1.2 bilion individuals aged 10-19 years generally known as the phase of 'Adolescence'(Pib2012). The vast majority of adolescents live in developing countries and India has the largest national population of adolescents. Women constitute nearly half of the population of the country but gender disparities in socio-cultural spheres have adversely affected a balanced equitable development. These disparities get reflected in important social development indicators such as health, nutrition, literacy, educational attainment, skill levels, occupational status, etc. The same is also reflected in the situation of adolescent girls.

The adolescent girls in the 10-19 years constitute almost 47% of the total population of adolescent in the country. But their development is faced with varied problems. Almost 50% of women marry before the legal age of 18 versus 10% of young men. Overall one in six women in age group of 15-19 yrs. have begun child bearing. Early child bearing is most common in rural areas and among women with no education. Around 41% of all maternal deaths take place among those ages 15-24 yrs. 56% adolescent girls are anemic. Anemic adolescent mothers are at a higher risk of miscarriages, maternal morality and still births and low weight babies. The drop out rates among the girls are quite high 21% adolescent girls have no education.(Unicef2009)

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Some studies conducted as:

Social structure around gender roles inevitabily place a high burden of care work on women. When women are unable to cope with the triple burden of domestic and reproductive responsibilities and paid employment, more often than not the ones of care work falls on older girl children. This is further supported by studies in India including in Uttaranchal(Agarwal1992), Tamilnadu (Duraisamy 2001), Karnataka (Kaul 2001),AndhraPradesh(Jandhyala2004) and Bihar(Jabbi2001), girls are also more often likely to be married at an early age, almost 55% of young women aged 20-24 are married as children i.e. before age 18. They also experience early child bearing and parenting. One in five young women aged 20-24 had her first birth in childhood i.e. before age 18. Available economic data suggest that India loses USD 56 bilion a year in potential earning because of adolescent pregnancy, high secondary school dropout rates and joblessness among young women. (IndiaES2009)

Need of Adolescent girls Empowerment :

Adolescent girls are a core resource for national growth, investment in their health and development is investment in the greater well being of the country. They need to be looked at interms of their needs both as a group as well as individual as they are the productive members of the society in future recognizing the unmet needs of Adolescent girls.

The term 'Adolescent' is a significant phase of transition from childhood to adulthood. This is the time to make adolescent girls aware and empower.

Policies and programs are gradually beginning to take account of the challenges and shortcomings in services available to girls, acknowledge research finding that demonstrate the potential for evidence based interventions and emphasize the importance of more comprehensive programming. One such programme is the Government of India's Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls : 'SABLA'

Objective Of The Study :

This study aims to find out the effectiveness of Sabla scheme of the Government of India implemented for the empowerment of adolescent girls in the age group of 11 to 18 years.

Facilities provided to the adolescent girls for alround development and empowerment of them, and various practices imitated by the Government.

Material And Methods :

This study is conceptional case study based on secondary data. The information and data have been collected through published reports, research papers and internet media. It does not include any primary data, which is main limitation of this study.

'SABLA' : The ministry of women and child development, Government of India, in the year 2000, came up with a scheme called Kishori Shakti Yojana (KSY), which was implemented by ICDS. The objective of this scheme was to improve the nutrition and health status of girls in the age group of 11 to 18 years. Thereafter the Nutrition programme for adolescent girls (NPAG) was initiated as a pilot project in the year 2002-03 in 51 identified districts across the country to address the problem of under nutrition among AGs.

Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls or Sabla, merging the erstwhile KSY and NPAG schemes has been formulated to address the multi-dimensional problems of AGs. Sabla will be implemented initially in 200 districts selected across the country, using the platform of ICDS.

PURPOSE OF THE IMPLEMENTATION MANUAL : This implementation manual with guidelines has been developed to support all persons who would be involved in implementing the scheme, including the district, project and grass root level functionaries. These are also intended to serve as an effective reference manual for officials at the National and State/Union Territory levels for policy guidance and monitoring.

OBJECTIVES OF THE SCHEME : i) Enable self-development and empowerment of AGs, ii) Improve their nutrition and health status, iii) Spread awareness among them about health, hygiene, nutrition, Adolescent Reproductive and Sexual Health (ARSH) and Family and child care, iv) Upgrade their home-based skills, life skills and vocational skills, v) Mainstream out of schools AGs into formal/non formal education and vi) Inform and guide them about existing public services, such as PHC, Post office, Bank, Police Station etc.

TARGET GROUP : The scheme aims at covering AGs in the age group of 11 to 18 years under all ICDS projects in selected 200 districts across India on pilot basis. The target group may be subdivided into two categories, viz 11-14 and 14-18 years.

The scheme focuses on all out of school AGs, who would assemble at the Anganwadi Centre (AWC). A composite weighted index, using the following four criteria related to AGs, was used for the selection of districts with different weights assigned, including Drop-out rate of females from school (50%), Female literacy rate (20%), Girls married before the age of 18 years (20%), Female work participation (10%) as per timetable and frequency to be decided by the State Government/UTs concerned. The other i.e. school going girls, would meet at the AWC at least twice a month, and more frequently (once a week) during vacations/holidays. Here they will receive life-skills education, nutrition and health education, awareness about socio-legal issues etc.

MODALITIES OF THE SCHEME :

1. Formation of Kishori Samooh : Kishori Samooh will be a group of average 15 to 25 AGs from the village/area of the AWC and will be formed at the AWC level from amongst the school girls.

2. The Concept of Sakhi and Saheli : Each Kishori Samooh will be headed by Sakhi, assisted by two Sahelis, is meant to serve several purposes, development of leadership abilities, team spirit, motivation to be the next, understanding democracy at a very fundamental level and providing information and guidance to peers and help the Anganwadi workers.

3. Training Kit will be provided in every Anganwadi centre to assist AGs in understanding various health nutrition social and legal issues.

Kishori Diwas : Kishori Diwas will be a special health day celebrated once in three month on a fixed day, as decided by the State Governments/ UTs in coordination with respective Health Departments. Village Health and Sanitation Committees (VHSCs), comprising ASHA, AWW, ANM and PRI representatives. On Kishori Diwas, the following services are to be provided : a) General health check up, including recording of height, weight, body-mass index (BMI) for AGs by the Medical Officer/ANM, b) Filling up of Kishori cards for every AG marking major milestones, c) Reference to specialized healthcare facilities, as required specially for conditions like malnutrition (BMI < 18.5), menstrual problems, frequent headaches, prolonged ache, worm infection etc. d) Organising of special health camps, e) Providing nutrition and health education, f) Demonstration of preparing nutritious recipes, g) Holding counseling sessions with AGs and their families for promoting good practices, h) Imparting information, education and communication to community, parents, siblings etc. i) Mobile Health Units may be utilized.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

SERVICES UNDER THE SCHEME :

There are two major component under the scheme -

i) Nutrition Component : Nutrition containing 600 calories, 18-20 gram of protein and micronutrients per beneficiary per day for 300 days in a year is being given in the form of Take Home Ration or Hot Cooked Meal to 11-14 years out of school and all age of 14-18 years age in school girls while the nutrition component aims at improving the health and nutrition status of the adolescent girls.

ii) Non-Nutrition Component : The non-nutrition component address the development needs. Out of school Adolescent Girls (11-18) years are being provided Iron and Folic Acid (IFA) supplementation, Health Checkup and Referral services, Nutrition & Health Education, Counseling/Guidance on Family welfare, Adolescent Reproductive Sexual Health (ARSH), Child Care practices and Life Skill Education and accessing public services. 16-18 years old AGs are also given vocational training.

NUTRITIONAL COMPONENT :

Table 1.1 : Nutrition Component

Service	Service Provider
Nutrition Provision Rs.5 per day (600 calories and 18-20 gram of Protein)	AWW/AWH/Peer Leader
IFA Supplementation	ANM/AWW/Health System
Health checkup and Referral Services	ANM/MO/AWW
Nutrition & Health Education (NHE)	AWW/ANM/ASHA/MNGO
Counseling/Guidance on Family Welfare, Childcare practices and Home Management, ARSH	MNGO/ANM/NRHM System/AWW
Life Skill Education (LSE) and accessing Public Services (also includes efforts to mainstream into formal/non formal education)	MNGO/Education Officials/Youth Affairs/AWW/Supervisor
Vocational Training (VT) (for girls ages 16 and above) using existing infrastructure of other Ministries/Departments : NSDP	Through NSDP of Ministry of Labour, Supervisor/CDPO

Source : Developed by ASCI based on scheme guideline, MCWD

Each AG is eligible to receive at least 600 calories and 18-20 grams of protein and recommended daily intake of micronutrients per day, for 300 days in a year.

Figure 1.1 SABLA Scheme : Operational Convergence

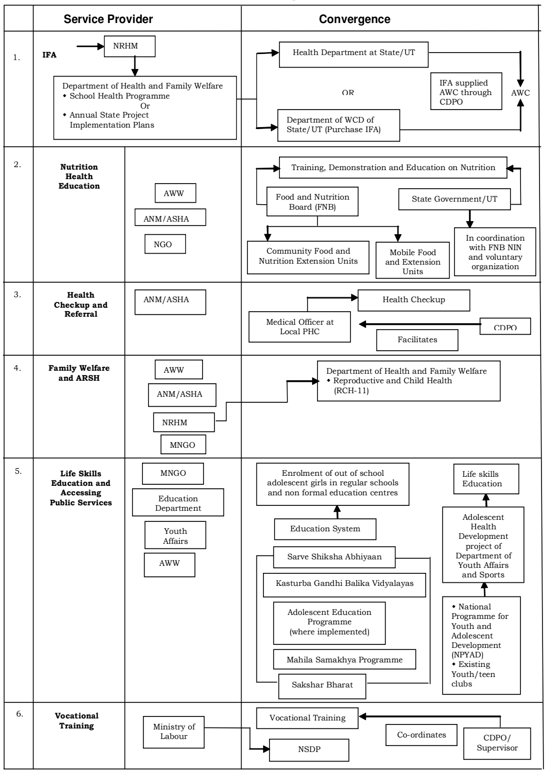

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL MANAGEMENT STRUCTURE

Along with the monitoring and supervision committees the administrative would be as

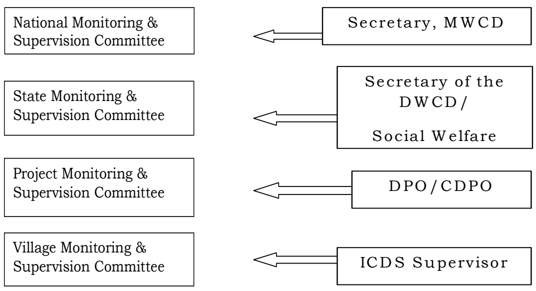

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Observation And Analysis :

According to report on Evaluation of SABLA scheme, submitted to Ministry of women and child Development of India.

To study covered 12 selected States. Uttar Pradesh, Haryana, Punjab, Bihar, Odisha, Maharashtra, Rajasthan, Karnataka, Andhra Pradesh, Tamilnadu, Assam and Tripura. Between February - July 2013 were surveyed 900 Anganwadis. This included beneficiaries, non beneficiaries and officials involved in scheme delivery at State, District, Block and Village level and from the Department of Health, Labour, Education and Youth Affairs.

In terms of overall performance, 'Sabla' has stabilized and improved in 2012-13. Awareness of the scheme is high, monitoring committees, use of Kishori cards, convergence with Health Department, receipt of nutrition and IFA and conduct of health check-up are positive aspects of the scheme. Fund utilization, Health Referrals, counseling attendance and training of Sakhis and Sahelis are functioning better in 2012-13 than 2011-12 and can be further strengthened. Vocational training in convergence with Labour Department has faced many challenges. The distance of training centres from the villages and cultural barriers from parents not willing to send daughters to residential training. Mainstreaming in education can be improved with sustained engagement with OOS Girls. The capacity of field functionaries in terms of handling the multiplicity of tasks, time management skills and ability to manage the work load is a considerable problem in the scheme delivery.

Overall performance of the scheme :

A	Scheme Input Delivery	Parameters
1	Awareness regarding Sabla	Good
2	Monitoring Committees	Good
3	Receipt and use of Kishori Cards	Good
4	Convergence with Health	Good
5	Convergence with Labour and Employment	Poor
6	Funds Utilisation Trend	Average
7	Field Capacity including work load and space adequacy	Poor
B	Scheme Output	Parameters
1	Nutrition Component Receipt	Good
2	IFA Tablets	Good
3	Health Check-ups	Good
4	Health Referrals	Average
5	Vocational Training	Poor
6	Counseling Attendance	Average
7	Sakhi Saheli Training	Average
8	Coverage (NC) nutritional Component	Good
9	Coverage (NNC) Non-nutritional Component	Poor
10	Mainstreaming in Education	Poor

S.N.	Item	Per year/project Non-nutrition Component. Unit cost per ICDS Project
1.	Training kit/AWC @ Rs.1000/per AWC	Rs.1,50,000/-
2.	Life Skill Education including IEC	Rs.50,000/-
3.	Training for Sakhi/Saheli	Rs.40,000/-
4.	NHE Component including IEC guidance on accessing public services	Rs.30,000/-
5.	Vocational Training	Rs.30,000/-
6.	Misc. Expenditure (Expenditure on celebrating Kishori Diwas etc.)	Rs.30,000/-
7.	Others (Registers/Health cards etc.)	Rs.30,000/-
8.	Cost of Providing IFA	Rs.30,000/-
		Rs.3,80,000/-
9.	Government of India will share the cost for nutrition to AGs upto the extent of 50% of the financial norms.	

Conclusion :

'Sabla' is a comprehensive scheme for the holistic development of adolescent girls. Sabla aims at an allround development of adolescent girls by making them self-relient by facilitating access to learning, health and nutrition through various interventions such as health, education, vocational training etc.

During Dec.2012-88.76 lakhs, Dec.2013-101.58 lakhs, Dec.2014-98.15 lakhs, Dec.2015-92.70 lakhs beneficiaries have been covered for nutrition under Sabla, since non-nutrition component under Sabla requires effective convergence with the line Ministries, the same

is yet to take up in some of the States. Under Sabla, 18,227 adolescent girls were mainstreamed to the school system in 2012-13. More than 2 lakh adolescent girls have been promoted vocational training under Sabla scheme across the country.

Government of India is promoting the empowerment of girls through the Sabla by emphasizing the very innovative practices in the country. This scheme is properly managed under the department of Women and Child Development. The scheme is based on modern concept of human resource development.

References :

1. *Annual Report 2012-2013, 2013-14, 2014-15, 2015-16*

   Ministry of Women and Child Development Government of India.

2. *Agarwal A, 1992, Educating the Girl Child : Who will help her learn, Down to Earth, 15 November 1992.*

3. *Duraisamy M, 2001, 'Demand for Access to schooling in Tamilnadu' in Vaidyanathan A, Nair P (Ed 5), Elementary Education in India : A Grassroots view, Sage Publications, New Delhi, Chapter 6, PP 217-256.*

4. *DFID Girls Education towards a better future for all Department for International Development, January 2005.*

5. *Evaluation of SABLA scheme : A report submitted to Ministry of women and child development, September 2013*

6. *Ford Foundation Report 2013, Addressing Comprehensive needs of Adolescent girls in India. A Potential for creating livelihoods Pg. 1,2.*

7. *India Next Generation of Growth, India Economic Summit, New Delhi November 2009, World Economic Forum Pg. 19.*

8. *Jandhyala K 2004, 'So close and yet so far, 'Primary schooling in Narangal District, Andhra Pradesh in Ramchandran V (Ed), Gender and Social Equity in Primary Education, 'Hierarchies of Access; Sage Publication, New Delhi, Chapter 12, PP 304-335.*

9. *Jabbi M K and Rajyalaxmi 2001,Education of Marginalised Social Groups in Bihar,in New Delhi, chapter 9, pp395-458. Vaidyanathan A, Nair P(Eds),'Elementary Education in India' A Grassrouts view, sage publications, New Delhi, Nov.2009, World Economic Forum pg. 19.*

10. *Kaul R 2001, 'Accessing Primary Education : Going Beyond the Classroom, 'Economic and Political Weekly, Vol 36, No. 2, PP 155-162, 13-19 January 2001.*

11. *Press Information, Bureau, Government of India 26 January 2012 www.pib.nic.in/newsite/efeatures.aspx www.educategirls.org*

12. *Ranga M, 2015 SABLA : Human development through women empowerment Research paper, Advance Research Journal of Social Science - Volume 6/Issue 1/ PP 102-105 ISSN 2231-6418.*

13. *Rajiv Gandhi Scheme for empowerment of Adolescent girls (RGSEAG) Sabla, Implementation guidelines for State Governments/Union Terirory Administrations December, 2010, Ministry of women and child Development Government of India, New Delhi.*

14. *UNICEF - ISST, 2009, who cares for the child : Gender and the care Regime in India, Report of the UNICEF ISST Conference, Surajkund, NCR, 8-9 December, 2009, De A, Khera R, Samson M and Kumar AKS (Eds 5) 2010 'PROBE Revisited : A report on Elementary Education in India' ISST and IDRC, New Delhi, PROBE TEAM, 1998, PROBE REPORT, Centre for Development Economics.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Moral Values Highlighted in Indian Philosophy and Its Importance in Present Life.

Mrs. Seema Deshpande
Asst. prof & Head, Philosophy
LAD & Smt. RP College for Women, Nagpur

Abstract:

In this age of Science and Technology the basic pursuit of human being is to be able to enjoy happiness and feel comfortable all the time. Everyone aims at being prosperous at all times. Today the life with unrestricted enjoyment of sensuous pleasures and fulfillment of unlimited desires is considered as good life. The reason behind this is confusion between means and ends i.e. Science and is. Instead of treating Science and Technology as means for providing material conditions necessary for the pursuit of higher values of life they have been elevated to the status of absolute values. Excessive competition in every sphere has prompted people to use unethical practices. This lack of morality resulted in to various problems which mankind is facing today.For solving these problems of modern man there is a need to resort to the morality and the proper value system. Every religious and every Philosophical system of India has a prominent ethical component. Moral values which are more powerful to keep the man on the right path than the legal enforcement. In present life we need to practice them.

Key words: Values, Moral values, Present life

Introduction:

With the advancement in science and Technology man has achieved lot of development in all fields, whether it is agriculture, medicine, transportation etc. With the development in information technology rapid changes are taking place almost in all fields, these changes have taken place in very short period of time resulting in making man's life more comfortable but on the other hand man has lost peace of mind. Human beings are is facing lots of problem at individual and at social level. If we look at these problems we find that majority of these problems are increased due to the regress in moral value. Hence it is necessary to talk about the subject and bring about the awareness of moral values in present life.

Present paper is an attempt to study moral values highlighted in Indian philosophy and to explore the importance of these moral values in present life. Human society may not significantly sustain without moral values.

Objectives:

1.To understand the Moral values Highlighted in Indian Philosophy

2. To study the need and importance of moral values in present life.

Research Methodology: Research paper based on secondary sources, books, journals, website etc.

Concept and definition of 'Value':

'Values' refer to moral and social norms that are required for wellbeing and overall progress of a person and society. Values play an important role in personality development.

Values are generally regarded as the moral standards of human behaviours in the society. Value is derived from Latin word 'valeo' which originally means strength and also health. In French value is 'valeur' which means excellence. Values are broadly classified in to two; i) Intrinsic ii) Extrinsic. An Intrinsic value is one which has worth in its own right. It is an end-in-itself. Truth, Beauty Goodness, Temperance, courage etc. are consider as Intrinsic values. Good, virtue, or moral excellence satisfies volitional nature of the self. They are good not because of their consequences but they are good themselves. An Extrinsic value is one which is a means to some other value. Values provide a frame of background to this Universe. Values further, converse and nourish the life. The locus of value is in human mind.

Discussion

Age of science and declining moral values:

The age in which we live can rightly be called the age of Science & Technology. The progress of Science and Technology has made many useful achievements in every field of our life and made our life more easy and comfortable than before. Science & Technology have contributed a lot in today's development of human beings, various discoveries enabled man's economic and social progress. It has made our means of communication and transport very easy. We can be anywhere we want on Earth at this very moment with any one we wanted. We can now easily communicate with our loved ones and relatives by using cell phone and internet, it connects us even when they are in the other part of the world. With digital camera, we can see them just like they are in front of us. The use of technology in agriculture has increased our productivity. Many life giving medicines that cure our diseases are also the gift of Science. Developments of technologies in kitchens, beauty parlors, workplace, and research labs and in all fields of life have made our life easier. Invention of technology has decreased the manual work. People are enjoying the fruits of technology in their day-to-day life. Because of this success, now the sole aim of all strings at the individual level has become attainment of personal success i.e. Money, power, and prestige. All the other life values like Social values, aesthetics values, ethical values, moral values & Spiritual values which give meaning to , worth and fullness to human existence are seen as road blocks and unnecessary diversion from the high road to material success. Due to excessive overplaying of the importance of material values of life and consequent down playing of other values (Moral, Spiritual, Aesthetics) man is facing lots of problem at individual and social level. He is not satisfied & happy. He feels he has lost something in his life. He has accumulated a lot of wealth but, sadly happiness has not increased in his life. He has lost the peace of mind. In short, lack of morality has resulted into various problems which mankind is facing today.

Present life and Problems of man:

The modern man is perplexed and conditioned. His life style is marked by stress and strain. He is seeking a livelihood mostly for the sake of materialistic pursuits. He is driven more by incentives rather than by inspiration. He is blurred in his vision of understanding the world around him. The value systems fade at every stage of his interaction with others. Huge competition in society leading to degradation of moral values. In this high competitive world, everyone wants to be on the top and this race has made an individual forget about his moral values. Excessive competition in every sphere has prompted people to use unethical practices. Values in public place seem to be on cross roads. There is erosion of social, moral, cultural, economic values at all levels. The erosion of values has led to the spread of selfishness, unlimited greed, and corrupt violence, and destruction, abuse of human right frustration and crisis of character.

Problems of Youth:

Feeling of loneliness among younger generation has increased, change in life style has given rise to stress and tension. Addiction to alcohol, drugs and smoking, mental disorders, suicide attempts, indiscipline and selfishness has increased. The contemporary man does not have the time or inclination to have deeper insight of himself. He lacks the inner strength, commitment, and conviction. He is swayed by the external pressures and pulls. He chooses not to explore in to his own inner space and understand his inner persona. He fails to understand the holistic and true meaning of living. He lacks the inner strength commitment and conviction to face the external threats boldly and wisely. There is so much expectation from the people around him in terms of family, friends, peers, and the society as well but, he finds it difficult to be happy with them as he perceives wrongly that happiness is there in the outside objects. In case he is unable to fulfill his dream, he becomes totally dejected and depressed. This affects his health in multiple ways, sometimes he even goes to the extreme of committing suicide for one reason or other

Societal Problems:

Violence, cruelty, corruption, dishonesty, immorality, drug-addiction, exploitation are the burning problems of modern style of living. Some of them are discussed below.

Materialistic attitude:

In the present society human dignity is correlated to economic wellbeing and product capacity of a person. People are becoming more and more money- minded and materialistic. People are becoming greedier. They are busy in making money by one way or the other, way at the cost of values. They want to become rich overnight through illegal means of corrupt practices. This life style is sending a wrong signal to the masses. Huge competition in society leading to degradation of moral values.

Domestic violence:

Domestic violence in Indian society is a major problem today. Domestic violence is an act of harming another person of family physically. Attempt to hurt the feelings, sentiments and emotions of another person in the family is also the domestic violence. On account of domestic violence, people, particularly women, opt for suicide. Domestic violence not only affects peace and relationships between violent and victim but also the peace and working of the entire family. The effect of domestic violence is more on minor children. It affects physical and mental development of the children most.

Divorce:

Divorce is another Social serious problem. Divorce is the disruption of marital relationship .It is the final tragic document of marital bond. There are various tensions and irritations, ego problems which are involved in causation of divorce.

Dowry:

Dowry is both practice and problem associated with Hindu marriage. Dowry is generally understood as money, goods, ornaments or any kind of wealth that women brings to her husband at the time of marriage. This was done voluntarily by the parents but in due course of time it became a part of demand from the side of boy. Huge amount of money is demanded at the time of marriage and the failure to give the promised amount would make the bride to suffer the consequences at the hands of her in-laws and husband. Dowry has caused unhappiness, misery, and ruin of the bride's family

Need of Moral Values:

For solving the problems of modern man there is a need to resort to the morality and the proper

value system. Moral values are often more powerful to keep the man on the right path than the legal enforcement. They act as a guiding principle in life. Moral Values are what we learn since childhood, from our parents, teachers and immediate surroundings etc. We are taught to follow the moral values of life taught to us. But many of us, as we grow up eventually find it difficult to follow the values like truthfulness, kindness, forgiveness, honesty etc. By doing this we are degrading the values taught to us and complicating our lives. These moral values we even need today.

About Moral values:

Ethics is the branch of Philosophy that deals with the moral values. The Word 'Moral' is derived from the Latin word 'Mores' which means customs and habits. Moral values refer to a set of principles that guide an Individual on how to evaluate right versus wrong. They are Truthfulness, Kindness, Forgiveness, Honesty, Compassion, Courage and Modesty. A person generally applies moral values to justify decision, intentions and actions and also defines the personal Character of a person. Moral values are in a sense virtues.

Ethical and moral values have received very detailed attention from Philosophy. Every religious and every Philosophical system of India has a prominent ethical component .In every religious tradition, good moral conduct is considered for a happy and contented life. The importance of ethics and ethical values is highlighted in epics and Philosophical texts like, Upanishada, Ramayana, Mahabharata, Indian Philosophical systems, and dharma sutras.

The Indian Philosophical systems are philosophical texts, which provide rational explanations of the ethical issues; the universal moral problems faced by man in daily life are placed in a Philosophical context.

Moral values Highlighted in Indian Philosophical Systems

Non-Violence (Ahimsa), Truthfulness (Satya), Non-stealing (Asteya), Celibacy, (Brahamacharya), and non-posseession (Aparigrah).These are the moral values highlighted in Indian Philosophical systems.These values are prescribed by the Yoga Darshan,, the Jaina Darshan and the Boudh darshan with the variation. In the Yoga Philosophy, moral values are "Five Yama's" namely, Ahimsa, Satya, Asteya, Brahmacharya and Aparigrah. In the Jaina Philosophy, moral values are "Five Vratas" namely Ahimsa, Sunrut, Asteya, Brahamcharya and Aprigraha. In the Buddhist Philosophy Moral values are "Panchashila".The Buddhist thinkers give interpretation of values in negative way .The Panchashila consists in abstention from Killing Ahimsa), stealing(Asteya), illegalsexindulgence (Brahamcharya), lying(Satya), intoxication(Non consumption of alcohol)

Meaning and Practicability of Moral Value:

1 Non-Injury (Ahimsa)

Ahimsa means 'not to injure' and refers to a key virtue in Indian religions .The word is derived from the Sanskrit root hi?s - to strike; hi?s? is injury or harm, a-hi?s? is the opposite of this, i.e. cause no injury, do no harm. Ahimsa is also referred to as nonviolence, and it applies to all living beings-including all animals-in ancient Indian religion. Ahimsa is one of the cardinal virtues and an important tenet of Jainism, Hinduism, and Buddhism. All souls are intrinsically same. It is the duty of every one to respect life, wherever found. In Jainism, the understanding and implementation of Ahims? is more radical, scrupulous, and comprehensive than in any other religion. Ahimsa is very extensive term. It is to be practiced in thought, in speech, and in action.Ahimsa is based on the sense of fellow feeling and equality.

2 Truthfulness: (Satya, Sunrut) It is abstention

from falsehood. Truthfulness refers to the state of being true and honest. To speak the truth is a duty, and we must never deviate from it. 'No virtue is higher than truth. 'Truth is the highest attribute of God! On Truth, the whole universe is built." Truthfulness consists in the harmony between thoughts and words in conformity with the good of all creatures .It consists in speaking what is true as well as what is pleasant and good. One has to avoid inconsistent, incomplete speech. Truthfulness is very much important as it is directly related to a person's moral character. A truthful person is respected, trusted, regarded by people everywhere i.e. in the family, office, society, among their children etc. Even after a truthful person has died, his truthfulness blossoms in the society and their children enjoy this in their career. The quality of truthfulness shines like sun-light forever.

3 Non- stealing (Asteya) - Non- stealing consists in lack of greed and abstinence from misappropriating the property of others. And also not taking anything which has not been given. Wealth is outer life of man. Stealing wealth is equal to taking outer life of another person. Even to have inner lust for wealth is to be avoided.

4 Celibacy (Brahamacharya) - It is consists in absolute abstinence from self-indulgence by thought, by speech, or by action. It consists in the restraint of the sexual organ and all other sense organ with regard to the object of self-gratification.

5 Non possession (Aparigraha) is the concept of non-possessiveness, non-greediness. Aparigrah is abstinence from all attachment. The virtue of Aparigraha means taking what is truly necessary and no more. In Yoga school of Hinduism, this concept of virtue has also been translated as "abstaining from accepting gifts", "not expecting, asking, or accepting inappropriate gifts from any person", and "not applying for gifts which are not to be accepted" A parigraha includes the psychological state of "letting go and the releasing of control, transgressions, fears" and living a content life unfettered by anxieties.

From the above explanation it is very well clear that, moral values highlighted in Indian Philosophy has helped greatly in the development of humanity. They have laid down values and standards and have pointed out principle for guidance of human life.

Importance of Moral values:

- All these values have distinctive features and they all are necessary for good life.
- These Moral values enables one to have a holistic view of life and its significance.
- These values are more powerful to keep the man on the right path than the legal enforcement.
- They act as a guiding principle in life.
- They are important because they help in improving human's behaviour, instilling respect and enhancing relationships with others.
- It correspond to the functions of 'willing' of human consciousness & contribute to building up the character of an Individual.
- A good life for all can be assured only on the basis of these personal virtues, ethical sensitivities and moral conduct of individuals.
- In fact, ethical and moral values occupy the centre -stage in good life.
- These are the Ethical values we need today.

Conclusion

Morality highlighted in Indian Philosophical systems provides the norms for the individual to behave in a right manner. The focus of these moral value is on upholding the fundamental

principles of equality, non- discrimination, Justice, nonviolence and tolerance. A clear-cut understanding of these core values help the human beings to lead their life in a dignified manner in a peaceful and stress free environment. By inculcating these moral values various problems can be solved. These are the fundamental values which cuts across the contours of race, religion, caste, creed, country, gender, and so on. These are intended to ensure dignity of human beings. There is a big gap between preaching and practicing of what one believes or what one says. Everyone has to commit himself towards a minimum ethical standard in life

References

1 *Chatterjee & Datta: An Introduction to Indian Philosophy, University of Calcutta (1960)*

2 *Kannan. S,Srilaxmi K: Human values and Professional Ethics Texmann Publication*

3 *Mishra Rajan: Human Values University science press (2009)*

4 *Sharma Y. K.: Indian Society:Issue and problems Laxminarayan Agrawal (2007)*

5 *Sinha Jadunath: A mannual of Ethics New central book Agency Calcutta.*

6 *https://www.reference.com*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Women contribution in Indian Banking Industries: Beginning of New Era

Dr. Kishor V. Ghormade
Associate Professor,
Taywade College, Mahadula-Koradi

Abstract:-

Despite banking being a female-dominated industry, women are still under-represented in management and senior management. Empirical evidence shows that women contribute significantly to the running of family businesses mostly in the form of unpaid effort and skills. The value of this effort is underestimated both by the families that take it for granted and in academic studies. The pattern of Indian women's employment has changed markedly since the 1970s. Technology has indeed played a significant role in this change. Increasing women literacy, growing economic pressure, and desire to gain economic and social independence are pushing womenfolk to take up gainful career in banks. The phenomenal growth of banks has created massive employment opportunities for the educated women of our nation. The women job-seekers find jobs in banks more attractive and more suitable to their nature. In this paper an attempt has been made to identify the general sentiments, challenges and opportunities of women employees in the Indian Banking Industry, which is the life blood of the Indian economy.

Introduction

The status of women in India has been subject to many great changes over the past few millennia. From equal status with men in ancient time through the low points of the medieval period to the promotion of equal rights by many reformers, the history of women in India has been eventful. In modern India, women have held high offices in India including that of the President, Prime Minister, Speaker of the Lok Sabha and Leader of the Opposition. As of 2011, the Speaker of the Lok Sabha and the Leader of the Opposition in the Lok Sabha (Lower House of the parliament) were women. However, women in India continue to face discrimination and other social challenges and are often victims of abuse and violent crime. According to a global poll conducted by Thomson Reuters, India is the "fourth most dangerous country" in the world for women and the worst country for women among the G20 countries. In Vedic times women occupied the highest place in society. They were given all opportunities to develop themselves, socially, intellectually and morally. They were given thorough education. Similarly there is a positive change in the present society, which is focusing on women empowerment. The progress of any country is intimately

linked to its ability to develop and use its human resource effectively. This is particularly true in a developing country like India. Women, as a significant part of this human resource pool, play a vital role in the economic, social and political development of India. Nationalization of the Indian Banking Sector in 1969 served as the first major step to reduce gender discrimination against women in banking sector and that provided opportunity for women empowerment. The pattern of Indian

women's employment has changed significantly since the 1970's. Many major

Indian banks are hiring highly qualified young Indian women to their administrative levels and they are showing remarkable growth over the years.

Highlight on Women in Indian Banks

The number of talented women with a finance background joining into the banking sector is increasing every year. Women constitute a little over 11% of the workforce in the banking industry (Khandelwal, 1988).The Indian government appointed a committee in the year 2009, to look at human resource issues of public sector banks under the chairmanship of former Chairman and Managing Director of Bank of Baroda and Anil Khandelwal. The Khandelwal Committee made some far-reaching recommendations, some of which were accepted by banks and the government. According to the committee's report published in 2010, at that time women accounted for only 17 per cent of employees in state-run banks, of which only 2.7 per cent of women were in executive positions. "Women started joining banks only in the late 70s and mostly at clerical levels. With career progression reaching an apex, the industry is likely to have more women at the top in the years to come. And when they do come, they are not just considered women, but as leaders and role models," says Subhalakshmi Panse, chairperson-cum-managing director (CMD) of Allahabad Bank, who took over the reins in 2012. Not only in the higher levels that we can see had the involvement of women but also in the clerical levels also women are more attracted. Secured family life, attractive salary, favourable working conditions and the stability in work are some of the reasons that make this sector more preferable to women.

According to a study by Standard Chartered Bank about women on corporate boards in India, the financial sector performs best in terms of gender diversity, nine of the eleven banks listed on BSE-100 have a woman on their board and two of these banks have a female CEO. In fact, through the recent recession, Reserve Bank of India had two women deputy governors on board, Usha Thorat and Shyamala Gopinath.

According to the 2013 Catalyst Census: Fortune 500 Women Executive Officers and Top Earners, women represented 17.6 percent of executives and 17.9 percent of the board of directors in the finance and insurance sector. In 2012, women represented 23.1 percent of all senior officers in Financial Post 500 companies, and in 2013 11.4 percent of chief financial Officers of Fortune 500.

The banking Sector in India which was male dominated till 1980's, in last three decades the gender equality became fairly poised. Women executives like Chanda Kochhar (CEO, ICICI Bank), and Naina Lal Kidwai (CEO,HSBC), Arundathi Bhattacharya,(CMD SBI), Shikha Sharma(CEO and MD, Axis Bank), Usha Ananthasubramanian (CEO, MD Punjab National Bank), are contributing a lot to the bank's growth. The below table presents the class-wise distribution of all scheduled commercial banks employees and women representation in it. From the below table we can observe that the number of female employees in the banking sector is increasing year after year.

Era of Women in Banking - Past, present and the future

Women bank chiefs are not new to Indian banks. After all, Chanda Kochhar is the managing director and CEO of ICICI Bank, while her former colleagues Shikha Sharma and Kalpana Morparia head Axis Bank and JP Morgan India, respectively. The trend started a decade ago when Ranjana Kumar was appointed Indian Bank CMD. While Central Bank of India is headed by H A Daruwala, Dena Bank has a woman CMD in Nupur Mitra. Even the Reserve Bank of India has had its share of women deputy

governors - ranging from K J Udeshi to Shyamala Gopinath and Usha Thorat. "Diversity is vital, be it in the form of academic background or gender, it creates the right environment, culture that helps the organisation to leverage on workforce's strength and skills," says JPMorgan Chase and Co's India head Kalpana Morparia. In the Reserve Bank of India (RBI), it was a 68-year wait for a woman to reach the deputy governor's post. The central bank traditionally has one governor and three to four deputy governors to formulate monetary policy and run the banking system. RBI's fist woman deputy governor, Kishori J. Udeshi, took over in June 2003. Against this backdrop, the State Bank of India's wait of 206 years to get its fist woman chairperson has been a bit longer. With Arundhati Bhattacharya, 58, moving into the corner offi at the nation's largest lender, women chief executive offirs (CEOs) now control close to 40% of India's banking industry assets. This is an interesting piece of information as women's representation in the executive cadre of public sector banks, which account for about 70% of India's banking industry assets, is less than 3%. They make up about 17% of the total workforce in the state-run banks. While their representation in the clerical cadre is a little over 26%, about 11% of offirs in the industry are women. In private banks, the scene is somewhat better. For instance, in ICICI Bank Ltd, the nation's largest private sector lender,

women employees constitute roughly one-third of the workforce. Right now, women CEOs are managing four state-run banks, taking the total number to seven in the 44 years since India nationalized most of its privately run banks in 1969. It took 31 years after nationalization for a woman to become a bank's CEO, but the pace of female professionals advancing to the top post has gained momentum since

then. Very soon we will see one more woman boss in Usha Ananthasubramanian, an executive director of Punjab National Bank, when she takes over as chief of Bhartiya Mahila Bank, which is set to launch its operations in November. After that, there won't be too many women advancing to the top as the pipeline is drying up. There is only one woman executive director in the state-run banking industry now-

Krishna Guha, in Dena Bank.

There are not too many women in the top executive cadre-general managers-in the state-run banking industry. Overall, there are only 36 women among 630 general managers across banks. State Bank of India has the maximum number of women general managers-16 out of 138; Bank of Baroda, Canara Bank and Indian Overseas Bank have three each; and Punjab National Bank and Union Bank of India have two each. There are quite a few state-run banks where no woman is among the top executive cadre.

BANK GROUP AND POPULATION GROUP-WISE DISTRIBUTION OF EMPLOYEES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS ACCORDING TO CATEGORY JULY 22 2013.

	Total Employees				Of Which: Females			
Bank Group	Officers	Clerks	Sub-ordinates	Total	Officers	Clerks	Sub-Ordinates	Total
SBI & Its Associates	104466	125878	55026	285370	13505	37884	5740	57129
Nationalised Banks	221561	261953	98515	582029	36934	47931	13245	98110
Foreign Banks	19761	1438	423	21622	6367	749	30	7146
Regional Rural Banks	32804	32602	17976	83382	1462	3618	1042	6122
Private Sector Banks	124346	59550	18850	202746	26107	17644	3056	46807
All Scheduled Commercial Banks	502938	481421	190790	1175149	84375	107826	23113	215314

Problems of Women Employees in Indian Banking Sector

The banking and insurance sectors today offer

more prospects for jobs for women - both qualitatively and quantitatively. However there are some common problems faced by women managers, officers and clerical groups in banking and insurance sector, in the course of their careers. These include the burden of the dual role, sexual harassment in the workplace, the refusal of men to accept women as colleagues or seniors, and the lack of solidarity among women. A lot of women play both primary breadwinner and primary care taker role which create a tension most men do not experience when juggling work and personal responsibilities.

According to a study by Kamala Srinivasan (1991) 50 per cent of women complained that extra work is always shunted to women. They also complained about sexual harassment from colleagues, managers, or customers. Women also felt dissatisfied that they were not sent out for training. Some obstacles arise from women's specific

difficulties in demanding promotion - because promotions are linked with transfers; or they have difficulties in working late; or because women shy away from responsibility, having a low opinion of their own abilities and a negative attitude to accepting recognition (Mankidy, 1986). Some women employees feel that these constraints are intensified by being forced to adopt the behaviour of the 'successful manager or officer' which has been established by men. They argue that women could find their own strategies which would achieve the same result (Mankidy, 1988). Women frequently suffer subtle forms of discrimination that tend to get worse as they progress up the career ladder. Their lack of visibility is a disadvantage that manifests itself when job assignments and selections for training programs are made and they tend to be excluded (Goverman, 1992). Indian women managers' expresse interest to be included in informal networks on the job (Bhatnagar, 1988) The biggest challenge lies in changing the stereotypes, assumptions and biases about what is required for leadership and success that permeate the culture of financial institutions. The senior management of financial firms have always been almost exclusively men and they remain the strongly dominant group. This means that what is in fact a gender-based bias may be perceived by most senior managers to be no more than commonsense meritocracy. These assumptions relate to both day-to-day working practices and also the qualities required for leadership. Certain behaviors are perceived differently when exhibited by men and women. For example, an assertive man might be perceived as being a strong leader whereas a similarly assertive woman might be perceived to be "strident" or "bossy" (adjectives rarely applied to men). And as pointed out earlier, the character traits traditionally associated with leadership in financial firms have been typically masculine. The discrimination experienced by women working in banks is mainly in terms of the lack of infrastructural facilities, the transfer policy, and assumptions that women would not be interested in training or in promotions.

Conclusion:-

As the Women's Bank will be largely run and managed by women professionals, there will be greater employment opportunities for women professionals in the country, in various departments spanning finance, accounts, operations, information technology and human resources. Currently, the women employee strength in the commercial banks in India is less than 20 per cent. The figures are even lower in the rural and semi urban areas. So the expansion of branches of the Women's Bank that will recruit mostly women professional, will lead to a substantial rise in the number of women workforce, giving a boost to the country's economy.

Increasing women literacy, growing economic pressure, and the burning desire to gain economic and social independence are pushing

womenfolk to take up gainful career. The phenomenal growth of banks has created massive employment opportunities for the educated women of our nation. Feminine traits no doubt help them perform better than male colleagues in certain aspect of delivery of banking service Researches have shown that having women on boards provides genuine value addition to decision-making. We have a distance to go, especially in the larger society, whose attitudes determine how women are viewed and valued, including in corporate life.

References :-

- *Bhatnagar, D. (1988). "HRD for women employees in banks". In A. K. Khandelwal, (ed.) Human Resources Development in Banks. Oxford and IBH Publishing Company, New Delhi.*
- *Goverman, J. (1992). "Women in science should look within". Los Angeles Times, November 11*
- *http://shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/jspui/bitstream/10603/25502/7/07_chapter%201.pdf*
- *http://timesofindia.indiatimes.com/business/india/whatmakes-women successful-in-IndisnBankingindustry/articleshow/6584040.cms*
- *http://www.empowerwomen.org/en/circles/makefinancial-markets-work-for women/women--employment-in-the-financesector#sthash.vAlTyLXd.dpuf*
- *http://indianexpress.com/article/india/india-newsindia/govt-to-increase-maternity-leave-in-pvt-sectorfrom-12-to 26-weeks/#sthash.TjLMpt2L.dpuf.*
- *http://www.newindianexpress.com/business/Financialsector-bankingon women2013/08/11/article1728257.ece*
- *https://www.rbi.org.in/scripts/AnnualPublications.asx?head=Basic+Statistical+Return*
- *http://news.efinancialcareers.com/uk-en/184267/lifeisnt-geting-easier-women-banking.*
- *Kamala Srinivasan (1991), "Women in Banking and Professional Struggles - Women and Development", Discovery, Vol. 1, New Delhi.rce*
- *Khandelwal and Anil.K (1998), " Human ResourceDevelopment in Banks''Oxford and IBH Publishing company, New Delhi.*
- *Mankidy, A. (1986), "Women Employees: A New Dimension to Human Resource Management in Banks", Indian Banks' Association, Special issue*
- *Mankidy, A. (1988), "Towards Better Functioning of Women Managers in Banks", National Institute of Bank Management, Pune.*
- *Mankidy, A. (1991), "Making space for women managers". Economic Times, 13 th June*
- *Parvathy. V.K.(2013), "Role of Indian women in banking sector", March 4, the Indian/role-of-women-in the bankingindustry /fusion.http;// Indianfusion. aglasem.com/42173*
- *Srinivas, M. N. (1978). "The Changing Position of Indian Women". Oxford University Press Bombay.*
- *Ramya K. R.1, Dr. A. Raghurama2, omen Participation in Indian Banking Sector: Issues and Challenges, International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN (Online): 2319-7064 Index Copernicus Value (2013): 6.14 | Impact Factor (2014): 5.611*
- *David gollapudi, Women in Indian Banking Industry - Their Role in Growth of the Sector, Volume-3, Issue-8, August Special Issue-2014 o ISSN No 2277*
- *Aman Dhall & Ravi Teja Sharma, ET Bureau | Sep 19, 2010 |*
- *Sophia J. Ali. "Challenges Facing Women Employees In Career Development: AFocus On Kapsabet Municipality, Kenya" International Journal of Current Research 3.8, (2011) 196-203.*

- *Ronald J. Burke, Mustafa Koyuncu and Lisa Fiksenbaum (2010), Organisational practices supporting women?s career advancement and their satisfaction and well-being in Turkey. Women in Management Review Vol. 21 No. 8, pp. 610-624.*
- *Skinner N and Pocock B. "Work-life conflct: Is work time or work overload more important?" Asia Pacifi Journal of Human Resources, 46.3 (2008): 303-315.*
- *Ahmad, Aminah. "Work-Family Conflct, Life-Cycle Stage, Social Support, and Coping Strategies among Women Employees". The Journal of Human Resource and Adult Learning, 3.1. (2007): 70-79.*
- *Verma Renu et al, 'Challenges for Women Managers' Global CEO, Hyderabad, The ICFAI University Press, June 2008.*
- *Athalye Naina, 'Gender Roles Beliefs and Stress in Working Women', Journal of Sophia Centre for Women's Studies and Development, Mumbai, Sophia Centre for Women's Studies and Development, 2002.*
- *C:\Users\ADMIN\Desktop\Conference 2013\India Together Opportunities and challenges for women in business - November 2001.mht*
- *http://www.google.co.in/#hl=en&sclient=psyab&q=definition+of+banking h&oq=definition+of+bankingh&gs_l=hp.3..0i13l4.70981.72510.8.73945.8.6.0.2.2.0.359.1249.0j3j2j1.6.0.les%3B..0.0...1c.1.6.psyab.njj8vqAvZZg& pbx=1&ba v=on.2,or.r_qf.&bvm =bv.43828540, d.bmk& fp=2 f902a91a1c1b40c& biw=1440& bih=719*
- *C:\Users\ADMIN\Desktop\Conference 2013\8_ Computerization and women's employment in India's banking sector.mht*
- *C:\Users\ADMIN\Desktop\Conference 2013\Career in Banking, Careers and Career Option.mh*
- *C:\Users\ADMIN\Desktop\Conference 2013\Women and Poverty Global Poverty Project.mht*
- *C:\Users\ADMIN\Desktop\Conference 2013\Women's World Banking - Wikipedia, the free encyclopedia.mht*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Design, Analysis and Implementation of Soft Computing techniques for Recognition of Devnagari Characters

Dr G S Katkar,
HOD,Dept of Computer Sci. Taywade college, Koradi, Nagpur

V R Nikam,
Dr Mk Umathe Arts,Sci. & R Mokhare Comm. College,Nagpur

Introduction

Pattern recognition is a set of mathematical, statistical and heuristic techniques used in executing 'man-like' tasks on computers. Pattern recognition plays an important role in many applications such as document processing, robot vision, optical character recognition, writer identification and verification etc. Automation of pattern recognition helps to speed up processing time as well as to automate processes without human intervention. Computer recognition of characters or word is one of the most successful applications in computer vision.

In the present digital world, it has become mandatory to have all the available information in a digital form recognized by machines. In country like India, where there is abundance of information in the form of manuscripts, ancient texts, books, etc. that are traditionally available in printed and handwritten form, such printed material are in-adequate when it comes to searching information among thousands of pages. It has to be digitized and converted to a textual form in-order to recognize by machines doing searches of a million pages / second. We also have to retrieve and extract the text which is deteriorated. Then only, the true knowledge of Indian history, tradition and culture would be available to the masses and the digital revolution would be said to have reached the information age.

In the field of pattern recognition and soft computing; Optical Character Recognition (OCR) has become one of the most successful applications. Today, reasonably efficient and inexpensive OCR packages are commercially available to recognize printed texts in widely used languages such as English, Chinese, and Japanese. OCR is the most essential part of Document Analysis System that converts the scanned images of text, books, magazines, and newspapers into machine-readable text. The process of Document Analysis Recognition can be divided into two parts, namely, printed and handwriting character recognition. The printed documents can further be divided into two parts: good quality printed documents and degraded printed documents. The handwritten text leads to touching, broken, heavy printed, typewritten, faxed document, back side visible, manually underlined lines of text and digital

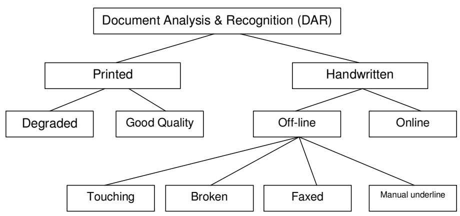

Figure: 1.1
Categories of Text

image from camera figure 1.1.

Recognition of documents has been an active research area in the field of pattern recognition. Handwriting character recognition has been divided into offline and online character recognition, as shown in figure 1.1. Offline documents are scanned images of prewritten text, generally on a sheet of paper. In online handwriting recognition, data are captured during the writing process with the help of a special pen and an electronic surface.

All Indian scripts are cursive in nature which makes them hard to recognize by machines. Scripts like Devanagari, Marathi, Gujarati, Bengali and many others have conjuncts or joint-characters increasing segmentation difficulties. To add to that, various fonts of various sizes used for printing texts over the years, the quality of paper, scanning resolution, images in texts and degraded quality of text and paper etc puts challenges for the researchers for image processing job. Also, it requires huge linguistic know-how to apply post-processing.

Devanagari is the script used for writing many official languages in India such as Hindi, Marathi, Sindhi, Nepali, Sanskrit and Konkani, where Hindi is the national language of the country. Hindi is also the third most popular language in the world. Several other Indian languages like Marathi, Gujarati, Punjabi, and Bengali use scripts similar to Devanagari. More than 500 million people use Devanagari script for documentation in central and northern parts of India.

There are large collections of data originating in paper form, such as office data, books, newspapers, and historical manuscripts written in Devanagari, that would be benefitted by being available in digital form. Paper documents are ubiquitous in our society, but there is still a need to have many of these documents in electronic form. Once these documents are converted into electronic form, the documents can be used in digital libraries or for wider dissemination on the internet. To increase efficiency of paperwork processing and to better utilize the content of data originating in paper form, it is required that the paper documents be converted into images of the documents in electronic form, and that must be converted to a computer-readable format such as ASCII format. This will allow editing as well as search and retrieval of information on these documents. The conversion is done by scanning the document and then processing the digital image with an OCR algorithm. A typical OCR consists of sequence of activities involving Digitization, Preprocessing, Segmentation, Features Extraction, Classification and Post Processing. Digitization is the process of converting the paper based Devanagari document into electronic form through imaging a process whereby a document is scanned and an electronic representation of the original, in the form of a bitmap image, is produced. To convert the digital image to simple ASCII strings, a crucial step is to extract only the pixels that belong to the characters to be recognized. Digitization produces the digital image, which is feed to the pre-processing phase. Preprocessing is the initial stage of character recognition and is used for skew detection/correction, skeletonization, and noise reduction/removal. Noise removal is used to remove unwanted bit pattern which does not play any significant role in document. Skewness refers to the tilt in the bit mapped image of the scanned paper for OCR. It is usually caused if the paper is not fed straight into the scanner. Skeletonization is used for decreasing the line width of text from many pixels to single pixel. Thinning is the process of peeing off a pattern as many as pixels as possible without affecting the general shape of the pattern. Noise removal is used to remove unwanted bit pattern which does not play any

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

significant role in document After preprocessing, digital document that goes to segmentation phase that extracts lines, words and then finally characters from the text document images if required. This phase is very necessary for recognition. For the task of segmentation, an algorithm is use to find the segmentation point in the text. The challenge of a segmentation technique lies in the decision of best segmentation point for line, word and character isolation. The purpose of feature extraction is to find a subset of features that will maximize the effectiveness of recognition, or maximize the efficiency of the process with or without the involvement of the classifier. This phase is used to measure the relevant shape contained in the character. In the feature extraction phase, one can extract the features according to levels of text, e.g., character level, word level, line level and paragraph level. Features can be also selected from documents with different sources like font, style and stroke detection etc. The goal of feature extraction is to map input patterns onto points in a feature space; the purpose of classification is to assign each point in the space with a class label or membership to the defined classes. It is the decision making phase of an OCR engine. The preliminary aim of classification phase of OCR is to develop the constraint for reducing the misclassification relevant to feature extractions. Classification is very difficult task for unknown patterns. OCR results usually contain errors because of character classification and segmentation problems. For the correction of recognition errors, OCR systems apply contextual post-processing techniques. The two most common post-processing techniques for error correction are dictionary lookup and statistical approach. The advantage of statistical approach over dictionary-based methods is computational time and memory utilization. Conversely, lexical knowledge about entire words is more accurate when using a dictionary.

Recognition of Devanagari text means that machine should be able to recognize the text which is written and may be broken, touched and noisy. Recognition has the challenges of language because of its complexity and loss of structural information because of degradation.

Devanagari is an alphabetic script with a complex composition of the constituent symbols. Devanagari script has 13 vowels (Fig. 1.2.(a)) and 34 consonants (Fig. 1.2.(b)) along with 14 modifiers (11 of vowels and 3 of 'rakar' as shown in Fig1.2(a)) symbols. Apart from vowel and consonant characters, called basic characters, there are compound (composite) characters in most of Indian scripts including Devanagari, which are formed by combining two or more basic characters.

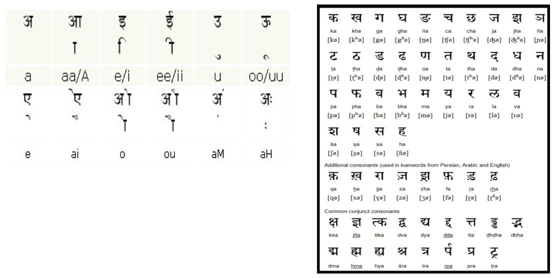

Figure 1.2

(a) The vowels and modifiers of Devanagari script

(b) Consonants and their corresponding half forms (shown below the consonants) in Devanagari script

The shape of a compound (composite) character is usually more complex than the constituent basic characters. A vowel following a consonant may take a modified shape, which depending on the vowel is placed to the left, right, top or bottom of the consonant; they are called modifiers or 'matras'. Another distinctive feature of Devanagari script is the presence of a horizontal line on the top of all characters. This line is known as header line or shirorekha.

Regular devanagari words can typically be divided into three strips: top, core or middle and bottom as shown in Figure 1.3. The header line (shirorekha) separates the top strip and the core strip and base line separates core strip and lower strip. The top strip generally contains the top modifiers, and bottom strip contains lower modifiers.

Top strip

Core strip

Bottom strip

Figure 1.3.

Three strips of a word in Devanagari script

Every Indian script has its own specified composition rules for combining vowels, consonants and modifiers. Some of them can be combined with their type as well as shown in figure 1.4 modifier can be attached to a vowel or to a consonant.

क् + क = क्क

फ् + त = फ्त

क् + ख = क्ख

स + त = स्त

ष + ठ = ष्ठ

क + ष = क्ष

ह् + ण = ह्ण

म + प + र = म्प्र

Figure 1.4

Some combinations of consonants with themselves

Conclusion :

Recognition of Devanagari text means that machine should be able to recognize the text which is handwritten, broken, touched and noisy. Recognition has the challenges of language because of its complexity and loss of structural information because of handwritten. When two or more characters sit side by side to form a word in Devanagari, the header lines touch and generate a bigger header line. Since characters in a word touch in Devanagari, character segmentation from word is a difficult task in Devanagari OCR development. After scanning from text, characters are found which have lost its structural properties as well as its identification. The proposed work in this research addresses the problem of Recognition of handwritten Devanagari Text by analyzing different algorithms.

There is still a scope of improvement of the recognition rates. The systems developed were on limited database. Though neural networks are good at recognizing new unseen data, they are not explored much.

The handwritten Marathi character recognition task poses various problems like:

- The characters may lose information and change shape after binarization. Hence proper pre-processing is required to preserve the shape of the character.
- The information in the character to be extracted lies just in its shape and not color, texture or edge.
- Thus there is a need to extract the features which will characterize the shape of a handwritten Marathi character in an efficient manner.
- Use of neural network for a large number of features, for a set of large number of characters is again a challenging task.
- The problem of handwritten Devanagari compound characters Compound character recognition is still in the infant stage. The problem needs to be tackled.

Scope of the Study

- Digitized data will be available for the masses for search.
- It will do the value addition to get the true

knowledge of Indian history, tradition and culture.

- It will not be lost and degraded in near future.

1. Bibliography.

References

[1] V. Bansal, Integrating Knowledge Sources in Devanagari Text Recognition. Ph.D. thesis, Indian Institute of Technology, Kanpur, India, 1999.

[2] V. Bansal and R.M.K Sinha, Segmentation of touching and fused Devanagari characters, Pattern Recognition 35, 875-893., 2002.

[3] H. Ma, D. Doermann, ?Adaptive Hindi OCR using generalized Hausdorff image comparison?, ACM Transactions on Asian Language Information Processing, Vol.2, No.3, pp.193-218. 2003.

[4] Kompalli, snayak, setlur govind, Challenges in OCR of Devanagari Documents, IEEE Proceedings of the 2005 Eight International Conference on Document Analysis and Recognition (ICDAR'05) 1520-5263/05 ,2005

[5] Satish Kumar, An Analysis of Irregularities in Devanagari Script Writing - A Machine Recognition Perspective, International Journal on Computer Science and Engineering (IJCSE) Vol. 2, No. 2, 2010

[6] M. K. Jindal, G. S. Lehal and R. K. Sharma, ?On Segmentation of touching characters and overlapping lines in degraded printed Devanagari script?, International Journal of Image and Graphics (IJIG), World Scientific Publishing Company, Vol. 9, No. 3, pp. 321-353, 2009.

[7] M. K. Jindal, R. K. Sharma and G. S. Lehal, ?Segmentation of Horizontally Overlapping Lines in Printed Indian Scripts?, International Journal of Computational Intelligence Research (IJCIR), Research India Publications, Vol. 3, No. 4, pp. 277-286, 2007.

[8] M. K. Jindal, R. K. Sharma and G. S. Lehal, ?Segmentation of Touching Characters in Upper Zone in printed Devanagari Script?, in Proceedings of 2nd Bangalore Annual Compute Conference on 2nd Bangalore Annual Compute Conference, (Bangalore, India, January 09 - 10, 2009). COMPUTE '09. ACM, New York, NY, 1-6.

[9] M. K. Jindal, R. K. Sharma and G. S. Lehal, ?Structural Features for Recognizing Degraded Printed Devanagari Script?, in Proceedings of the IEEE 5th International Conference on Information Technology: New Generations (ITNG 2008), pp. 668-673, April 2008.

[10] U. Pal, B. B. Chaudhuri, ?Indian script character recognition: A Survey?, Pattern Recognition, Vol.37 pp.1887-1899, 2004.

[11] R. M. K. Sinha, ?A Journey from Indian Scripts Processing to Indian Language Processing?, IEEE Annals of the History of Computing,pp.8-31, 2009.

[12] B. B Chaudhuri, U. Pal, ?An OCR system to read two Indian language scripts: Bangla and Devanagari?, In Proceedings of the 4th International Conference on Document Analysis and Recognition, , pp.1011-1015, 1997

[13] R.M.K. Sinha, ?A Syntactic pattern analysis system and its application to Devnagari script recognition?, Ph.D. Thesis, Electrical Engineering Department, Indian Institute of Technology, Kanpur, India, 1973.

[14] R M K Sinha, H Mahabala, ?Machine recognition of Devnagari script?, IEEE Transactions on Systems Man and Cybernetics, Vol.9, pp.435-441, 1979.

[15]. U. Pal, B.B. Chaudhuri, ?Printed Devnagari script OCR system?, Vivek, Vol.10, pp.12-24, 1997.

[16] B. B. Chaudhuri, U. Pal, ?Skew Angle Detection of Digitized Indian Script Documents?, IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine

Intelligence, Vol.19, No.2, pp.182-186, 1997.

[17] U Pal, M Mitra and B B Chaudhuri, ?Multi-Skew Detection of Indian Script Documents?, In Proceedings of the Sixth International Conference on Document Analysis and Recognition, pp.292-296, 2001

[18] A.K. Das and B. Chanda, ?A fast algorithm for skew detection of document images using morphology?, International Journal on Document Analysis and Recognition, Vol.4, No.2, pp.109-114, 2001

[19] V. Govindaraju, S. Khedekar, S. Kompalli, F. Farooq, S. Setlur, R.Vemulapati, Tools for enabling digital access to multilingual indic documents?, In Proceedings of the 1st International Workshop on Document Image Analysis for Libraries, pp.122-133, 2004.

[20] U. Garain and B. B. Chaudhuri, ?Segmentation of Touching Characters in Printed Devnagari and Bangla Scripts Using Fuzzy Multifactorial Analysis?, IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics-Part C: Applications and Reviews, Vol.32, No.4, pp.449- 459, 2002.

[21] V. Bansal, R. M. K. Sinha, ?Segmentation of touching and fused Devanagari characters?, Pattern Recognition, Vol.35, pp.875-893, 2002.

[23] S Kompalli, S Setlur and V Govindaraju, ?Devanagari OCR using a recognition driven segmentation framework and stochastic language models?, International Journal on Document Analysis and Recognition, Vol.12, pp.123-138, 2009.

[24] V. Bansal, R. M. K. Sinha, ?Integrating knowledge sources in Devanagari text recognition? , IEEE Transactions on Systems Man and Cybernetics Part A: Systems & Humans , Vol.30, No.4, pp.500-505, 2000.

[25] P. K. Sharma, K. D. Dhingra, S. Sanyal, ?A Rule Based Approach for Skew Correction and Removal of Insignificant Data from Scanned Text Documents of Devanagari Script?, in Proceedings of the 3rd IEEE Conference on Signal-Image Technologies and Internet-Based System, pp.899-903, 2008.

[26] C. V. Jawahar, P. Kumar, S. S. R. Kiran, ?Bilingual OCR for Hindi-Telugu Documents and its Applications?, in Proceedings of the Seventh International Conference on Document Analysis and Recognition, pp. 1-5, 2003.

[27] U. Garain, B.B. Chaudhuri, "On OCR of Degraded Documents Using Fuzzy Multifactorial Analysis", in Proceedings of AFSS International Conference on Fuzzy Systems, pp.388-394, 2002.

[28] U. Bhattacharya, S. K. Parui, S. Mondal, "Devanagari and Bangla Text Extraction from Natural Scene Images", in Proceedings of 10th ICDAR, pp.171-175, 2009

[29] U. Pal, P. P. Roy, ?Multi-oriented and curved text lines extraction from Indian documents?, IEEE Trans. on Systems, Man and Cybernetics-Part B, Vol. 34, pp. 1676 1684, 2004.

[30] S. Chanda, S. Pal, K. Franke, U. Pal, "Two-stage Approach for Word-wise Script Identification", in Proceedings of 10th ICDAR, pp.926-930, 2009.

[31] P. A. Vijaya, M. C. Padma, "Text Line Identification from a Multilingual Document",in Proceedings of International Conference on Digital Image Processing, pp.302-305, 2009

[32] P.S. Hiremath, J.D. Pujari, S. Shivashankar, V. Mouneswara, "Script identification in a handwritten document image using texture features", in Proceedings of International Advance Computing Conference, pp.110-114, 2010.

[33] T. N. Vikram, D. S. Guru, "Appearance based models in document script identification", in Proceedings of 9th ICDAR, pp.709-713, 2007.

[34] S. Sinha, U. Pal, B.B. Chaudhuri, "Word-Wise Script Identification from Indian Documents", LNCS 3163, S. Marinai and A. Dengel (Editors),

pp. 310-321, 2004.

[35] U. Pal, S. Sinha, B. B. Chaudhuri, ?Multi-Script Line identification from Indian Documents?, in Proc. 7th Int. Conf. on Document Analysis and Recognition, pp.880-884, 2003.

[36] R.M.K. Sinha, ?Rule based contextual post-processing for Devnagari text recognition?, Pattern Recognition, Vol.20, pp.475-485, 1987.

[37] K. Jayanthi, A. Suzuki, H. Kanai, Y. Kawasoe, M. Kimura, K. Kido,?Devanagari Character Recognition Using Structure Analysis?, in Proceedings of the IEEE-TENCON,pp.363-366, 1989.

[38] V. Govindaraju, S. Khedekar, S. Kompalli, F. Farooq, S. Setlur, R.Vemulapati, tools for enabling digital access to multilingual indic documents?, In Proceedings of the 1st International Workshop on Document Image Analysis for Libraries, pp.122-133, 2004.

[39] S. Kompalli, S. Setlur, V. Govindaraju, ?Design and Comparison of Segmentation Driven and Recognition Driven Devanagari OCR?, in Proceedings of the Second International Conference on Document Image Analysis for Libraries, pp.1-7, 2006.

[40] A. Dhurandhar, K. Shankarnarayanan, R. Jawale, ?Robust Pattern Recognition scheme for Devanagari Script?, CIS, Part I, LNAI 3801, pp.1021 - 1026, 2005.

[41] M Meshesha, C V Jawahar, ?Matching word images for contentbased retrieval from printed document images?, International Journal of Document Analysis and Recognition, Vol.11, pp.29-38, 2008.

[42] S. Chaudhury, G. Sethi, A. Vyas, G. Harit, "Devising Interactive Access Techniques for Indian Language Document Images", in Proceedings of 7th ICDAR, pp.885-889, 2003.

[43] P. Natarajan, E. MacRostie, M. Decerbo, "The BBN Byblos Hindi OCR System", Guide to OCR for Indic Scripts, V. Govindaraju and S. Setlur (Editors), Springer-Verlag, pp. 173- 180, 2009.

[44]. M. Agrawal, H. Ma, D. Doermann, "Generalization of Hindi OCR Using Adaptive Segmentation and Font Files", Guide to OCR for Indic Scripts, V. Govindaraju and S. Setlur (Editors), Springer-Verlag, pp. 181-208, 2009.

[45] U. Pal, P. P. Roy, N. Tripathy , J. Llados, ?Multi-Oriented Bangla and Devnagari Text Recognition?, Pattern Recognition, 2010

[46] V. Bansal, R. M. K. Sinha, ?A Complete OCR for Printed Hindi Text in Devanagari Script?, in Proceedings of Sixth International Conference on Document Analysis and Recognition, pp.800-804, 2001.

[47] V. Bansal and R.M.K. Sinha, ?Partitioning and searching dictionary for correction of optically read Devanagari character strings?, International Journal of Document Analysis and Research, Vol.4, pp.269-280, 2002.

[48] K. D. Dhingra, S. Sanyal, P. K. Sharma, ?A robust OCR for degraded documents?, Advances in Communication Systems and Electrical Engineering, Huang et al., (eds.), Lecture Notes in Electrical Engineering, Springer, pp. 497-509, 2008.

[49] XuewenWang, Xiaoqing Ding and Changsong Liu, ?Gabor Based Feature extraction for Character Recognition?, Pattern Recognition, Vol.38, pp.369-379, 2005

[50] T. Kanungo,R. M. Haralick, H. S. Baird, W. Stuezle, D. Madigan, ?A Statistical, Nonparametric Methodology for Document Degradation Model Validation? , IEEE Trans. on Pattern Analysis and Machine Intelligence, Vol.20, pp.1209-1223, 2000.

[51] U. Pal, T. Wakabayashi, F Kimura, ?Comparative study of Devnagari handwritten character recognition using different features and classifiers?, in Proceedings of 10th International

Conference on Document Analysis and Recognition, pp.1111-1115, 2009.

[52] B. Shaw, S. K. Parui, M. Shridhar, ?Off-line Handwritten Devanagari Word Recognition: A holistic approach based on directional chain code feature and HMM?, in Proceedings of International Conference on Information Technology, pp.203-208, 2008.

[53] N. K. Garg, L. Kaur, M. K. Jindal, "A New Method for Line Segmentation of Handwritten Hindi Text", in Proceedings of 7th ICIT, pp.392-397, 2010.

[54] A. Bhardwaj, S. Setlur, V. Govindaraju, "Keyword Spotting Techniques for Sanskrit Documents", LNAI 5402, G. Huet, A. Kulkarni, and P. Scharf (Editors), pp. 403-416, 2009.

[55] U. Pal, P. K. Kundu, B. B. Chaudhuri, "OCR error correction of an Inflectional Indian language using morphological parsing", Journal of Information Science and Engineering, Vol. 16. No. 6. pp. 903-922, 2000.

[56] A. Tarafdar, R. Mandal, S. Pal, U. Pal, Fumitaka Kimura, "Shape Code based Word-image Matching for Retrieval of Indian Multilingual Documents", in Proc. 20th International Conference on Pattern Recognition, 2010

[57] V. Vapnik, ?The Nature of Statistical Learning Theory?, Springer Verlang, 1995.

[58] U. Pal, P. P. Roy, N. Tripathy , J. Llados, ?Multi-Oriented Bangla and Devnagari Text Recognition?, Pattern Recognition, 2010

[59] Richard G. Cassey and Eric Lecolinet. A Survey of methods and strategies in character segmentation, EEE Transactions on Pattern analysis and Machine Intelligence, Vol 18, No. 7, 1996.

[60] U. Bhattacharya, S. Vajda, A. Mallick, B. B. Chaudhuri, A. Belaid, ?On the Choice of Training Set, Architecture and Combination Rule of Multiple MLP Classifiers for Multiresolution Recognition of Handwritten Characters?, 9th Int'l Workshop on Frontiers in Handwriting Recognition (IWFHR-9 2004).

[61] M. Egmont-Petersen, D. de Ridder, H. Handels, ?Image Processing with Neural Networks: A Review?, Pattern Recognition, Vol 35, pp. 2279-2301, 2002

[62] K. Y. Rajput and Sangeeta Mishra, ?Recognition and Editing of Devnagari Handwriting Using Neural Network?, SPIT-IEEE Colloquium and Intl. Conference, Mumbai, India.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Economic position of women in the workplace

Dr. Mugdha Deshpande
Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya
Jaripatka, Nagpur.

Introduction

The modern woman takes pride in the fact that she plays a more dominant role in the family and society today. So she has taken over partially the burden of earning for the family, but we must not forget that even though we are in the forefront of leading the globe we still have deep rooted moral and ethical values. We are still very much attached to our traditions and culture. Since traditional times the women of the house has been the care giver in the family. Cooking, cleaning and looking after the family has primarily been her responsibility. She is still carrying this burden and now is doubly loaded trying to prove her mettle.

India has the largest number of professionally qualified women and working women. Modern women are well educated, they have left the same domains of their homes and kitchen and stepped into the so called 'man's world, equipped with the armor of their knowledge and talent. They have succeeded no doubt and yet they do two thirds of the work get 10% of the income and own 1% of the means of production.

A look at the statistics reveals a grim picture. Women population constitutes half of the country's population accounting for 496 million in absolute number as per 2001 census. Sex ratio is 900 female to 1000 male in urban India and 946 to 1000 in rural India with a national average of 933 female to 1000 male where as 1015 females to 1000 male is the ideal situation. National Family Health Survey show that almost 58% of our pregnant women are anemic and 33 % have body mass index (BMI) below the desired level. Almost half of the children in India are born low birth weight, indicating the poor care and concern over the motherhood. National average of 301 MMR (maternal mortality ratio -number of dying mothers, in 1 lakh live births) based on Sample registration system data) compared to the millennium development goal target of less than 100 by 2015 unveils the challenge.

As far as Education is concerned, over 35% of the female population in India was still illiterate as per census 2001. Still there are 242 districts in the country where female literacy rate has not gone beyond 50%. Over 50% of the girl children are still outside formal education. The country has enacted a right to education act to ensure basic education to all within the age group of 6 to 14.

Access of women to employment and direct income is also limited- their contributions to direct income are limited to 26% of the total. When access to power is seen, it is very limited for women- even with up to 50% reservation in elected positions, women's control over Panchayati Raj institutions are limited- and there is no reservations for assembly and parliament positions, leading to a situation near to absence of women in leading governance roles, though with some exceptions. State wise data on all these indicators gives a further grim picture, except for some select states like Kerala,

wherein some of the bigger states like Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Bihar and Rajasthan have a long way to go.

Position of women in the workplace

A large number of women in India work (whether they are educated or uneducated) in the organised or unorganised sectors. However there is a serious under-estimation of women's contribution as workers, as most of their works is at all seen as economic activity and counted as work.

In the organized sector, only 18.7% workers are women .In the unorganised sector, women's share goes up to 38%. Only one area where female presence and status in work is somewhat equitable is the software industry wherein 30% of the workforce is female, who are at par with their male counter parts in terms of wages, position at the work place etc.

In rural India, agriculture and allied industrial sectors employ as much as 89.5% of the total female labour, most of them informal and unorganised. In overall farm production, women's average contribution is estimated at 55% to 66% of the total labour.

The women population characterized by low literacy rate (54.16%), low work participation rate of 25.68% and low level of development participation during 2001 census. More than 90% of the women in rural areas and 69% in urban areas were found having no technical skills. Women continued to be "treated as a source of cheap and secondary labor that can be hired and fired to suit the requirements of the employer"

Pay Parity in India

According to the Global Gender Gap Report of 2010 among the BRIC (Brazil, Russia, India, and China) economies India ranks lowest on gender parity, this includes pay parity (i.e. difference between wages of men and women. The recent survey by the World Economic Forum (WEF) puts Indian among the bottom 10 countries in the world in terms of women's participation in the economy.

As per the WEF report the average annual income of a woman engaged in cooperate sector in India is US$ 1,185, where as that of her male counterpart is US$ 3,698. This clearly brings out the fact that an average woman's is paid less than one third of the average man's pay in India. The WEF report further bring out in terms of "economic participation and opportunity" for women, India has fared worse than last year, Overall, in terms of gender equality India achieves a score of 59.4%, but in terms of economic participation and opportunity, it scores 39.8% which is very dismal. India's general participation of women in the workforce stands at 36%, where as for professional and technical workers, the figure is 21%. As per the report of the Annual Survey of Industries for the year 2004-05, the gender wage gap for regular workers in the formal was 57%, where as for casual workers in the formal sector it is 35-37%. In agriculture sector, where the women participation rate is more than estimated 60%, the hourly wage rates of women in 50 to 75% of male rates. The discrimination and biases against women witnessed in social spheres gets mirrored on to economic spaces not only through direct, legitimate routes but also via the resilience in perceptions and mind sets among the agents of the labour markets that reconfigure to retain elements of gender imbalance.

Laws Regarding Gender Wage Discrimination

Both at the national and international levels various laws have been made with main focus on Preventing discrimination against women workers. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) has passed a law asking states" to ensure that men and women have equal social, religious and

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

cultural rights. The law of covenant also focuses on the fact that the remuneration should be equal for equal work and there should not be any kind of discrimination on the basis of sexes (CESCR, 1990). The International Labour Organization has framed Conventions (laws) to protect the women labour from discrimination. In case of wages it has formed Equal Remuneration Convention (No. 100) which ensures equal remuneration to both male and female laborers. This Convention has been ratified by 163 countries (C100, 1951). Further to reduce the wage gaps the ILO has a policy of setting minimum wages, which is widely used by ILO (ILO, 2003a). If one looks at the Indian scenario, there are many provisions in the constitution which clearly talks about women labour equality. Although article 15 of the Indian constitution guarantees that states will not discriminate on the basis of sex but still discrimination can be seen in every part of the country. The equal remuneration act also known as TERA was passed in 1976. It was basically the first legislation which prohibits discrimination on the basis of sex in India. As per TERA, male and female employees who are performing "same work" will be paid equal remuneration. "Same Work" has been defined as one which requires similar skills, efforts and responsibilities which are performed under similar condition. Article 39 as defined by the Indian constitution also guarantees the principle of equal pay for equal work for both men and women. The fair wage committee established in 1948 accepts the principle of equal wages. As per this committee, the equal pay principle does not apply when "Male Work" and "Female Work" is distinguished.

Statistics

Table 1 Wage rate (in Rs. Per day) for persons of age 15-59 years (2009-10)

All India Category Of workers	Rural		Urban	
	Male	Female	Male	Female
Casual labor in MGNREGA public works	90.93	87.2	-	-
Casual labor in other types of work	98.33	86.11	-	-
	101.53	68.94	131.92	76.93
Regular Wages/Salaried Persons	249.15	155.87	377.16	308.79

Table 2 Average salary per day received according to education level (2009-10)

All India General Education Level	Rural		Urban	
	Male	Female	Male	Female
Illiterate	135.72	66.47	156.6	92.56
Literate up to middle school level	160.04	80.32		
Up to Secondary and Higher Secondary level	267.14	151.54	293.26	237.61
Diploma/ Certificate	355.48	291.01	481.26	369.73
Graduate and Above	403.05	285.98	634.92	499.98

Source :NSSO 66th Round(June 09-June 2010) CSO Ministry of Statistics and Programme Implementation GOI

Table 3 % of Females participating in the manufacturing sector in India

Year	%
2000-2001	18.05
2001-02	19.08
2002-03	19.62
2003-04	19.49
2004-05	20.36
2005-06	19.81
2006-07	20.66
2007-08	19.78
2008-09	20.05
2009-10	19.81

Findings and Conclusions

Gender disparity and wage discrimination is found throughout India but it is more intense in the rural areas .The main reason for this is the lack of knowledge, awareness and illiteracy among the rural women. In urban areas women are getting education and thus are becoming more and more aware of their rights and thus we see in urban areas the disparity has somehow shown a declining trend but the rural women are still illiterate and have no idea of the schemes launched by government for their welfare. Further being illiterate and thus unskilled, they are not able to get skillful jobs and are confined to low a skilled job, which further increases disparity in rural areas. However, mere increases in participation remain inadequate in altering the gender inequalities unless these are supported by the nature of work they undertake being decent, lucrative, equally remunerative and secure. If illiterate women are crowding into unskilled, manual labour requiring jobs, that are low paying and hazardous to their health and safety, such a situation can barely be lauded or appreciated. Yet, if more women's labour supplies are being deployed and there exists a demand for their labour, it is of interest to consider the circumstances leading towards this employment. To some extent these may be due to heightening desperation and poverty induced compulsion that women are forced to enter paid labour markets, while at another end of the spectrum these may be outcomes of better educational attainments providing women with the opportunity to undertake jobs hitherto not accessible.

References

1) *Dev, S. Mahendra (2002), "Pro Poor Growth in India: What Do We Know about the Employment Effects of Growth 1980-2000?" Working Paper No. 161, Overseas Development Institute, London.*

2) *Shayan Javeed and Anupam Manuhaar Women and Wage Discrimination in India: A Critical Analysis International Journal of Humanities and Social Science Invention ISSN 2319 -7714 Volume 2 Issue 4 March 19 -2013*

3) *ILO (2003a), Time for Equality at Work. Global Report Under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work, International Labour Conference 91st Session, Geneva 2003*

4) *Government of India (1991)Report of the National Commission on Rural Labour Vol.S.I &II, Report of Study Groups,Ministry of Labour, New Delhi.*

5) *ICSSR (1971-74) "Status of Women in India:" A Synopsis of the Report of the National Committee on the Status of Women, 1971-74, Allied Publishers Private Limited.*

6) *Bivas Choudhary, A K Panigrahi Central Statistics Office Kolkata. Gender Bias in Indian Industry Journal of Industrial Statistics (2013) 2 (1)108-217*

7) *WEDO. Beijing Betrayed. Women Worldwide Report that Governments Have Failed to Turn the Platform into Action, New York, 2005*

8) *www.businessweek.com/articles/.../equal-pay-plaintiffs-burden-of-proof*

9) *www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed.../wcms_decl_fs_89_en.pdf*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Challenges And Opportunities In E-Commerce Education

Dr.Sunil S. Hajare,
Associate Professor,
Prin. Anrunrao Kalode Mahavidyalaya,

Introduction :

The paper is an attempt to highlight the issues and challenges before e-commerce education in India. Since last two decades a numbers of changes and developments have taken place in the social and political arena and as a consequence, India being a developing country is facing new challenges to cope with, which put high demand on the educational system of the country. At present India is in a juncture of evolution involving social, cultural and economic changes etc. On one hand, the number of employment opportunities is declining, whereas on the other hand Industry doesn't find e-commerce graduates up to the marks in terms of skills and knowledge. Thus, e-commerce education need to be holistic, targeted and customized with aim to remove the gap that exist between industry requirements and academic curriculum focusing on attitude, corporate awareness, grooming and developing managerial skills. Therefore, it is the need of hour to re-orient and re-designing the commerce education in such a way that it will be relevant for society.

Impact of Change :

E-commerce helps conduct commerce through new ways of transferring and processing information. Information is electrically transferred from computer to computer in an automated way. Strong market forces created by electronic e-commerce and mounting competition, companies are discovering that old solutions do not work with new problems. The business parameters have changed and so have the risk and pay offs and thereby consumer behavior needs to be changed

In simple words, electronic e-commerce means

a) From a business process perspective, electronic e-commerce is the application of technology toward the automation of business transaction and workflows.

b) From an on-line perspective, electronic commerce provides the capability of buying and selling products and information on the intranet and other on-line services.

c) From a service process perspective, electronic commerce is a tool that address the desire of firms. Consumers and management try to cut service costs while improving the quality of goods and increasing the speed of service delivery.

d) From a communication perspective, electronic commerce is the delivery of information, products, services or payments via telephone lines, computer networks, or any other means.

Objectives :

The business rationale for the use of electronic commerce can be explained by the simple equation Profit - Revenue - Costs.

Firms use technology either to lower operating costs or increase revenue. Depending on how it

is applied, electronic commerce has the potential to increase revenue by creating new markets for old products, creating new information based products and establishing new service delivery channels to better serve and interact with customers. The transaction management aspects of electronic commerce can also enable firms to reduce operating costs by enabling better coordination in the sales, production and distribution processes or better supply chain management and to consolidate operations and reduce overheads. The objective of electronic commerce research is to reduce the friction in on-line transaction.

Issues and Challenges before Commerce Education in India :

Commerce education is the backbone of the business and serial development of the nation and considered as one of the most popular career options in India; it covers wide area of business and economy. Commerce education gives to the people for democratic living, good citizenship and proper utilization of resources. It provides skill oriented education to students and society. But quality of the education system in India has been lagging for quite some times now in comparison to the quantity.

Issues before Commerce Education in India :

1) Multiple Core Level Subjects : e-commerce education is a sum total of variety of courses combined together. It basically heterogeneous in nature as it does not focus on one particular discipline and covered multiple subjects but without giving thorough and specialized knowledge.

2) Exposure to any Particular Subject : The concept of specialization is not yet adopted in e-commerce education to its fullest extent. Though at post graduate level there are certain specialization however the course content and proportion of specialization does not match with the overall syllabus and total course structure.

3) Lack of Training and Hands of Exposure : The present day business education emphasis more on conceptual knowledge without offering as phenomenon or activity actually functions. This becomes hurdles in developing a required popularity and acceptance of e-commerce education.

4) The Present Commerce Education is not covered in Professional Educational Domain : Management Education as a new branch of learning is highly appreciated and acknowledge as professional education with higher industrial and business relevance

5) Obsolete : The course is outdated and has lost relevance to the present circumstances.

6) Loss of Cream : The cream of commerce education is being hijacked by professional Courses, particularly by ICWA, ICA and ICS.

7) Traditional Outlook : The course is bogged down by traditional outlook with little emphasis on specialization.

8) Emphasis on Teaching than Learning : The Course is over-burdened by theoretical orientation with little scope for imparting practical training.

9) End of the Road : The commerce graduates face 'end-of-the-road' situation with limited alternatives either to continue his/her studies or to look for the employment. He/she is at a competitive disadvantage in the examinations conducted by UPSC and KPSC. Job prospects for postgraduates are squeezed with the establishment of new colleges reaching a point of saturation and dwindling enrolment of students to B.Com. degree course.

10) Absence of a Body to promote Commerce Education : In spite of a large number of commerce graduates and postgraduates, establishment of a strong body to promote and

revive commerce education has never been thought of.

Lack of proper infrastructure : It is sometimes remarked that may colleges are virtually academic slums.

11) Indequate teaching aids like commerce lab, CTV-Video films :

12) Untrained and ill-equipped teachers.

13) It is more content oriented rather than skill and practice oriented.

14) Hier student low teacher ratio.

Challenges before Commerce Education in India :

i) Large scale expansion.

ii) Replacement of obsolete faculty

iii) Curriculum redesign

iv) To overcome the problems of resource crisis

v) Library and infrastructure up gradation.

vi) Industry-institute interaction

vii) Management transformation

viii) Stress on quality above Quantity

ix) Adoption of new education technology

Indian education industry lacks both in quality and quantity when it comes to administrative staffs and faculty members. This might pose severe threats regarding the available of good faculty members; and the expansion of the educational institutes as announced by the Government of India would demand for more faculty members. If the shortage of talented and efficient faculty members continues, then quality of education will suffer immensely. Although the ways of education is witnessing a change, the old conventional situation of the education system has definitely not changed. Rigid curriculums and huge syllabus still characterize the educational scenario in India.

Conclusion and Suggestions :

Commerce education plays pivotal role in equipping our future dynamic managers with the emerging trends of Commerce skills to face the challenges of dynamic business world. Globalization and liberalization of our economy with privatization and technological revolution have posed the most unprecedented challenges before the commerce education. With trade and commerce assuming innovative dimensions in the context of growing international business, the curricula for commerce faculty should be adapted and re-structured to meet the future challenges of the economic, manufacturing and service sectors. The syllabus of commerce education must contain knowledge component skill component of practice component. Placement is the ultimate goal of any business education. To place the students in industries, colleges can arrange campus recruitment and placement. The educational policy makers need to think about this matter seriously.

References :

a. Aggarwal, J.C. (2003) "Teaching of commerce - Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi".

b. Ahmad, M. Mushtaque (2004) "Business Education - Retrospect and Prospects", published in current Economic Issues, A.M.U., Press, pp. 93-103

c. Gupta Vipin, Gollakota Kamala and Sreekumar Ancheri (2003), "Quality in Business Education: A Study of the Indian Context". November 7, 2003

d. Khairoowala, Z.U. Siddiqui Saif, and Shaikh, Mustafa S.M. "Commerce Education in India-Problems and Prospects : India Journal of Business of Business papers, Patna University, Patna, Vol. 2 & 3, Dec.-June, 2002, No. 4 & 5 pp. 76-81

e. e-commerce A Manager's Guide - Vasu Deva, Vol. I & II

f. Internet sources.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Kamala Markandaya's Nectar In A Sieve: As a Novel of Rural India and a Tale of Desperate

Dr. Rajender R. Tula
Asst. Professor, Dept. of English
Bhagawanthrao Arts college, Sironcha

Abstract:

Kamala Markandaya has a great concern with the rural life of India.Nectar in a Sieve shows this fact.In this novel,various aspects of Indian rural life have been realistically treated.The novel is a pathetic story of rural Indian people. The present paper aims of studying the Novel 'Nectar in a sieve' which deals with poverty,hunger and exploitation as the major theme. First, in rural India the peasant is suffering in many way. He is suffered by man and nature. Rukmini is the heroine narrator of the story. Rukmini recollects her tale in a tranquil reverie. The novel is a poignat illustration of the courage and fortitude of a simple women peasant Rukmini. She comes home after her wandering during which she had lost almost her everything. The Novel seems top say that rural life is like that. Thus n rural India, Man is victimised by both man and nature.

Keywords: Nature, Victimisation, exploitation, dowry, tannery, superstitions, ruthlessness, starvation, misfortunes, tragedy.

Introduction:

Kamala Markandaya is a well known Indian writer in English. She has immense concern with rural life in India. "Nectar in a Sieve" is a Novel of rural India and a tale of hopeless and desperate. The subtitle of the Novel "A Novel of rural India" reveals this fact. Different aspects of Indian rural life have been realistically and comprehensively treated. The novel is a realistic description of the tragedy of Indian peasant which is daily enacted on the stage of the rural India. Rukmini and her husband Nathan are the chief actors of this tragedy and in the background there stands a number of minor roles who also suffer like them. In this way the Novel is about the rural India and is realistic in nature. Thus Kamala Markandaya has made a faithful and realistic attempt to project rural India.

Kamala Markandaya succeeded in description of rural life in India. In rural India, the peasant is sufferer in many ways. He is suffered by man and nature. Rukmini and Nathan are the tragic victims of the nature, his crops fail either due excess rains or lack of it. In both the cases, he is destroyed many times. Due to excess rains and drought Nathan and his families almost starve. Here the novelist also shows the Zammindari's system of rural India and the havoc created by if in the lives of innocent peasants. Nathan is a tenant farmer. He is to pay his dues for the land whether he reaps the crops or not. But the Zammindar sends his agents to collect the dues by hook or crook. Rukmini sells her jewellery and clothes to pay off the dues to Shivaji. Then Nathan is evicted from his land. For a peasant eviction from that land is a big tragedy. Thus Nathan and Rukmini becomes homeless and landless for cultivation. Thus in rural India man

victimised by both man and nature merulessly. Such rural picture is realistically depicted by the novelist.

Nectar in Sieve presents realistically the picture of child marriage system in rural India of these days. At the age of twelve years Rukmini got married with Nathan. Ira is married off at the age of fourteen. Similarly, in order to find a suitable husband the girl's father must offer a nice dowry. Rukmin father is the village headman. By the time of the marriage of Rukmini, her father doesn't remain able to give dowry and so Rukmini has to marry a poor tenant farmer Nathan. The rural society is dominated by the men. Women are mainly considered as the begetters of children. Ira is returned to her parents house by her husband because she is barren. Ira's husband takes to another woman through Nathan doesn't blame him because a man needs children. In addition rural people need sons especially. Nathan also he is not happy with his first female baby. Ira actually rural women help their husbands in sowing, reaping and harvesting to support the family's income and for growing food grain.

Undoubtedly the Novel is a realistic document of a village which is in the process of change. Further it illustrates that the traditional village economy and life is attacked by modernity in t he form of industrialization. The industries of the tannery disturbs the village and the rural setup of a social and economic life of rural peasants like Nathan and Rukmini. In the beginning Rukmini shows violent reactions against this drastic change but it is very difficult not to accept this harsh realities of life. In this way industry and modern technology invade the village in the shape of the tannery which ultimately changes it's complexion and causes irreparable damages to the villagers rural lives. Thus Rukmini and Nathan are representatives of thousands of uprooted peasants under the industrial economy.

Kamala Markandaya again depicts the sociological picture of Indian rural life. The village life is depicted on an epic level. There is an overall presentation of traditional Indian modes and manners, customs and superstitions. For instance a cobra(snake) is supposed to a scared creature and therefore should not be killed, which is a rustic superstition. In the same way Ira becomes six years old and there is no sign of next issue in Rukmini. She is suspected to be a sterile woman. So her mother gives her a rural stone Lingam, which is a symbol of fertility. The underlying idea is a traditional belief or superstition that if a woman bears the emulate of stone Lingam her infertility can be removed. If there is no rain village peasants will go to temples to please the local Gods and Deities for good rainfall and crops.

Finally the novelist Kamala Markandaya throws ample light on the evils of illiteracy of rural India. In those days only the socially uplifted women in rural India know little of reading and writing. Rukmini's father was a village headman man he gave her some education. Nathan, Kali, Janaki and other rural characters are not educated. Rukmini's own mother was an illiterate. Thus also the Novel also gives a clear picture of literacy status in rural India. Exploitation and money lending is a popular affair in rural areas so innocent and needy peasants are victimised by rural shylocks like Bishwas.

Conclusion:

Kamala Markandaya realistically treated (depicted) various aspects of Indian rural life. Nectar in a Sieve is a fine Novel about rural life and it is very realistic in nature. The Novel is the hopeless and desperate of all. Misfortunes chase village peasantry as shadows one after the other. Kamala Markandaya's of rural peasantry, hunger and landlordism, superstitions and exploitations give to the novel a brooding sense of sadness and pathos. There is death by hunger in the novel and tragic

dislocation of Rukmini's family. Hence the novel seems to say that the rural life like that. The Novelists mode of depiction is mode of documentation. Thus the life in rural areas has been narrated in its most degrading form and the novel is not a hard sentimental comment but a powerful presentation of rural India. This tragic story is presenting to us the theme of suffering starvation and death but the story ends on the positive note of quiet straight and resolution. In fact it is money which rules the world a person without money will prove himself to be a misfit. This is exactly what happens to Rukmini's and Nathan in this novel.

References:

1. *Almeida,Rochella.(1998). "Characters and Their Indianness in the Novel of Kamala Markandaya," Mapping Cultural Spaces: Post Colonial Indian Literature in English.ED.NIlufer E. Bharucha and Vrinda Nabar. New Delhi: Vision Books .*

2. *Bai, K. Meera.(1991). "Method and Narrative Techniques in Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve, Anitha Desai's Cry, the peacock, Nayantara's Sahagal's. A time to be Happy and Ruth Prawar Jhabvala's Heat and Dust," Indian Women Novelists I . I. Ed. R.K Dhawan. New Delhi: Prestige Books, 177-203*

3. *Baral, K.C. (1994).Reading the Mother: Phychoanalysis and Indian Novel Written in English. Jalandhar: ABS Publications, Print.*

4. *Bande, Usha . ed.(1994). Mother and Mother-Figures in Indo-English Literature. Jalandhar: ABS Publications, Print.*

5. *Bhatnagar, Anil Kumar.(1995). Kamala Markandaya: A Thematic Study. New Delhi: Sarup and Sons, Print*

6. *Abrams, M.H. (1970). A Glossary of Literature Terms. 3rd ed. New york: Print.*

7. *Nandakumar, Prema.(January2000). "Rev. of The Novels of Kamala Markandaya: A Critical Study," The Journal of Indian Writing in English. XYVIZ. I . 47-48.*

8. *Kamala. (2003). Nectar in a Sieve. Bombay: Jaico Publishing House, Print Menon, K.Madhavi(1995). "The Feminist Echo in Kamala Markandaya's Fiction," Indian women Novelists. Ed. R.K.Dhawan. 111.New Delhi: Prestige Books, 229-236.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Role of Indian Youth In Nation Building

Shilpa Jibhenkar
Assistant Professor
Tirpude College of Social Work, Nagpur.

Introduction

Today, every fifth person in India is an adolescent (10-19 years) and every third - a young person (10-24 years). Youth always has been the key to any of the activities in the world be it war, politics, construction works; The hunger, desire, motivation, determination and high energy of the youth can make all the difference in either destroying or building a nation. Proper guidance and direction can bring the youth in forefront of national development. The young have passions, dreams and hopes. They have bubbling enthusiasm which has to be regulated and utilized in right way. This can surely ensure rapid national development. After all, all the people can only exercise their full potential when they are young and energetic. Youth is that period in which revolutionary thoughts spring to mind and these thoughts shape the world we live in.

The Demographic Profile of Youth

Youth in the age group of 15-29 years comprise 27.5% of the population. India is expected to become the 4th largest economy by 2025, contributing about 5.5%-6% to the world GDP, only after the United States, China and Japan. While most of these countries face the risk of an ageing workforce, India is expected to have a very favorable demographic profile, as shown in Exhibit 1.3. The population of India is expected to exceed 1.3 billion by 2020 with a median age of 28 which is considerably less than the expected median ages of China and Japan. The working population of India, is expected to increase to 592 million by 2020, next only to China (776 million), pointing to the fact that youth will make a significant contribution to the economic development of the country. This 'demographic dividend' offers a great opportunity to India.

Swami Vivekananda and Youth Movement

As Swami Vivekananda said, "Take up one idea. Make that one idea your life; dream of it; think of it; live on that idea. Let the brain, the body, muscles, nerves, every part of your body be full of that idea and just leave every other idea alone. This is the way to success, and this is the way great spiritual giants are produced." "Arise! Awake! And Stop not till the goal is reached." This thunderous and eternal message from Upanishads uttered in equally thunderous voice by Swami Vivekananda freely, frequently and vigorously, more than a century ago, roused the Indian nation from her deep slumber of centuries, and called upon her countrymen, especially the youth, to give their best for India's spiritual and national renaissance. Inflamed and inspired by this clarion call, a generation of our people dedicated their lives to the revival of Indian nation. Hundreds of them embraced death and suffering during the struggle for independence.

My faith is in the younger generation, the modern generation, out of them will come my workers! -

Swami Vivekananda

In the words of Pandit Jawaharlal Nehru, Vivekananda "was one of the most great founders of the national modern movement of India and a great number of people who took more or less an active part in the movement at a later date drew their inspiration from Swami Vivekananda. Directly or indirectly, he has powerfully influenced the India and today.''

In 1984, the Government of India declared and decided to observe the birthday of Swami Vivekanand (12 January, according to the English calendar) as a National Youth Day every year from 1985 onwards. To quote from the Government of India's communication, 'it was felt that the philosophy of Swamiji and the ideals for which he lived and worked could be a great source of inspiration for the Indian Youth

Role of Youth in National Development

Youth is the period between childhood and adulthood. Secondly, the nation is a country considered as a group of people living in a certain territory under one Government. Thirdly, we also have to know "Building" here means not masonry constructed, instead the development of the nation. The welfare of our country lies in the hands of youths. They are filled with tremendous and towering ambitions. It will be a great wastage of human resources if they are not given an opportunity to exercise their talent. Youth is the spring of life. It is the age of discovery and dreams. They have the power to transform the nation into a better place. They also have the ability to lead their fellow citizens into the right direction. Youths are fighters. They fight for an identity in society, equality, the homeless, bullying, unemployment, exploitation, poverty and other problems which the world faces today. All of them hopes for a world full of opportunities, so great minds can conquer them and become better individuals.

Youth are problem solvers. Our nation need them to resolve most of our problems. The nation is facing a lot of problems, and I believe that the youths are capable of solving them. They just need to be given a chance to prove themselves. Youths have the power to unite individuals in the six ethnic groups. Racism is an ongoing issue around the world. Individuals are fighting against each other because of the complexion of their skin and the texture of their hair. Religion is another issue, the youths can convince their fellow man to live in peace and love. All of us are one and we should not allow these little differences to push us away from each other. There are a lot of other revolutionary youth leaders around the world who have changed the world towards the development. Youth through organisinh for specific aim and positive direction can contribute more towards the national development.

Conclusion

Youth is that wonderful time in life when energy is limitless, human creativity is at its best and the 'never say die' spirit is at its peak. Today, one keeps seeing and reading about the achievements of hundreds of young people in practically all spheres of life. Demographically, the India of today is at its youngest best. Nearly 78% of our country's population is less than 40 years old. Imagine the potential energy in these millions of young Indians and you can then fathom the fact that we could face any challenge as a Nation.

Youth are not only the leaders of tomorrow, but also the partners of today. Young people are social actors of change and progress. They are a crucial segment of a nation's development. Their contribution, therefore, is highly needed. Youth are not only the leaders of tomorrow, but also the partners of today. Young people are social actors of change and progress. They are a crucial segment of a nation's development. Their contribution, therefore, is highly needed. Youth through organizing for a specific aim and positive direction can contribute more towards the national development Youth have an

important role in demographic evolution. The role of the youth in the nation building is crucial. They are problem solvers, have a positive influence on other young people and the nation, and are extremely ambitious. They have the ability to create an identity for themselves and move the nation forward. However, they will not be able to do this without the support of their Government and fellow youths. So the youths can make their beautiful land flourish and shine in success.

References

1 *Kumar Aman, "Indian Society in Transition", Rajdhani Printer, New Delhi.*

2 *Mishra Geneshwar, Voices of Modern India, Orient Longman*

3 *Dr. Sachdeeva D. K." Social Welfare Administration in India", Kitab Mahel, New Delhi.*

4 *Ministry of Youth Affairs and Sport National Youth Policy, Government of India.*

5 *Ullan Ikram" Permissiveness and Modern Youth" Anmol Publisher*

6 *India 2016, Ministry of Information and Broadcasting.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Nehru's Supremacy As A Prose Writer

Dr. Parag Bombatkar
Assistant Professor
Tirpude College of Social Work, Nagpur

Introduction:-

The world recognizes Pandit Jawaharlal Nehru as a stalwart statesman, the First Prime Minister of Independent India and an adept politician. His contribution in India's freedom struggle is immensely appreciated worldwide. However, not much focus has been thrown on Nehru, a prolific prose writer. His Autobiography and The Discovery of India are testimony to capacity of Nehru as an extraordinary observer of surroundings and his extraordinary philosophy of life. These writings every now and then manifest exceptional style of writing in English which singles out Nehru as a phenomenal Indian writer in English.

Western Recognition:-

John Gunther, in late thirties wrote, "Lord Halifax once said that one could not understood India without reading it (Nehru's Autobiography); it is a kind of Indian Education of Henry Adams written in superlative prose. Hardly a dozen men alive write English as well as Nehru." 1

These observations naturally prompt one to experience the delicacy of Nehru's prose style. A close reading of Nehru's prose brings out various styles used by Nehru in his writings. His prose gains great depth in Autobiography and The Discovery of India. Coming out of over-simple tone, certain compactness and poetic effects are visible in these works; Nehru describes one of the early addresses of Mahatma Gandhi. He writes:

He was humble but also clear-cut and hard as a diamond, pleasant and soft-spoken but inflexible and terribly earnest. His eyes were mild and deep, yet out of them blazed out fierce energy and determination. 2

Every word in the lines is full of expression, well-chosen and yet simple. Humility is compared with hardness, yet a qualitative hardness like that of a diamond befitting Gandhi's personality.

In The Anatomy of Prose, Manjorie Boulton writes: English people who will not trouble to write their own language well ought to be ashamed by reading the English of such Indian Writers as Pandit Jawaharlal Nehru.3

Visual Clarity:-

In Nehru's writing especially in description, his personal mood is quite apparent through the style he employees which may be seen as personal, subjective, clear and concrete. Leaving his wife at sanatorium after noticing improvement in her health, his happy mental state is clearly evident as he narrates the changing scenes viewed from a running car - The scene of the vast expanse of the hills and valleys and rivers is described in expressions like 'the winding road', the 'unfolding panorama' and 'a new expanse of hills and valleys with a little river gurgling in the depths below' These words reflect the happy mental state of the author. He writes:

… And as our car sped along the winding road,

the cold morning air and unfolding panorama brought a sense of exhilaration. Higher and higher we want; the gorges deepened. A turn of the road would bring to our eyes suddenly a new expense of hills and valleys with a little river gurgling in the depths below.4

Then again, after bidding farewell to his ailing wife, emotions are conveyed in an indirect manner and yet with charity as Nehru starts on his journey. He falls into a mood of gloom as he foresees the impending tragedy to his wife's illness. His fear is evident in following lines:

How cold and grim they become when 'Night with giant strides stalks over the world' and life hides and protects itself and leaves wild nature to its own. In the semi - darkness of moonlight or star light the mountains loom up mysteries, threatening overwhelming and yet almost insubstantial and through the valleys can be heard the moaning of the winds.5

Nehru has also sketched some humorous pen-portraits. Once he observes abnormality of a certain character, he is capable of evoking similar responses in the mind of his reader as his own. Nehru portrays these characters without any ill-will and bitterness, thus creating a pure humour. This evident in the character sketch of Raja Mahendra Pratap in An Autobiography where he describe him as a "delightful optimist, living completely in the air' and his appearance in'a strange composite attire' in 'semi-military costume' with 'numerous large pockets, all bulging with papers, photographs etc.

Conclusion

In all through his writing, one observes the tone of Nehru- the tone of a scientist, of an artist and humanist. The style of a scientist is lucid and simple, of the artist is poetic and that of humanist is save, simple and at time vigor to condemn human ills. Thus, we may conclude that writing of Nehru is not only fascinating but also a powerful tool of communication.

References

1. *Gunter, John, Inside Asia (London 1934), p. 451-452*
2. *Nehru, Jawaharlal An Autobiography (Bombay 1962) p. 46*
3. *Boulton, Marjorie The Anatomy of Prose (London 1974) p.91*
4. *Nehru, Jawaharlal An Autobiography (Bombay 1962) p.569*
5. *Nehru, Jawaharlal An Autobiography (Bombay 1962) p.568*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

A Comparative Study of Level of Stress Experienced by School Children Inactive in Sports, School Children Active in Sports and their Mothers.

Dr. Advita Deshmukh
Assistant Professor
Department of Home Economics
VNGIASS, Nagpur.

ABSTRACT:

Life in modern times is more complex than it used to be. Today an individual's life is full of hassles, deadlines, frustrations, and demands which results in stress. For many people, stress is so common that it has become a way of life. Both, men and women suffer from stress. It is not something acquired only by some unfortunate individuals, but it is an integral part of physical and mental systems in each person, which every person has inherited during the course of evolution. Children too, are not exceptional to this as they also experience stress. This study was carried out to find the level of stress experienced by children inactive in sports (300), children active in sports (300) and their respective mothers. For this self-developed questionnaire was used. The level of stress experienced by the respondents was divided into three parts based on a specially designed scale, denoting low stress, medium stress and high stress. 'Z' test was applied to check the difference in the level of stress experienced by the school children and their mothers. The results showed that school children inactive in sports experienced similar level of stress as that of stress experienced by the school children active in sports. Similarly, the level of stress experienced by mothers of schoolchildren inactive in sports is similar to that of stress experienced by mothers of school children active in sports.

KEYWORDS: Stress, School Children Inactive in Sports, School Children Active in Sports, Mothers of Children Inactive in Sports, Mothers of Children Active in Sports.

Introduction

Modern world is said to be the world of achievements, but along with it, it is also a world of stress. For many people, stress is so common that it has become a way of life. Men and women suffer from stress. It is not something acquired only by some unfortunate individuals, but it is an integral part of physical and mental systems in each person, which every person has inherited during the course of evolution. Children also experience stress from ongoing situations, some of which may be beyond their control and this stress generally goes unrecognized. David Elkind, in his book, The Hurried Child, states that "stress is the wear and tear on our bodies that is produced by the very process of living." Elkind also states that one of the greatest contributors to stress in children's lives is hurry - hurry to get ready, hurry to go from one place to another, hurry to do well and hurry to grow up. Besides this academic performance, family upheavals due

to death or divorce of parents, family problems, health issues, tension and quarrelling in the home lead to children's fear, anxiety and emotional overload contribute to chronic stress.

The word stress is derived from the Latin word "stringi", which means, "to be drawn tight". It is related to body, mind and heart. It is most commonly defined as, "physical, mental, or emotional strain or tension". According to Richard S. Lazarus (1980), stress is a feeling experienced when a person thinks that "the demands exceed the personal and social resources the individual is able to mobilize."

According to a psychology professor and expert on stress at York University, Dr. Harold Minden, "Stress can infect and affect the physical, emotional, social, intellectual and academic well-being of children. It can interfere with their motivation, attention, perception, memory and the entire learning process Children respond and react to stress in their own individual ways. Just like adults, they have different coping abilities and what causes stress in one child may cause none in another. Stress experienced by children comes from pressures from outside themselves, such as family, friends, and school, but also within themselves (Hale, 1998). In a study conducted by Sibnath Deb, et.al.it was observed that 63.5% of the students are stressed because of academic pressure. There were no significant differences in academic stress across gender, age, class, and other factors. Two-thirds of the students reported that their parents pressurize them for better academic performance. The incidence of reported parental pressure differed significantly by parental education levels, mother's occupation, number of private tutors, and academic performance. More than four-fifths of students suffer from examination-related anxiety, especially female students and those who are not proficient in English.

This study was undertaken to compare stress experienced by two groups of school children and their mothers- i.e. children inactive in sports, children active in sports and their mothers.

Aim of the Study

To compare stress experienced by school children inactive in sports, school children active in sports and their mothers.

Objectives of the Study

1. To assess and compare the level of stress experienced by school children inactive in sports and school children active in sports.

2. To assess and compare the level of stress experienced by mothers of school children inactive in sports and mothers of the school children active in sports.

Hypothesis

1. The level of stress experienced by school children who are inactive in sports is significantly higher than that of the school children who are active in sports.

2. The level of stress experienced by mothers of school children who are inactive in sports is significantly higher than that of mothers of the school children who are active in sports.

Sample

The target number of respondents for the research was 600 school children comprising of 300 children inactive in sports and 300 school children active in sports and their respective mothers.

Method

The respondents were administered a self-developed questionnaire specially designed by the researcher keeping in mind the objectives of the study.

Review of Literature

According to a study by Sibnath Deb, et.al, it is

believed that extra-curricular activities could be one of the mediating factors for academic stress. More than three-fifths of the students reported to be involved in extra-curricular activities like games and sports, cultural programmes, National Cadet Corps (NCC) and National Social Service (NSS) and so on. No significant difference is found between the academic stress of students who are involved in extra-curricular activities and who are not. The researchers further state that his could be because of either a lack of meaningful involvement in extracurricular activities or involvement for an insufficient period of time and requires further investigation.

From another study, conducted by Dr. Vishwas Manohar Deshpande, (2016) it is observed that the level of social adjustment in children playing sports is higher than children not playing sports. It was also observed that children involved in sports were healthier, focused and had a positive attitude. They were cheerful and active throughout the day. It is clear that children involved in sports have a quiet mind and level of stress was very less. It was observed that they are physically and mentally strong. In this case non playing children experience more stress as compared to players. The reason is very vivid that now-a-days life has become very stressful and non-players do not use sports as a coping technique.

According to another study, common sources of stress for Athletes were defeat, injury event importance, sport type, etc. Children/teens in individual sports tend to experience more stress feeling overwhelmed by the demands of the sport trying to prove themselves to coaches and teammates. All athletes, even the world's best feel some stress and anxiety. Too much stress and anxiety can prevent you from performing at your best. Being under too much stress increases the risk for injury.

Data Analysis

Stress is an unavoidable and inevitable part of human life. It takes its toll on a person irrespective of age, class, educational qualification, income, profession of that person. Some amount of stress is also necessary for optimum performance. It is in the absence of stress, a person cannot perform well.

In the present research level of stress experienced by children inactive in sports and children active in sports and their mothers, respectively was studied.

Table No. 1

Level of Stress experienced by School Children who are Inactive in sports and School Children who are active in sports

Level of Stress	Inactive in sports				Active in sports				Z(CAL) *
	Frequency	%	Mean	SD	Frequency	%	Mean	SD	
LOW	70	23.33	15.74	4.85	136	45.33	19.47	4.46	2.4836
MEDIUM	63	21.00	16.73	6.11	83	27.67	22.05	6.99	2.1967
HIGH	167	55.67	16.63	10.87	81	27.00	24.35	11.58	2.2622
TOTAL	300	100			300	100			

Sport is an integral part of school curriculum. School children are expected to participate in sports activity. Parental stress for their children to excel in both studies and sports causes stress not only to the parents but it radiates to the children too.

The above table represents the level of stress experienced by two groups of -school children, children inactive in sports and school children active in sports.

The table shows that 55.67% of students inactive in sports have high level of stress whereas 27.00% of students active in sports have high level of stress.

The table also indicates that 23.33% of students inactive in sports have low level of stress and 45.33% of students active in sports have low level of stress.

The individual Z (CAL) values are more than

the Z (TAB) values. Hence the hypothesis "The level of stress experienced by school children who are inactive in sports is significantly higher than that of the school children who are active in sports." is rejected.

This means that school children inactive in sports experience similar level stress as that of stress experienced by the school children who are in active in sports.

Discussion

Sports activities exist at all levels of education now and although they are termed as 'voluntary', in reality it is not so. Students are now required to participate in extra- curricular activities too, with tough competition becoming the order of the day. Participation of the child in competitions related to sports activities is not an exception any more.

The expectation to be active in all fields academics is not only limited to the school but even parents have the same expectations from their children. This causes stress in students. Fear of failure, bad performance in sports, injury, etc., adds to their stress.

Children inactive in sports also face the same problems on both school and home front because parental expectations to excel in all fields of academic performance definitely cause stress in both the groups of students.

Table No. 2

Level of Stress experienced by Mothers of children inactive in sports and Mothers of children active in sports

Level of Stress	Mothers of Children Inactive in sports				Mothers of Children Active in sports				Z(CAL)*
	Frequency	%	Mean	SD	Frequency	%	Mean	SD	
LOW	90	30.00	3.00	0.93	144	48.00	2.91	1.02	6.6467
MEDIU M	57	19.00	6.90	1.22	69	23.00	7.17	1.44	13.6471
HIGH	153	51.00	11.49	1.23	87	29.00	12.16	1.36	33.4989
TOTAL	300	100			300	100			

The importance of the performance of the children in sports activities has gained more importance as a bench mark for scoring good marks, in the past few years.

The above table is based on stress experienced by the mothers of children inactive in sports and mothers of children active in sports. Level of stress experienced by Mothers of children inactive in sports From the above table, it is observed that 30% of these mothers experience low stress. 57% of the women experience medium stress and 51% the women experience high stress. Level of stress experienced by Mothers of children active in sports In case of these women, it is observed that 48% of respondents experience low stress. 23% of the respondent experience medium stress and 29% of these respondents experience high stress.

On application of higher statistics (Z test) it was observed that, the individual Z (CAL) values are more than the Z (TAB) values for the respective groups with respect to the level of stress experienced by the mothers of children who are inactive in sports and the mothers of children who are active in sports. Hence the hypothesis,' Level of stress experienced by mothers of school children who are inactive in sports is significantly higher than that of mothers of the school children who are active in sports', is rejected.

This means the level of stress experienced by mothers of children who are inactive in sports is similar to that of stress experienced by mothers of children who are active in sports.

Discussion

The results indicate that mothers from both groups -mothers of children inactive in sports and mothers of children active in sports, experience the same level of stress. It is now understood and accepted fact that co-curricular, extracurricular activities are non-academic activities but are essential in order to enhance

social interaction, leadership, healthy recreation, self-discipline and self-confidence in children. Since the activities are conducted generally outside the curriculum hours, mothers have to see to it that safety of their children is ensured.

Mothers experience the same amount of stress with respect to the participation and performance of their children in sports activities. Every mother understands the importance of the all-round development of the child and they are also able to appreciate that the schools also encourage and work towards developing a wholesome personality of their students. But mothers also realize that their children may not be proficient in all the activities like debate, drama, sports, art etc. Some amount of anxiety is thus generated in mothers when they compare their child with those children who fare better and this leads to stress in them.

Conclusion and Recommendation

Due to the induction of the different aspects of competitive activities into the educational system, the curriculum has become too vast and loaded, which has its effects on the children as well as their parents, especially the mothers. It is often observed that the children who excel in these aspects of school performance gain popularity and acceptance, thus putting more pressure on them to excel themselves.

This study was carried out to find the level of stress experienced by two groups of school children - children who were inactive sports, children who were active in sports and their respective mothers.

Sports play an important role in the overall development of the children. Though some studies conclude that sports are stress busters, the above study concludes that sport is one of the causes that develop stress not only in school children but also in their mothers. The reason lies in the parental expectations from their children to excel in all areas of academics. Sport is supposed to relax mind and body, but today it has become a major cause of stress to children who are active as well as inactive in sports.

It is therefore recommended that sports should be introduced in schools as a recreational activity and not as a competitive activity. Later it can be introduced as competitive sports for children who can handle stress generated through these sports and should be encouraged to take up sports on a competitive level. Whereas children who are inactive in sports and can't handle stress generated by competitive stress should be encouraged to take up sports as recreational activity so as to create interest in sports.

References

1. *Dr. Vishwas Manohar Deshpande, (2016), 'A stress buster for children', International Journal of Physical Education, Sports and Health; 3(2): 310-312 Sports: P-ISSN: 2394-1685 E-ISSN: 2394-1693 Impact Factor (ISRA): 4.69 IJPESH 2016; 3(2): 310-312*
2. *Hale, J.A. (1998), 'Healing Art: Young Children Coping with Stress', Paper presented at the annual meeting of the Alabama Association of Young Children.*
3. *Lazarus, R. S. (1974), 'The Psychology of Coping: Issues of Research and Assessment'.*
4. *Megan E. Shelton, Sport-related Stress and Anxiety. Signs and Symptoms of Increased Stress, PhD St. Louis Children's Hospital Department of Psychology https://www.ortho.wustl.edu/.../Young%20Athlete%20Center/Handout-Stress%20and...*
5. *Sibnath Deb1, Esben Strodl2, Jiandong Sun3, 'Academic Stress, (2015), Parental Pressure, Anxiety and Mental Health among Indian High School Students', International Journal of Psychology and Behavioral Sciences, p-ISSN: 2163-1948 e-ISSN: 2163-1956; 5(1): 26-34 doi:10.5923/j.ijpbs.20150501.04.*
6. *Stress in Children - The Canadian Child Care Federation www.cccf-fcsge.ca/wp-content/uploads/RS_19-e.pdf*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Nutritional Status, Socio Economic Conditions and Nutritional Awareness Influencing Prevalence of Anaemia in Pregnant Women.

Dr. Anuradha Nisal
Assistant Professor
Department of Home Economics
Vasantrao Naik Govt. Institute of
Arts and Social Sciences, Nagpur

Absract

Iron deficiency anemia is the most prevalent nutritional deficiency found among the women of reproductive age, infants and young children especially those of poor economic status. WHO has estimated that prevalence of anemia in developed and developing countries in pregnant women is 14 percent in developed countries and 51 percent in developing countries and 65-75 percent in India. Anemia is one of the important factors which decide the outcome of pregnancy. This study is a survey based study conducted among 200 pregnant women to determine the prevalence of anemia and influence of some factors associated with anemia during pregnancy such as, nutrition and awareness. The socio demographic, dietary information, anthropometric measurements and haemoglobin concentration were obtained from the participants. The investigation indicated that the prevalence of anemia was 100 percent with mean haemoglobin level of 9.0gms%. The haemoglobin level ranged from 7.0 - 9.6gms/dl .It was observed that iron deficiency was prevalent among the women. Results of the study indicated that, lack of availability of foods, inadequate knowledge about the increased needs during pregnancy and proper use of available foods were probably some of the underlying causes for poor nutritional status.

Key Words : Anaemia, Pregnancy, Nutrition, Awareness.

Introduction:

The health of women and girls can be considered as the basic indicators for the health of a society. Because of gender discrimination, the health of women lags behind that of men and therefore an absolute improvement in these conditions is necessary which will be an indicator that the health conditions of the society are getting better. Poor health conditions affect not only the women but also their infants and other family members. Women in poor health conditions are more likely to give birth to low weight infants; they also are less likely to take adequate care of family members which finally affects the economic wellbeing of the family.

Every woman has a right to become mother and at the same time, everybody should have the right to begin life with a healthy, well-formed

body free from defects and to receive the advantage of his mother's milk. Every mother should be able to provide forthe optimum development of the foetus, should remain in good health throughout pregnancy and should encounter no unusual difficulties in the period of labour, the purperium and lactation (Proudfit 1982).

Nutrition plays an important role in maintaining one's health. A wide range of nutrients are known to be essential for normal growth, for leading a healthy and active life and for physiological functions of bearing and rearing infants by woman. According to Rao(1988) human reproduction is one of the function most affected by insufficient consumption of essential nutrients.

Anaemia during pregnancy is a major health problem, especially in the developing countries. Though anaemia during pregnancy is preventable and easily treatable, anaemia still continues to be a common cause of mortality and morbidity in India. According to WHO, in developing countries the prevalence of anaemia among pregnant women averages 56%, ranging from 35 to100% among different regions of the world (WHO 1992).In India the prevalence of anaemia has been reported to be between 33 to 89% (Toteja et.al.2006).

Anaemia affects mainly the women in the child bearing age group, young children and adolescent girls. Increased requirements of iron and low intake, disturbed metabolism, pre pregnancy health status and excess iron demands due to multiple pregnancies, heavy menstrual blood flow, and infectious diseases are some of the important causes leading to anaemia during pregnancy. According to WHO anaemia should be considered when the haemoglobin level is below 11gm/dl2.

In the view of the above, the present study was conducted to find out the prevalence of anaemia amongst the pregnant women, the factors associated with anaemia in pregnancy and to study the nutritional status of the pregnant women.

Objectives:

1. To study the effect of socio economic conditions on the nutritional status of the pregnant women.
2. Prevalence of anaemia with reference to haemoglobin percentage.
3. To ascertain the level of awareness in the target population.

Material and Methods:

The present study was conducted in the Ante Natal Care (A.N.C.) of the Out Patient Department (O.P.D.) of the Government Medical College Hospital; Nagpur.200 pregnant women attending the A.N.C. O.P.D. were selected randomly. The sample selected was a representative of the pregnant women of all three trimesters. The women with multiple pregnancies and bleeding disorders were excluded from the study. The pregnant women were interviewed using pre-structured, pre-tested questionnaire schedule. Information regarding educational qualification, income level of the families, food habits, dietary pattern and nutritional awareness of the pregnant women was collected.

Diet survey of the selected pregnant women was conducted to know their daily food consumption pattern. 24 hour Recall method for 3 consecutive days was used to know their dietary pattern.

Anthropometric measurements of pregnant women such as weight and height were noted using standard methods. Body Mass Index was calculated by formula.

Haemoglobin estimation was done by Sahli's method Anaemia was classified as per WHO criteria (WHO 1989).Typing of anaemia was

done as per standard peripheral blood smear examination method (Firkin et. al.1990)

Classification and tabulation of the collected data was done. The data were statistically analyzed and interpreted.

Results and Discussion:

In the present study an attempt was made to determine the prevalence of anaemia among the pregnant women attending ANC OPD and to assess their nutritional status. The results showed that 58.5% of the pregnant women were from nuclear families, while 41.5%belonged to joint families. It was observed that majority of the women belonged to the income group of Rs.3000-7000/-month, 15 % of the women to the women were from income group of Rs.7001-11000/-month and only 2.5% of the women belonged to the income group of Rs.11001-15000/-month. As the monthly income was low the percentage income spent on food of the majority the families was more. 82.5%of the families were spending more than 80% of their income on food.

Table 1 - Demographic Profile of the Respondents (n=200)

S.No.	Charecteristics	Number	Per cent
1	Age of the Respondents (Yrs.)		
	18-22	72	36
	22-26	105	52.5
	26-30	17	8.5
	30-34	5	2.5
	34-38	1	0.5
	Educational Level		
	Illiterate	7	3.5
	X Class	136	68
	XII Class	57	28.5
	Graduation	--	--
	Monthly Income		
	Rs. 3000-7000	165	82.5
	Rs. 7001- 11000	30	15
	Rs. 11001- 15000	5	2.5
	Type of Family		
	Nuclear Family	117	58.5
	Joint Family	83	41.5

Majority of the pregnant women were from the age group of 22-26 years (52.5%), 36% of the women were from the age group of 18-22 years. It was observed that, in the age group of 30-34 years and 34-38 years the number of pregnant women was very less. The probable reason may be early marriage and consequent early delivery.

68% pregnant women were literate up to 10th standard, while 28.5% of the pregnant women were literate up to 12th standard and only 3.5% were illiterate. It was observed that most of the pregnant women (53.5%) were in the IIIrd trimester,38.5%of women were in the II nd trimester and only 8% of women were in the Ist trimester of pregnancy. Among the selected pregnant women 65.5% of the women were expecting for third time, while 34.5% of the pregnant women were expecting for the first time.

The results of the diet survey revealed that, among the selected pregnant women 68.5% had no change in their amount of food consumed during the pregnancy period than the non-pregnancy period, while 31.5%of women were consuming less than that of pre -pregnancy state. The reasons for this decreased food consumption were nausea, vomiting, giddiness, indigestion and loss of appetite.

Only 6%of the women had food fads and fallacies. The foods avoided by them were

- Animal foods, Eggs, Jaggery, Tamarind, Papaya and Black Plums (jamun) - believed to be hot foods causing bleeding and abortions.
- Banana, Guava and Curd - thought to be cold foods causing cough and cold.
- Ghee, Milk, Eggs, Meat and Chicken -these foods were believed to make the baby healthy which will be difficult to deliver.

Most of the pregnant women were vegetarian

(62.5), only 32.5% of the women were non vegetarian. 5% pregnant women were consuming eggs with vegetarian diet. Food consumption pattern showed that cereals were the staple food with seasonal inclusion of leafy vegetables. The amount of milk consumed was negligible.

The dietary intake of nutrients was far less than recommended dietary allowances. Majority of the nutrients were in inadequate quantity. Compared to ICMR Dietary Allowances the diet of pregnant women was deficient in energy by 56.08%, in protein by 42.21%,in calcium by55.22%,in iron by45.42%, in vitamin C by 51.37%.

Anthropometric measurements viz. height and weight of the pregnant women showed that mean weight for height of the women were below the standard weight for height of the normal non pregnant women. Body Mass Index revealed that majority of the pregnant women(61.5%) were underweight and had poor nutritional status, while 1.5% of women were overweight. Only 37% of women were nutritionally sound.

Table 2-Distribution of the Respondents according to Body Mass Index (n=200)

S. No.	Body Mass Index (kg/m^2)	Number	Percentage
1	Below 18.5	123	61.5
2	18.5- 25	74	37
3	25- 30	3	1.5

Haemoglobin levels of the pregnant women showed 100% prevalence of anaemia, with mean haemoglobin level of 9.0gms%.

The haemoglobin level ranged from 7.0 - 9.6gms%.It was observed that iron deficiency was prevalent among the women. Most of the pregnant women were having hypochromic microcytic anaemia only 14.5%were having nomocytic type of anaemia.

Megaloblastic anemia was not seen among this selected group.

Table 3- Effect of number of Family Members on Haemoglobin Value of Respondents (n=200)

S.No.	Number of family Members	Number of families	Haemaglobin Values gm%					
			Below 8.5		8.5-9.5		9.5-10	
			Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent
1	2-4	142	22	15.50	102	71.83	18	12.67
2	5-7	46	29	63.04	16	34.78	1	2.18
3	8-10	9	9	100	--	--	--	--
4	11-13	3	3	100	--	--	--	--

The effect of number of family members on the haemoglobin level was statistically evaluated . The results showed that as the number of members in a family increases the severity of anaemia also increases. This may be due to unequal distribution of the available food among the family members or unavailability of protective foods due to low purchasing power.

Table 4- Effect of Nuclear and Joint Families on the Haemoglobin Status with respect toIncome Range (n= 200)

S. No.	Income Range	Type of Families		Mean Haemoglobin Value gm%		t Value
		Joint	Nuclear	Joint	Nuclear	
1	Rs. 3000- 7000	57	108	8.6	9.0	3.47*
2	Rs.7001- 11000	21	9	8.5	8.8	1.44
3	Rs.11001-15000	5	--	8.4	--	--

(t value significant at both the levels of significance.)*

The effect of nuclear or joint families belonging to different income groups on the haemoglobin status was obvious only in the income range of Rs.3000-7000/-month. In this group the mean haemoglobin level of pregnant women of joint families was lower than that of those belonging to nuclear families. However, this relation does not exist in other two income groups.

Even though the information regarding importance of diet and increased needs during

pregnancy has been continuously advertised through T.V., Radio, Pamphlets, the pregnant women from urban community were still ignorant about it. Information collected regarding the nutritional awareness showed that majority of the women had poor nutritional knowledge and only 11.5% of the women had clear concepts about nutrition.

Conclusion:

A very high prevalence of anaemia is indicative of the status of pre pregnant levels as well as deficient intake of nutrients during pregnancy. As hypochromic microcytic and normocytic anaemia were predominant ,it indicates low intake of iron/ vpoor absorption. Lack of availability of foods, low purchasing power, inadequate knowledge about increased needs during pregnancy and proper use of available foods, as well as fads and fallacies prevailing in the community were some of the underlying causes for poor nutritional status and prevalence of anaemia.

Suggestions and Recommendations:

Almost all the nutritional deficiencies are entirely preventable. We should therefore not look at a nutritional deficiency as a disease only, but also culmination of many varying factors such as-social, geographic, dietary, economic, educational, medical etc.

Providing nutritional supplements alone is not going to overcome these problems. Nutrition education of the population at large might succeed in solving the problem to some degree. Inclusion of low cost indigenous nutritious foods, judicious selection and combination of food groups to improve the dietary quality, improved sanitary and hygienic conditios may help to improve the nutritional status of the vulnerable groups.

References:

1. *Firkin F, Chesterman C, Penington D, Rush B,deGruchy's Clinical Haematology in Medical Practice,Oxford University Press,5th edition 1990,p 31.*

2. *Proudfit, P.T. Normal and Therapeutic Nutrition,12th edition 1982,p228.*

3. *Rao ,V. Nutrition, Fertility and Mortality. Nutrition News Vol.9,Dated 2nd March 1988.*

4. *Toteja G S,Singh P, Dhillon B S et. al. Prevalence of Anaemia among Pregnant Women and Adolescent Girls in 16 Districts of India. Food and Nutrition Bulletin 2006;27(4): 311-315.*

5. *WHO Preventing and Controlling Iron deficiency Anaemia through Primary Health Care WHO,Geneva, 1989.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

आरोग्य व्यवसायातील नैतिकताः समस्या आणि उपाय

डॉ. रमेश सदाशिव वाघमारे
सहाय्यक प्राध्यापक
गोदावरी महाविद्यालय, अंबड जि. जालना

प्रस्तावना :-

समाजातील तळागाळातील जनतेला आरोग्य सेवा ह्या रास्त व माफक स्वरुपात मिळाल्या पाहिजेत या उद्देशाने संपूर्ण राष्ट्रात आरोग्य केंद्राची निर्मीती केलेली आहे. आरोग्य केंद्रामार्फत जनतेला आरोग्य सेवा प्रदान केल्या जातात. परंतू या आरोग्य केंद्रातून सेवेची सत्यता पडताळून पाहिल्यास असे दिसून येते की, याकडे येणारा ग्रामीण शहरी भागातील रुग्ण या शासकीय आरोग्य सेवेपेक्षा खाजगी वैद्यकीय सेवेचा मार्ग निवडीत आहे. या करिता या सेवेच्या दर्जाची नैतिकता, गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि कर्मचारी वर्गांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संयूक्त राष्ट्र संघाच्या ताज्या अहवालनुसार विकसनशिल देशात विकसीत देशाच्या तूलनेत स्त्रियांच्या (बाळांतपणातील) मृत्यूचे प्रमाण 15 पट जास्त आहे. शिवाय भारताची परिस्थिती पाकिस्तान आणि बांग्लादेश यापेक्षा हालाखीची आहे. जागतिक बँकच्या अहवालानुसार ग्लोबल जेंडर गॅप-2002 हा 135 देशातील सर्वेक्षणानुसार आरोग्यांच्या बाबतीत भारत 134 व्या स्थानी आहे. यावरुन भारतीय आरोग्यांची स्थिती लक्षात येते. याशिवाय देशात कुपोषणामुळे बालकांच्या मृत्युचे प्रमाण तसेच वेगवेगळ्या आजारामूळे लाखो रुग्ण मृत्युमूखी पडत आहेत. आरोग्यव्यवसायातील सुरु असलेल्या अनेक गैरप्रकाराला सत्यमेव जयते या टेलीव्हीजनच्या कार्यक्रमांतून आख्या समाजाचे वास्तवदर्शी चित्र पाहता आलेले आहे. या कार्यक्रमांच्या अगोदरही आणि नंतरही अशा प्रकारचे दृषकृत्य आरोग्य व्यवसायात चालू होते आणि चालू राहील याबाबत शंका नाही. परंतू या कार्यक्रमांच्या वास्तवदर्शी परिणामातून शासन, आरोग्य व्यवसायातील तज्ञ मंडळी आणि जतना कशा प्रकारे बोध घेतील आणि प्रतिकार करतील हा संशोधनाचा विषय आहे. याशिवाय शासन आपली जनतेप्रती असणारी जबाबदारी झटकून सार्वजनिक व खाजगी सहभागाच्या आधारे आरोग्य व्यवसायात मोठ्या प्रमाणांवर सहभाग/भागीदारी देण्यात मग्न आहे. यामूळे शासकीय ईच्छा शक्तीचा अभाव यातून स्पष्टपणे दिसून येतो. आज सर्व स्तरातीलवर्गासाठी अत्यंत जिव्हाळ्याची असणारी ही शासकीय आरोग्यसेवा शासन सार्वजनिक व खाजगी सहभागाच्या आधारे भागीदारीत चालवू पाहते. उदा. वित्तीय यंत्रणा, संरक्षण यंत्रणा ही खाजगी व्यक्तींच्या दावणीला बांधतील आणि शासन फक्त व्यवस्थापन करण्यासाठीच आहे असे ठासून सांगतले जाईल.

शोधनिबंधाचा उद्देश :-

आरोग्य व्यवसायात नैतीकता कशाप्रकारे लयास जात आहे. हे जाणून घेणे आणि नैतिक मूल्याचे जतन केले जाते का? याचे विवेचन करणे. यामध्ये आरोग्य सेवा क्षेत्राला शासन कसे पाठीशी घालते आहे. आणि आरोग्यव्यवसायातील तज्ञ मंडळीच्या दुटप्पी भूमिकेचे खंडन करणे, हा शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधन पध्दती :-

या शोध निबंधाकरिता द्वितीय साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात येणार आहे. ज्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालीके आणि वेबसाईटचा वापर केला जाणार आहे.

आरोग्यसेवा :-

आरोग्य सेवा ही एक मानवीय संस्था आहे. तिला केवळ कायदे, नियमाद्वारे चालविले जाऊ शकत नाही तर त्यासाठी एक मानवीय दृष्टीकोन आवश्यक आहे. आरोग्य सेवेची यथार्थता ही त्यामधील प्रशासकीय अधिकारी, डॉक्टर्स व कर्मचारी वर्गाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून आहे.आरोग्य व्यवसाय हा इतर सर्व व्यवसायापेक्षा पवित्र आणि प्रामाणिक व्यवसाय मानला जातो. परंतू या व्यवसायाला आज बाजाराचे स्वरुप आले आहे हे खरे आहे. परंतू या व्यवसायातील नितीमत्ता ही मोठ्या प्रमाणांवर ढासळत चाललेली आहे. त्यामुळे इथे व्यवसाय व व्यापार यातील फरक जाणुन घेणे महत्वाचे आहे. व्यवसाय म्हणजे सेवेच्या मोबदल्यात

पैसा आणि व्यापार म्हणजे पैशाच्या मोबदल्यात वस्तू देणे होय, असे यांचे स्वरुप आहे. म्हणून पैसा हा या क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात कारणीभुत आहे. या व्यवसायामूळेच सामाजिक स्वास्थ टिकुन आहे. परंतू या व्यवसायामध्ये दृष्ट प्रवृत्तीचा आणि स्वास्थप्रवृत्तीचा तसेच हा एक संपत्ती जमविण्याचा मार्ग बनत चालला आहे.

आरोग्यव्यवसायातील नैतिकता :-

आरोग्य व्यवसायातील नैतिकता म्हणजे यामध्ये कार्य करणारी अधिकारी वर्ग, डॉक्टर्स, सेवक वर्ग, नर्स इत्यादींनी नैतिक तत्वांचे पालन करणे होय. ''आरोग्यव्यवसायातील व्यावसायीक वागणूक, शिष्टाचार, मूल्ये नियम 2009 नुसार भारतीय वैद्यकीय मंडळाने निश्चित केलेली नितीमूल्ये पाळण्यास मी बांधील आहे, व सदसद्‌विवेक बुध्दी आणि प्रतिष्ठेने मी माझा पेशा सांभाळीन अशी शपथ घेतली जाते.''परंतू आज आरोग्य व्यवसायातील अधिकारी-कर्मचारी वर्ग प्रामाणिकपणे, निष्ठेने, निस्वार्थीपणे समाजाचा सार्वागीणविकास व्हावा या भावनेने काम करीत नाहीत. तर ते व्यक्तीगत विकासाला प्राधान्य देत आहेत. शिवाय अनेक रुग्णांना पैशा अभावी आरोग्य सेवा मिळत नाही. आज वास्तविकता ही आहे की, डॉक्टरचे लक्ष रुग्णाच्या आरोग्यापेक्षा त्यांच्या पर्सकडे (पॉकीट) जास्त आहे. आणि हे डॉक्टर अमानूष व संवेदनाहिन अधिक मोठ्या प्रमाणांवर होत चाललेले आहेत. (काही प्रमाणीक व ईमानदार डॉक्टर वगळता)यांची उपचार पध्दती रुग्ण मरु ही नये आणि बराही होऊ नये अशी आहे. शिवाय वेगवेगळ्या अनावश्यक टेस्ट करुन रुग्णांना लुटण्याचा हा उद्योग मोठ्या उथळ माथ्याने चालु आहे. तसेच दोन तज्ञ डॉक्टरांच्या निदानात्मक पध्दती मध्ये बरीच तफावत आढळून येत आहे.

वैद्यकीय शास्त्रात विज्ञानाने तसेच वेगवेगळ्या संशोधनामुळे अकल्पनीय प्रगती होत आहे. हे जरी खरी असले तरी या व्यवसायाला बाजाराचे स्वरुप येऊन नितीहीन व्यवहाराचे प्रमाण वाढत आहे. यामूळे या व्यवसायाविषयी म्हणजेच डॉक्टरी पेशा विषयीची आस्था अविश्वासपात्र बनण्यास कारणीभूत ठरत आहे. परंतू हे जरी खरे असले तरी अजूनही बऱ्यांच प्रमाणात शासकीय रुग्णालयातील उपचारासाठी जनता मोठ्या प्रमाणांत जात आहे. गरज आहे ती आपली सेवा, सूविधा, कार्यक्षमता, जबाबदारी वाढविण्यांची.

वैद्यकीय व्यवसायातील समस्या :-

या वैद्यकीय व्यवसायामध्ये अनेक समस्या आहेत.

1) सोई सुविधांचा अभाव ही एक अत्यंत महत्वाची समस्या आहे. लंडन स्कूल ऑफ हायजेनिक ॲण्ड ट्रॉपीकल मेडीसीन व पब्लिक हेल्थ फाउंडेशन ऑफ इंडीया यांच्या संयुक्त विद्यमाने करण्यात आलेल्या ताज्या अहवालानुसार 37 टक्के प्रमाणांत अस्वच्छ व दुर्गंधीयूक्त आरोग्य केंद्रामूळे रुग्ण रुग्णालयात येत नाहीत. तसेच येथील कर्मचारी वर्गाची अर्वाच्च भाषा, शिवीगाळ, आणि अपुऱ्या साधनांमूळे/साहित्यामूळे रुग्णांना विशिष्ट प्रकारची सेवा देऊ शकत नाहीत.

2) वैद्यकीय सेवेचा दर्जा हा प्रमाणिक व प्रतिष्ठेचा मानला जातो. परंतु यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी, कर्मचारीवर्ग अकार्यक्षम, नितीहीन व भ्रष्टाचाराच्या मागे लागून स्वार्थी बनत आहे. रुग्ण सेवा हीच ईश्वर सेवा मानणारा हा वर्ग आज या सेवेच्या कर्तव्यापासुन दुर जात आहे. यामध्ये शासकीय सेवा असो किंवा खाजगी सेवा यामध्ये हा बदल स्पष्ट स्वरुपात दिसून येत आहे. यातून वैद्यकीय सेवेचा दर्जा व त्याचे परिणाम आज आपण उघड्या डोळ्यांनी पाहतो आहोत.

3) महाराष्ट्रात एकूणच देशातील सरकारी वैद्यकीय सेवेचे पूरते तीनतेरा वाजलेले आहेत. म्हणजेच या व्यवस्थेनी रुग्णांना वैद्यकीय सेवा द्यायची व चांगल्या प्रकारच्या आणि दर्जेदार औषधी पूरवठा करुन रुग्णांचा आजार बरा करायचा, तीचरुग्णालये आज व्हेंटीलेटरवर आहेत, ही वास्तविकता आहे.

4) वैद्यकीय सेवेत समावेश झालेली तज्ञ डॉक्टर मंडळी शासकीय सेवेपेक्षा खाजगी प्रॅक्टीसवर जास्त भर देतांना दिसून येतात. ही त्यांची नैतिकता म्हणावी का? याहीपूढे जाऊन असे स्पष्टपणे मांडावे वाटते ते की, ही तज्ञ मंडळी रुग्णालयांतील औषधी, इतर साहित्य आपल्या खाजगी रुग्णालयात आणून राजरोसपणे ती रुग्णांना उपचारार्थ वापरतात यासारखे मोठे दुर्दैव कोणते?

5) आज विज्ञान व तंत्रज्ञानामध्ये मोठ्या प्रमाणांत प्रगती झालेली आहे. शिवाय ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणांत याचे फायदे घेता येतील तेवढ्याच प्रमाणांत त्याचे गैरफायदे या व्यवसायत होतांना साऱ्या जगाने उघड्या डोळ्याने पाहीले आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञान श्याप कि वरदान हा प्रश्न आज जगासमोर पडतो आहे.

6) सार्वजनिक वैद्यकीय सेवा ही खाजगी वैद्यकीय भागीदाराच्या घशात घालण्यांची तयारी सरकारने सुरु केलेली आहे. नुसती तयारीच नाही तर 12 व्या पंचववार्षिक योजनेत वैद्यकीय सेवा

सरकारी यंत्रणेवरील भार कमी करुन खाजगी भागीदारीला अधिक प्रोत्साहन देण्याची तयारी नियोजन आयोगाने दिलेली आहे. ही शिफारीस म्हणजे सर्वसामान्य माणसाच्या मृत्युची दिलेली हमीच म्हणावी लागेल. कारण या ठिकाणी मिळणारी सुविधा ही विकतच आणि फार मोठी किंमत मोजून घ्यावी लागणार आणि तो सर्वसामान्य, गोरगरिबांना परवडणार नाही. म्हणजेच शासन आपल्या कर्तव्यापासून दुर जाणाचा प्रयत्न करीत आहे.

7) आरोग्य व्यवसायाच्या माध्यमातून भ्रष्टाचार देखील मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसून येत आहेत. ज्यामध्ये आज देशात राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान या योजनेत फार मोठ्या प्रमाणांवर भ्रष्टाचार दिसून आला आहे. शिवाय भ्रष्टाचार हा पैसा किंवा लाच या गोष्टी स्विकारल्यामूळेच होत नाही, तरी यांनी आपल्या कार्यात केलेला कसूर, तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बेफीकरी वृत्ती, रुग्णांची हेळसांड इत्यादी करणांमुळे देखील या व्यवसायाला गालबोट लागले जात आहे.

8) राजकीय दबावाला वैद्यकीय व्यवसायातील तज्ञ मंडळी बळी पडून सार्वजनिक हिताकडे, सर्वसामान्यांच्या न्यायबाजूला नाकारण्यांचे काम करतात. ही एक मोठी समस्या आज वैद्यकीय व्यवसायात दिसून येते.

9) आज आरोग्य व्यवसाय हा व्यवसाय न राहता त्यांचे बाजारीकरण झालेले आहे. कारण व्यवसायातील नितीमत्ता वारंवार क्षिण होत चाललेली दिसून येते. कारण यामध्ये सेवावृत्ती भावना कमी होऊन मेवावृत्ती भावना वाढीस लागलेली आहे. यामूळे हा व्यवसाय न राहात याला व्यापाराचे स्वरुप प्राप्त झालेले आहे.

10) वैद्यकीय व्यवसायामध्ये तज्ञ मंडळी जेव्हा रुग्णांवर उपचार करतात तेंव्हा मानवी भावनेने करतात, परंतू रुग्णांना उपचार नाकारणे, रुग्णांची हेळसांड करणे, किंवा रुग्णांना मरु न देणे आणि रुग्ण बरा न होऊ देणे यामध्ये रुग्णांच्या मानवधिकारांचे हनन यामधून होतांना दिसते ही एक मोठी समस्या निर्माण होत आहे.

उपाय योजना :-

1) आरोग्य व्यवसायात नैतिकतेचे पालन झाले पाहीजे यासाठी नैतीक मूल्ये व संवर्धन शिबीरांचे आयोजन करावे. आज याविषयी शासन स्तरावर निर्णय घेण्यात आला त्यामध्ये वैद्यकीय अभ्यासक्रमांत नैतिकता व मूल्य शिक्षणांचा समावेश केलेला आहे तो एक योग्य पाऊल ठरावे.

2) आरोग्य सेवेचा दर्जा सुधारला जावा, जेणेकरुन शहरी व ग्रामीण जनता या सेवेचा लाभ घेतील.

3) आरोग्य सेवा क्षेत्रात प्रवेश करणाऱ्या डॉक्टर मंडळींना वैद्यकीय व्यवसाया व्यतिरिक्त इतरत्र, खाजगी प्रॅक्टीसला कायमची बंदी घालण्यात यावी आणि मुख्यालयी थांबने अनिवार्य करावे.

4) विज्ञान, तंत्रज्ञानाने केलेल्या प्रगतीचा फायदा हा चांगले उपचारात्मक कार्य करण्यासाठी झाले पाहीजेत. त्यांचा गैरवापर करणाऱ्यांवर कठोर कार्यवाही केली जावी.

5) शासनाने ग्रामीण शहरी भागातील सर्वसामान्य जनतेच्या जखमेवर मिळ न चोळता आरोग्य विभागात सार्वजनिक खाजगी सहभाग ही पध्दत स्वीकारु नये.

6) आरोग्य व्यवसायातील गैरप्रकार, अकार्यक्षमता, बेजबाबदारपणा या बाबी दुर करण्याचा प्रयत्न शासन स्तरावरुन झाला पाहिजे.

7) आरोग्य व्यवसायात वाढता राजकीय हस्तक्षेप देखील गैरवर्तूणूकीला चालना देऊ शकतो. त्याविषयी शासन स्तरावर सचोटीचे प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

8) आरोग्य व्यवसाय हा व्यवसायच म्हणून स्विकारला जावा न की तो व्यापार म्हणून हा एक पवित्र व्यवसाय मानला जातो यामूळे या क्षेत्रात व्यापारी मनोवृत्ती असता कामा नये.

सारांश :-

एकीकडे वाढती लोकसंख्या आणि त्यांच्या वाढत्या आरोग्य गरजा या पूरविण्यांसाठीची होणारी शासनाची दमछाक ही जगाच्या सुध्दा नजरेत येत आहे. भारतात डॉक्टर आणि वैद्यकीय सेवेशी संबंधीत असलेल्या एकंदरीत 26 लाख आरोग्य कर्मचाऱ्यांची चिंताजनक कमतरता आहे, असे एका अहवालाद्वारे स्पष्ट केलेले आहे. यांचाही परिणाम कमी प्रमाणांत असलेल्या कर्मचाऱ्यांवर होतो आहे.नैतिकता ही काही कोणी सांगून किंवा कोणांच्या मार्गदर्शनाने मिळत नाही तर त्या व्यक्तीच्या मानसिकतेवर बऱ्यांच प्रमाणांत अवलंबून आहे. त्याकरिता प्रत्येक व्यक्तीने आपण एक माणूस आहोत. आणि मानवता हा आपला धर्म आहे. यासाठी आपले कर्तव्य पार पाडावयाची आहेत. या जाणीवेतुन

कार्य केल्यास निश्चितच नितीमत्ता वाढीस लागेल यात शंका नाही.

संदर्भग्रंथ सुची :-

1) आरोग्य पत्रिका, जानेवारी 2013, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.

2) जसानी आर., सिंग पी. सी., आरोग्यांचा बाजार, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.

3) दै. दिव्य मराठी, मराठवाडा आवृत्ती.

4) दै. लोकमत, मराठवाडा आवृत्ती.

5) लोकराज्य, मासिक, ऑगस्ट 2012.

6) एळकांकीकर प्रभाकर, 2000, स्वास्थ आणि आरोग्य.

7) आरोग्य पत्रिका, ऑगस्ट-2008, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.

8) कांडलकर लिना, मानव विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

9) अग्निहोत्री मृदूला, 2012, भारत में स्वास्थ देखभाल सेवाएँ, डिस्कवरी पब्लिकेशन, नई दिल्ली.

10) आरोग्य पत्रिका, मार्च-2012, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

गोंडवनातील ऐतिहासिक तथा वैविधपूर्ण वैरागड

प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर
इतिहास विभाग प्रमुख
भगवंतराव कला महाविद्यालय,
सिरोंचा, जि. गडचिरोंला

प्रस्तावना :-

गडचिरोली जिल्हयातील आरमोरी तालुक्यात आरमोरीच्या पूर्वेस 30 किलोमीटर अंतरावर व कुरखेडयाच्या दक्षिणेस 26 किलोमिटर अंतरावर वैलोचना व टिपागडी नदीच्या संगमावर खोब्रागडी नदीच्या काठी क वर्गीय ऐतिहासिक तथा विविधतापूर्ण वैरागड हे प्राचिन गाव वसले आहे.

1) वैरागडचा नामोल्लेख :-

अ) महाभारत कालीन विराट राजाच्या विराट गडावरून या गावाचे नाव वैरागड पडले असा स्थनिक लोकांचा समज आहे. परंतु विराट हा मत्स्य देशाचा राजा होता. राजस्थान मधील अलवर जिल्हयाच्या प्रदेशाला मत्स्यदेश म्हणत. यावरून वैरागड हे विराट नगर नव्हे हे मान्य करावे लागेल.

ब) वैरागडचा सर्वात प्राचिन उल्लेख इ.स.पू. दुसऱ्या शतकातील हाथीगुंफा या शिलालेखात आढळतो तो असा संत मंच वसं पसतो वजिरधर वंति धुसित धरिनी समतुक -पद- पुर्ना सकुमा या श्लोकातील वजिरधर म्हणजे वज्रधर-वैरागड होय.

क) इ.स. 15 व्या शतकात येथे हि-याची खाण होती. हि-याच्या खाणीला संस्कृतमध्ये वज्रागर म्हणतात. यावरून या गावाला वैरागड असे नाव पडले असावे.

ड) मुळात वैरागडच्या किल्ल्याचे नांव वज्रांगड (वज्र आयुध.महा.कठीण) असे असावे व त्याचे अपभ्रमित रूप आजचे वैरागड हे पडले असावे.

2) वैरागडचा इतिहास :-

कलिंग सम्राट महामेघावाहन खारवेल याने वैनगंगा नदीपर्यंत दिग्विजय करून अनेक राजांना जिंकले (इ.स. पूर्व 171) त्याने वैरागडची राजकुमारी धुसिता हिच्याशी लग्न केले. तिच्यापासून त्याला पुत्राला होता. हे 'ब' मधिल श्लोकात नमूद केले आहे. पहिला सात वाहन कलिंग सम्राट खारवेल याला धुसिता या राणी पासून पुत्राला. तेव्हा जरासंध वंशातील नागराजू वैरागडला राज्य करित होते असे दिसते. कारण नागराजांनी 1700 वर्षे येथे राज्य केले.

त्रेतायुगात कृतध्वज राजा व त्याचा पुत्र सुनंद त्यांची संतती वगैरे होती. त्याजवर परशुरामांनी निःक्षत्रीय पृथ्वी करून ब्राम्हणास दान दिली. नंरत व्दापाराचे अंती अवतार होऊन सकल पृथ्वीचा बंदोबस्ताला. त्या वेळी चंद्रहास्य नावाचा राजा पदमावतीचा होता. त्याजवर जरासंध वंशातील सोमेश्वर राजा भागवतात प्रसिध्दाला. त्यांनी आपले पुत्रास दक्षिण राज्य दिले. हे पुस्त्रास्तीसह वर्तमान वैरागड येऊन राज्य केले. असा उल्लेख कै. सीताराम कंचनपल्लीवार यांनी इ.स. 1863 साली लिहीलेल्या मोडी लिपीतील अहवालात केला आहे.

कलिंग सम्राट खारवेल यांच्या कालकिर्दी नंतर वैरागडच्या काही शतकांचा इतिहास कळत नाही. नवव्या शतकात वैरागड येथे माना जातीच्या नागवंशीय राजांनी सत्ता स्थापन केली असा उल्लेख मेजर स्मीथ यांनी सेटलमेट रिपोर्ट ऑफ चांदा डिस्ट्रिक्ट 1869 मध्ये केला आहे.

इ.स. नवव्या शतकांपासून बारा शतकापर्यंत नागवंशीयांचे राज्य दक्षिणेस माणिकगड पर्यंत, पूर्वेस भांदक पर्यंत पसरले होते. या प्रदेशावर वैरागडच्या नागराजांचा अंमल चालू असतांनाच त्यांचे स्वातंत्र्य बाराव्या शतकात संपुष्टात आले. व रतनपुरच्या हैहूंशी राजा जाजल्लदेव यांचे मांडलिकत्व पत्करून त्यास वैरागडचे राजे कारभार देऊ लागले. (नागवंशीय माना राजा कुरूम

प्रुहोद यांने वैरागड, गडबोरी व राजोली येथे किल्ले बांधले) रतनपुरच्या (छत्तीसगड- कोसल) इ.स. 1114 च्या शिलालेखात जाजल्लदेव हा वैरागड , लांजी, व भनारा (भंडारा) येथिल सत्ताधिशांपासून कारभार घेत असल्याचा उल्लेख सापडतो पण लौकरच शिरपूर माणिकगड विभागात गोंड प्रबळाले. व त्यांनी माना राजापासून राज्य जिंकून घेतले.

तेराव्या शतकात देवगीरीच्या यादवांनी वैनगंगेच्या पूर्वेस मार्तंडा या तिर्थ क्षेत्रापर्यंत धडक मारली. पण ते पलिकडे गेल्याचे दिसत नाही. याच वेळेस दक्षिणेकडे गोंडाचा उदयाला. यादवांच्या सैन्यातील एक गोंड अधिकारी कोलभिल्ल याने गोंडांना संघटीत केले. व माना राजांपासून माणिकगड किल्ला जिंकून घेतला. त्यांच्याच वंशातील भीम बल्लाळ सिंह यांने इ.स. 1247 साली शिरपूर येथे गादीची स्थापना केली. हाच चंद्रपूरच्या गोंड घराण्याचा पहिला पुरूष होय. यानंतर इ.स. 1322 मध्ये बल्लारपूर व इ.स. 1472 मध्ये चंद्रपूर येथे गादीचे स्थलांतर झाले. या वेळेपर्यंत नागराजे नामशेष होऊन गोंड राजांचे अधिपत्य स्थापन झाले होते.

त्यावेळी गोंड राज्यांचा विस्तार हल्लीच्या दुर्ग जिल्ल्याच्या पूर्व भागापर्यंत झाला होता. वैरागड हे त्यांच्या राज्यातील एक महत्वाचे ठिकाण होते. प्रदेश समृध्द होता. शिवाय इथे हिऱ्याची खाण होती. नवव्या शतकात माना जातीचा नागवंशीय राजा कुरूम प्रुहोद याने बांधलेला उंच व बळकट किल्ला होता. या किल्ल्याचा किल्लेदार जातकराय यांस नेमले होते.

बल्लाळपूर येथिल शेवटचा गोंड राजा खांडक्या बल्लाळशाहने राजधानी चंद्रपूरला गादीची स्थापना केल्यानंतर बिदरचा तृतीय बहामणी सुलतान महमदशहा बहामणी याने सन 1474 मध्ये आपला सरदार युसूफ आदिलखानास वैरागडवर स्वारी करण्यास पाठविले. मार्गातील नदया, नाले, भयंकर जंगले पार करित व अनेक संकटांना तोंड देत तो वैरागडला पोहोचला आणि किल्ल्याला वेढा दिला. किल्लेदार जातकरायच्या सैन्याने निकराची झुंज दिली. सतत दहा महिणे युध्द सुरू होते. किल्ल्यातील दारूगोळा व रसद संपल्याने गोंड राजाच्या अशेवरून खानाशी तह करून किल्ला त्याच्या ताब्यात दिला. कालांतराने जातकराय व युसूफ आदिलखान यांच्यात बिनसल्याने नागराजाने बांधलेला बळकट किल्ला खानाने पाडून जमिनदोस्त केला व सोबत खाणीतील हिऱ्यांची लूट घेऊन लांजी (बालाघाट) येथे गेला. तेथिल राजांकडून अमरसिंह यांच्या कडून खंडली व बरेचसे हत्ती , घोडे, व जडजवाहीर घेऊन तो बिदरला गेला. व सर्व लुट सुलतानास नजर केली

इ.स. 1474 मध्ये बहामनी सुलतानाच्या ताब्यात गेलेला वैरागड परत चंद्रपूरचा गोंड राजा बाबाजी बल्लाळशहाने जिंकण्याची कामगीरी टिपागडचा राजा पुरमशहा याजवर सोपविली होता. (इ.स. 1572 ते 1597)

3 वैरागडचा किल्ला :-

चंद्रपूरचा गोंड राजा बाबाजी बल्लाळशहाने जुण्याच ठिकाणी नविन किल्ला बांधला तोच किल्ला आजही जुन्या स्मृतींना उजाळा देत काळाशीगुंजत उभा आहे. हा किल्ला गावाच्या पुर्वेस जवळच असून 12 एकर (4.8 हेक्टर आर) जागेत वसलेला असून किल्ल्याच्या आत 400 हेक्टर जमिन संपूर्ण जंगल व्याप्त आहे. किल्ल्याच्या सभोवताल खोल खंदक असून तटाची उंची सुमारे 20 फूट आहे. किल्ल्यात प्रवेश करताच तीन दरवाजांतून जावे लागे. परंतु आता एकच व्दार शिल्लक राहीले.

प्रवेश व्दारातून आत गेल्यावर काही अंतरावर एक चबुतरा आहे. त्या ठिकाणी किल्लेदाराचे घर व कचेरी होती असे म्हणतात. किल्ल्याच्या आत सहा विहिरी होत्या. त्यापैकी एक विहीर आजही चांगल्या स्थितीत आहे. ती विहीर नक्षीदार पायऱ्यांची असून यातूनच किल्ल्यातील निवासीयांना पाणी पुरवठा होत असावा. आज उभा असलेला किल्ला बाबाजी बल्लाळशहाने इ.स. 1572 साली बांधल्या नंतर टिपागडचा मांडलीक राजा पुरमशहा यास वैरागडचा कारभारी नेमले त्यांच्या मृत्यूनंतर हरचंद्र गोंडकडे टिप्पागड - वैरागड - ब्रम्हपूरी या प्रदेशाची जबाबदारी सोपविली होती. त्यानुसार किल्ल्यामधून भुयारी मार्ग असावा. त्यातच किल्ल्याचे प्रवेश व्दाराचे शिल्प इस्लामी संस्कृतीचे वाटते. सर्व शिल्प कला इस्लामी गोंड मित्र कलेचा नमुना सुध्दा वाटतो.

4) हि-याची खाण :-

या ऐतिहासीक वैरागडला हिऱ्याची खाण होती. याचे सबल पुरावे देखील आहेत. वैरागड येथे 300 वर्षापुर्वी हिऱ्यांची खाण होती. व इंग्रजांच्या काळात हिऱ्याचा व्यापार चालायचा असे संदर्भ मिळाले आहेत. इ.स. 1960-61 मध्ये बेंकोबाराव यांनी वैरागड येथिल हिरा खदानचे परिक्षण केले होते. मात्र 1970-

71 दरम्यान जी. एस. आय ने केलेल्या सर्वेक्षणात एकही हिरा आढळून आला नव्हता. तेव्हापासून हिऱ्याच्या खाणीचे काम बंद पडले. भारतीय भूवैज्ञानिकांचे सर्वेक्षणाचे गेल्या काही वर्षापासून कार्य सुरू होते. प्रोजेक्ट डायमंट या नावाने सुरू असलेल्या या प्रकल्पात वरिष्ठ भुवैज्ञानिक के शशीधरण यांना हिरा आढळून आला होता. त्याचे वजन 0.029 ग्रॅम (0.15 कॅरेट) आहे. नागपूरसह, फरिदाबाद, हैद्राबाद व कलकत्ता येथिल प्रयोगशाळेमध्ये परिक्षण केल्यानंतर हिरा असल्याचे स्पष्ट झाले. आई-ने-अकबर (इ.स. 1600) या अकबराच्या आत्मचरित्र्यातही वैरागड येथे हिऱ्याच्या खाणी असल्याचा उल्लेख आढळतो. राज्यात गडचिरोली, चंद्रपूर व नांदेड जिल्हयात हिऱ्याच्या खाणीचे कार्य सुरू केल्यानंतर वैरागडच्या उत्तरेला 7-8 किलोमिटरवर दूर 'कॅम्लोमरेट' दगडात हिरा आढळून आला होता. हैद्राबाद येथिल नॅशनल रिमोट सेसिंग सेंटरने सॅटेलाईट छायाचित्र घेतले असून एरियल सर्वे व जी.एस. आय.चे उपमहानिदेशक सेवादास यांनीही वैरागड येथे हिऱ्याच्या खाणीच्या संरक्षणार्थ तत्कालीन चंद्रपूरचा राजा बाबाजी बल्लाळशहाने गावालगत किल्ला बांधला.

5) ईदगाह :-

गोंड राजा खांडक्या बल्लाळशहाने चंद्रपूरला गादीची स्थापना केल्या नंतर बिदरचा तृतीय बहामनी सुलतान महमदशहा बाहमणी याने इ.स. 1474 मध्येआपला सरदार युसूफ आदिलखानास वैरागडवर स्वारिला पाठविले. तिथे वैरागडचा किल्लेदार जातकराय होता दोघांमध्ये घनघोर युध्द होऊन शेवटी वैरागडचा किल्लेदार जातकरायचा पराभव दिसताच गोंड राजाच्या अनुमतीने त्याने युसूफ आदिलखानाशी तह करून किल्ला त्याच्या ताब्यात दिला. युध्दाच्या दरम्यान ईद आल्याने खानाने ईदगाह चे बांधकाम त्वरीत केले. हा ईदगाह आजही किल्ल्याच्या ईशान्य दिशेला एक किलो मिटर अंतरावर उभा आहे. सध्या येथिल मुसलमान बांधव नमाज पढतात. युध्दात मारल्या गेलेल्या मुसलमान सैनिकांच्या कबरी याच ईदगाह पहाडीच्या पायथ्याशी आहेत. बऱ्याच कबरी नष्ट -ालेल्या असल्या तरी काही आजही शाबुत आहेत.

6) सात धाम :-

चंद्रपूर येथिल गोंड राजाचा वैरागड येथिल शेवटचा किल्लेदार हरचंद्र गोंडाने किल्ल्याच्या आत तटाच्या आधारे केशवनाथाचे देऊळ बांधले. त्या शिवाय दक्षिणेला , भंडारेश्वर, नंदीकेश्वर, पाताळेश्वर, दुबळेश्वर, अचलेश्वर , रामेश्वर, महाबळेश्वर अशा सात मंदीरांची निर्मिती केली. त्यालाच सात धाम असे म्हणतात. पैकी वैलोचना नदीच्या काठी उंच टेकडीवर भंडारेश्वराचे देऊळ आजही उभे आहे. बाकीचे धाम काळाच्या उदरात गडप .झाले. राजा बल्लाळशहाची भावसून हिराई देवीने गावाच्या दक्षिणेला आपल्या पतीच्या स्मृती प्रित्यर्थ भंडारेश्वर मंदीर बांधले. हे मंदिर विदर्भातील सप्तधामापैकी एक आहे. गावाच्या पूर्व दिशेला नागवंशीय मानाजमातीचे गोरजाईचे मंदीर आहे. गावात करपडा मार्गावर आदिशक्ती (तारकेश्वरीची) सुबक मुर्ती आहे. ही मुर्ती विदर्भातील दुर्मिळ मुती पैकी एक आहे.

समारोप :-

एकंदरीत या ऐतिहासीक तथा वैविधपूर्ण वैरागडात भारतीय संस्कृतीची झलक दिसून येते. इतिहास प्रेमिना पर्यटणासाठी चालना देते, सर्व धर्म समभावाने राष्ट्रीय एकात्मता नांदत असते. तसेच संशोधकांना संशोधनाची यातून चालना मिळते. हिंदूना आपली संस्कृती जतन करण्याची प्रेरणा मिळते.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) *हाशमी एम. ए.ए. - गोंडवाणीतल प्राचीण वैरागड - दंडकारण्या दर्शन - पृ.क्र. 33*
2) *प्रा. बोडणे प्रदिप- वैरागडचे वैभव - हॅलो गडचिरोली दैनिक लोकमत - दि. 28 फेब्रवारी 2004*
3) *चितळे श्रीपाद केशव - भुईकोट वैरागड - दैनिक लोकमत*
4) *कंचनपल्लीवार कै. सीताराम - मोडी लिपीतील अहवाल - इ.स. 1863*
5) *मेजर स्मीत ल्युचीस - सेटमेंट रिपोर्ट ऑफ चांदा डिस्ट्रीक्ट - इ.स. 1869*
6) *हाशमी एम.-ए.ए. - कित्ता - पृष्ठ क्रमांक - 34*
7) *प्रा. बोडणे प्रदिप - वैरागडचा प्राचीन ऐतिहासीक किल्ला लोकमत गडचिरोली जिल्हा वर्धापन दिन विशेष - 26 ऑगस्ट 2010 पृ.क्र. 13*
8) *प्रा. बोडणे प्रदिप - भंडारेश्वर किल्ला - हॅलो गडचिरोली दैनिक लोकमत - दि. 30/04/2013*
9) *हाशमी एम.ए. ए - कित्ता - पृ.क्र. 34*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारताचा इतिहास बदलणाऱ्या काही महत्वाच्या लढाया

प्रा. सौ. एस. आर. बाभुळकर
इतिहास विभाग प्रमुख
प्राचार्य अरूणराव कलोडे महाविद्यालय,
ओंकार नगर, रिंग रोड, नागपूर - 27

प्रस्तावना :-

भारताला फार प्राचीन इतिहास आहे. उपलब्ध ऐतिहासिक लिखित - अलिखित साधनांच्या आधाराने प्राचीन, मध्ययुगीन काळातील इतिहास समजण्यास मदत होते. भारतीय संस्कृतीचे स्वरूप विशाल आहे. हजारो वर्षापासून भारतात परकीयांचे सतत आगमण होत असल्याने येथील संस्कृतीमध्ये वंश, धर्म, भाषा, तत्वज्ञान यांची सरमिसळ झालेली आहे. भारतीय संस्कृतीने सर्वांना सामावून घेतलेले आहे यातूनच वेगळा स्वंतत्र असा व्यापकता व विविधता असलेला समाज येथे निर्माण झाला. भारतावर सतत आक्रमण झालीत आक्रमणाबरोबरच आचार-विचारांची देवाण-घेवाणही झाली. इतिहासाचा मागोवा घेता असे दिसते की, भारतात अनेक लढाया झाल्या. प्रत्येक वेळी नवविचारांची भर पडत गेली. काही लढाया भारताच्या इतिहासावर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या ठरल्या यामध्ये दाशराज्ञ युध्द, कलिंग युध्द, तराईचे युध्द, पानिपतची तिसरी लढाई, बक्सारची लढाई इत्यादी. या लढायांमुळे भारताचा इतिहासच बदलला. या लढाया भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण देणाऱ्या ठरल्या. भारतावरील तुर्कांची आक्रमणे येथील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवनावर परिणाम करणारी ठरली. मध्य आशियातील या आक्रमकांनी भारतावर आक्रमण करून येथील उकृष्ठ मंदिरे, शहरे उध्वस्त करून येथील लोकांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार केले. भारतातील संपन्नता या स्वाऱ्यांसाठी कारणीभूत ठरली. मुसलमानी आक्रमणांनी येथील शासकांचा क्रमशः पराभव करून येथील सामाजिक व्यवस्था विस्कळीत केली. येथील प्रादेशिक राजांनी स्वकींयावर लढाया करून आपले सार्वभौमत्व सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला परंतु संघटीत होऊन आक्रमकांशी चिवटपणे लढा दिला नाही. परकीय आक्रमकांच्या विध्वसंक स्वाऱ्यांमुळे येथील राजकीय आणि सामाजिक जीवन ढवळून निघाले आणि दिर्घकाळ त्याचे परिणाम भोगावे लागले. स्वत्व गमावून बसलेल्या तत्कालीन शासकांनी या पराभवातून सांडलेल्या रक्तातून कोणताही बोध घेतला नाही आणि म्हणूनच भारताला प्रत्येक वेळी दास्यत्व स्विकारावे लागले. भारताचा इतिहास हा लढायांचा इतिहास आहे. फंद, फितुरी यामुळे येथील समाज दुभंगत गेला. याचाच फायदा शेवटी इंग्लंडमधील मुठभर ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनी घेतला. येथीलच मनुष्यबळाचा वापर करून अवाढव्य भारतावर वर्चस्व प्रस्थापित करून भारताची प्रचंड आर्थिक लूट केली आणि भारताला दारिद्र्यात लोटले. याला कारण येथील दुभंगलेली राजकीय यंत्रणा होती. मागील ऐतिहासिक घटनांपासून धडा घेऊन पूर्वी झालेल्या चुका भविष्यकाळात पुन्हा होणार नाही याची दक्षता घेतल्या गेली नाही. त्यामुळे प्रत्येक वेळी भारताचे मोठया प्रमाणात नुकसान झाले. केवळ इतिहासाचे गोडवे गावून काळाच्या पडद्याआड दळलेले कठोर उघडेनागडे वास्तव सत्य या लढायांमधूनच उघडकीस आले.

भारताचा इतिहास बदलणाऱ्या लढाया -

प्राचीन काळापासूनच भारतात संपन्नता होती. विपूल साधनसामुग्री असलेल्या या देशावर अनेकांनी आक्रमण केली. भारतात अनेक लढाया झाल्या परंतु काही लढाया भारताचा इतिहास बदलणाऱ्या ठरल्या.

दाशराज्ञ युध्द (दाशराज युध्द) -

भारतात आर्य संस्कृतीची प्रस्थापना करणाऱ्या आर्यांच्या मूळ वसतिस्थानाबाबत (वास्तव्याबाबत) अनेक मते मांडल्या गेलेली आहेत. आर्यापूर्वी येथे द्रविड (अनार्य) वास्तव्याला होते. यांच्याशी

त्यांचा संघर्ष होऊन संस्कृतीसंक्रमण होऊन आर्यांचे वर्चस्व वाढले. आर्यांच्या वैदिक साहित्यावरून त्यांची माहीती उपलब्ध होते. आर्यांच्या अनेक टोळया भारतात आल्या या टोळयांची श्रेष्ठत्वांसाठी आपआपसांतही लढाया झाल्या जी टोळी बळशाली असेल तिचे वर्चस्व राहात असे. 'भरत' ही टोळी त्यावेळी बलवान होती. याचा प्रमुख 'सुदास' होता. सुदासचे पुरोहित विस्वामित्र याच्याशी वैमनस्य निर्माण झाले. सुदासने वशिष्ठ याला पुरोहीत बनविले याचा विश्वामित्राला राग आला आणि त्याने सुदासविरूध्द दहा टोळया एकत्र करून युध्द पुकारले यालाच 'दाशराज्ञ युध्द' म्हणतात. या युध्दाचा उल्लेख ऋग्वेदात आढळतो. सुदास आणि विश्वामित्र व इतर दहा टोळया यांच्यात पुरूष्णी (रावी) नदीच्या काठी हे युध्द झाले झालेल्या युध्दात सुदासला विजय मिळाला. या युध्दाचा परिणाम प्राचीन भारताच्या इतिहासावर झाला. तो म्हणजे टोळयांचे रूपांतर एका 'सार्वभौम' शासनव्यवस्थेत झाले. असे म्हटल्या जाते की, दाशराज्ञ युध्दानंतर खऱ्या अर्थाने राज्यव्यवस्था ही संकल्पना उदयास आली. या युध्दानंतर साम्राज्यविस्तार मोठया प्रमाणात वाढून एक संघ शासनव्यवस्था निर्माण झाली. टोळीचे रूपांतर राज्यात झाले. प्रमुखाचे रूपांतर राजात झाले. भरत टोळीवरून या देशाला 'भारत' हे नाव पडले असाही विचारप्रवाह निर्माण झाला. दाशराज्ञ युध्द प्राचीन भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण देणारे ठरले असे म्हटल्या जाते.

कलिंग युध्द (इ.स. पूर्व 261) :-

प्राचीन भारताच्या इतिहासात मौर्य वंशाच्या स्थापनेने नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. भारतावर एकछत्री साम्राज्याची स्थापना होऊन भारतात राजकीय ऐक्य या काळात निर्माण झाले. चंद्रगुप्त मौर्य हा मौर्य साम्राज्याचा संस्थापक तसेच प्राचीन भारताचा पहिला सार्वभौम सम्राट होता. त्याची कारकीर्द अतिशय अविस्मरणीय ठरली. चंद्रगुप्तानंतर बिंदुसार राज्यावर आला. बिंदुसाराने आपल्या हयातीतच राजपुत्र अशोकाला आपला वारस म्हणून घोषीत केले होते. बिंदुसाराला अनेक राण्या व अनेक मुले होती. त्यामूळे गादीसाठी संघर्ष अपरिहार्य ठरला. झालेल्या संघर्षात अशोकाला यश मिळून तो मगधाचा सम्राट बनला असे म्हटल्या जाते की, अशोक हा रागीट आणि क्रूर स्वभावाचा होता. कलिंग युध्दापूर्वीचा अशोक हा मिळालेल्या साम्राज्याचा यशेच्छ उपभोग घेणारा होता परंतु 'कलिंगचे युध्द' अशोकाच्याच नव्हे तर भारताच्या, जगाच्या इतिहासात युगप्रवर्तक ठरले या युध्दानंतर अशोकाने बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली आणि हा धर्म जगभर पसरविला. भारताच्या पूर्व किनाऱ्यालगतच्या महानदी आणि गोदावरी या नदयांच्या दुआबातील प्रदेश म्हणजे कलिंग होय. हे छोटे व स्वतंत्र राज्य होते या स्वतंत्र आणि स्वाभिमानी राज्याकडे अशोकाचे लक्ष वळले त्याने प्रचंड सैन्यानिशी कलिंगवर आक्रमण केले. कलिंग नरेशाने कमी सैन्य असूनही प्रतिकार केला परंतु शरण आला नाही. दोन्ही सैन्यात घनघोर युध्द होऊन सम्राट अशोकाला विजय मिळाला. या युध्दात लाखो सैनिक मृत्युमुखी पडले. असंख्य सैनिक जख्मी झाले. युध्दभूमीवरील विदारक स्थिती पाहून अशोकाला असहय वेदना होऊ लागल्या. कलिंग युध्दातील कत्तल व विनाश यांचा अशोकाच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला. युध्दातील मानवी संहार पाहून तो विचलित झाला. युध्द जींकल्याचा आनंद न होता तो पश्चातापाने होरपळून निघाला. जखमींना विव्हळतांना पाहून सम्राट अशोकाचे ह्दय पिळवटून निघाले आणि ''मृतांच्या ढिगाऱ्यातून एका नव्या महात्माच्या जन्म झाला'' कलिंगच्या युध्दातील दुःख शिलालेखात त्याने कोरून ठेवले. हा काळ युध्दाचाच होता. युध्द करून साम्राज्य विस्तार करने गैर मानल्या जात नव्हते. अशा या कालखंडात विजय संपादन केल्यावरही शत्रूंविषयी शोक व्यक्त करणारा सम्राट अशोक जगाच्या इतिहासातील एकमेव सम्राट होय. अशोकाच्या कारकीर्दीतील हे पाहिले आणि शेवटचे युध्द होय. यानंतर युध्द करून प्रदेश जिंकणे या तत्वाचा कायम त्याग केला. हा शोक क्षणिक नव्हता तर यानंतर शस्त्र हातात घेणार नाही अशी प्रतिज्ञा सम्राट अशोकाने केली. हे युध्द अशोकाच्या धार्मिक जीवनात, जगाच्या इतिहासात नवयुगाचा प्रारंभ करणारे ठरले. विलास व भोगवृत्तीचा त्याग करून गौतम बुध्दाने सांगितलेल्या अहिंसा, दया, क्षमा व शांती या मार्गाचा अवलंब करून 'बौध्द धर्म' स्विकारला. केवळ धर्मच स्विकारला नाही तर देशात आणि देशाबाहेर जगभर या धर्माच्या प्रसारासाठी प्रचारक पाठविले स्वतःचा मुलगा महेंद्र आणि मुलगी संघमित्रा यांना श्रीलंकेत धर्मप्रसारासाठी पाठविले. राज्यात पशुहत्या बंद करून पशुचिकित्सालयांची निर्मिती केली. त्याच्या काळात निर्माण झालेले शिलालेख म्हणजे अश्मावर कोरलेले आत्मचरित्रच होय. कलिंग युध्दानंतर अशोकाने स्विकारलेला बौध्द धर्म विश्वधर्म बनला. भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण देणारे प्राचीन भारतातील कलिंग युध्द हे परिवर्तनिय ठरले.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

तराईनचे पहिले, दुसरे युध्द - इ.स. 1191-92

भारतावरील मुस्लीम आक्रमणं दूरगामी परिणाम करणारी ठरली आशिया खंडाच्या नैऋत्येस (दक्षिण-पश्चिम) वाळवंटी नापिक प्रदेशातील ओलसर पिकाऊ प्रदेशात अरब लोक गटागटाने राहात असत म्हणून या प्रदेशास अरबस्तान म्हणतात. इस्लाम धर्माच्या उदयापूर्वी अरबांच्या धार्मिक चालीरीती प्राचीन लोकांसारख्याच होत्या इ.स. 22 एप्रील 570 मध्ये हजरत मोहम्मद (महमंद) पैगंबर यांचा जन्म झाला. त्यांनी मुस्लिम लोकांना नवसंदेश दिला आणि इस्लाम धर्माचा म्हणजेच एकेश्वरवादाचा उदय झाला. प्राचीन काळापासून भारतीयांचे अरबांशी व्यापारी संबंध होते. पाश्चिमात्य देशांशी अरब व्यापारी व नाविकांव्दारा व्यापार चालत असे. इस्लाम धर्माच्या उदयानंतर भारतातील विपुल संपत्ती लुटणे, इस्लाम धर्माचा प्रसार करणे तसेच भारतातील प्रदेश नियंत्रणाखाली आणणे ही उद्दिष्ट डोळयासमोर ठेवून अरबांची भारतावर आक्रमण सुरू झाली. महंमद बीन कासीम, जुनैद, महमंद गझनी, मोहम्मद घोरी यांनी भारतावर आक्रमण करून मोठया प्रमाणात संपत्ती लुटली. इ.स. 712 मध्ये इराकचा महमद बीन कासीम सिंधवर चालून आला. येथील शासक 'दाहीर' (ब्राम्हण शासक) चा पराभव होऊन त्याचा मृत्यु झाला. इ.स. 735 मध्ये जुनैदने सिंधवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. यानंतर महमंद गझनीने इ.स. 1000 ते 1027 पर्यंत भारतावर सतरा स्वाऱ्या केल्या. गझनीच्या आक्रमणाचे वेळी भारतात अनेक राज्ये व राजवंश राज्य करीत होते. परंतु त्यांच्यात आपसातच सत्तासंघर्ष चालू होता हे राजे दुर्बल झाल्यामुळे आक्रमकांना याचा फायदा झाला. या काळात भारताची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक प्रगती खुंटली. गझनीच्या भारतावरील स्वाऱ्या झंझावातासारख्या होत्या. अनेक राजांचा त्याने पराभव करून अगणित संपत्ती गझनीला नेली. असंख्य लोकांना गुलाम बनवून विकले, हजारोंना मुसलमान बनविले, येथील स्त्री-पुरूषांवर अनन्वित अत्याचार केले. लाखोची कत्तल केली. शेकडो शहरे व हजारो सुंदर कोरीव काम असलेली मंदिरे उध्वस्त केली यामुळे या काळात येथील राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक जीवन ढवळून निघाले. भारतातील संपत्ती लूटून अत्याचार करणे हे नेहमीचेच झाले होते. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी मोहम्मद घोरीची भारतावर 1175 ते 1205 पर्यंत आक्रमणे झाली. यावेळी भारतात अनेक बलशाली शासक होते. त्यापैकी अजमेर व दिल्ली येथे पृथ्वीराज चव्हान या शौर्यशाली राजाचे राज्य होते. पृथ्वीराज चव्हानने 1191 मध्ये घोरीचे आव्हान स्विकारले. झालेल्या तुंबळ युध्दात, घोरीचा पराभव झाला यालाच 'तराईचे पहिले युध्द' म्हणतात. चव्हानची राजकीय प्रतिष्ठा वाढली. या अपमानाचा बदला घेण्यासाठी घोरीने जिहादी प्रवृत्तीने पुन्हा 1192 मध्ये जय्यत तयारीसह चव्हानवर आक्रमण केले. भयंकर रणसंग्राम झाला. राजपुतांनी पराक्रमाची पराकाष्ठा केली. या युध्दाला 'तराईचे दुसरे युध्द' म्हणतात. या लढाईत पृथ्वीराजाचा पराभव झाला त्याला कैद करून ठार मारले. अजमेरमध्ये घोरीच्या सैन्याने धुमाकूळ घातला. प्रचंड प्रमाणात अत्याचार करून कलात्मक मंदिराचा विध्वंस करून त्या ठिकाणी मशीदी बांधण्यात आल्या त्यापैकी एक म्हणजे 'लढाई दिन का झोपडा' ही मशीद होय. घोरीने त्याचा गुलाम कुतुबुद्दीन ऐबन याच्याकडे जिंकलेल्या प्रदेशाचा कारभार सोपवून तो स्वदेशी निघून गेला. भारताच्या इतिहासात तराईनचे दुसरे युध्द अत्यंत महत्वाचे ठरते. कारण यानंतर भारतात इस्लामी साम्राज्य स्थापन करण्याच्या मार्गातील महत्वाचा अडथळा नष्ट होऊन राजपुतांची शक्तीक्षिण झाली होती. दिल्लीला कुतुबुद्दीन ऐबकाने सुलतान कालखंडाचा शुभारंभ केला. 1206 ते 1526 या प्रदिर्घ काळखंडात अनेक वंशाच्या सुलतानांनी दिल्लीवर राज्य केले. भारताच्या इतिहासात हा कालखंड सुलतान कालखंड म्हणून ओळखल्या जातो. हा कालखंड भारताच्या इतिहासाला कलाटणी देणारा ठरला. या काळात भारतात इस्लामी सत्तेचे बिजारोपण झाले. भारताचा बराच प्रदेश मुस्लीम शासकांच्या नियंत्रणाखाली येऊन येथील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनावर त्याचा परिणाम झाला. सुलतान व्यवस्थेने राजकीय सर्वोच्चता प्राप्त केली. विद्यमान व्यवस्थेपेक्षा फारच भिन्न व्यवस्था होती. या प्रदिर्घ कालखंडात विविध बाबीमध्ये बदल होऊन मिश्र स्वरूपाची व्यवस्था या ठिकाणी निर्माण झाली. अफगानिस्थानातून आलेल्या या आक्रमकांनी भारतात स्थायी स्वरूपाची राजकीय यंत्रणा निर्माण केली त्याचा फायदा निश्चितच नंतर आलेल्या मुगल आक्रमकांना झाला.

पानिपतची पहिली लढाई - 1526

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पानिपतची पहिली लढाई ही अतिशय महत्वपूर्ण ठरली कारण या लढाईने भारतातील 'सुलतानशाहीचा अंत होऊन दिल्लीवर मुगल सत्ता स्थापन झाली'. काबुलचा शासक 'बाबर' यांचे लक्ष इतर आक्रमकांप्रमाणे भारताच्या वैभवाकडे वळले. 1519 ते 1525 या काळात त्याने

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारतावर पाच वेळी स्वाऱ्या केल्या. या स्वाऱ्यांच्या वेळी भारतातील अस्थिर राजकीय व्यवस्थेची त्याला माहीती झाली. राजकीय ऐक्याचा अभाव असलेल्या या प्रदेशावर पूर्णतयारीनिशी आक्रमण करून येथील सत्ता मिळविण्याचे त्याने ठरविले. यावेळी दिल्लीला सुलतान इब्राहिम खान लोदी राज्य करीत होता. सुलतानाच्या अंतर्गत व्यवस्थेतही मोठया प्रमाणात असंतोष होता. याचा फायदा घेऊन त्याने दिल्लीवर आक्रमण केले. दोन्ही सैन्याची गाठ 'पानिपत' या ठिकाणी पडली. 20 एप्रील 1526 रोजी झालेल्या या युध्दात केवळ सहा तासांत बाबराला विजय मिळाला. इब्राहिम खानाचा मृत्यू झाला. या युध्दात बाबराने 'तुलधमा' या प्रभावी व्यूहरचनेचा उपभोग केला. तोफखान्याचा पध्दतशीर वापर करून सुलतानाचा पराभव करून झपाटयाने दिल्ली-आग्रा काबीज केले. ही पानिपतची पहिली लढाई भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण देणारी ठरली. लोदीघराण्याचा तसेच सुलतानशाहीचा अंत या लढाईने झाली. मुगल काळखंड तत्कालीन भारतातील सांस्कृतिक जीवनाला छेद देणारा ठरला. हिंदू-मुस्लीम संघर्ष आणि संस्कृती संगमाची प्रक्रिया या युगात अधिक गतिमान झाली. बाबराला विजय मिळाल्यानंतर तो काबूलला परत गेला नाही तर त्याने दिल्लीला आपले राज्य स्थापन केले. त्याचे वंशज भारताच्या संस्कृतीशी जोडल्या गेले. या काळात राजकीय संस्था संकल्पनामध्ये अर्थपूर्ण बदल घडून आले. प्रबळ राजेशाहीचे, साम्राज्य विस्ताराचे धोरण अंमलात येऊन बराच प्रदेश मुगल शासकांच्या नियंत्रणाखाली आला. याच काळात स्थापत्यकलेत मोठया प्रमाणात प्रगती घडून आली. 1526 ते 1857 या प्रदीर्घ काळखंडात मुगल सत्तेने भारतावर राज्य केले. मुगल शासन व्यवस्थेच्या या काळखंडात येथील सामाजिक आणि धार्मिक जीवनात मोठया प्रमाणात बदल घडून आले.

प्लासीची लढाई 1757 :-

मुगल सत्तेच्या स्थापनेनंतरही उत्तर भारतात इतर सत्ताही अस्तित्वात होत्या. दक्षिणेत मराठा राज्याची स्थापना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केली. औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर मुगल सत्ता पतनाकडे झुकलेली, मराठा सत्ता उत्कर्षाकडे जात असलेली तसेच इतर लहान लहान प्रांतीय सत्ता भारतात उदयास आल्या होत्या. कोणतीही एकसंघ राजकीय यंत्रना भारतात कार्यरत नव्हती. 18 व्या शतकात विज्ञानक्षेत्रात नवनवीन शोध लागल्यामुळे औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली. युरोपातील देशांचे भारतात व्यापार करण्यासाठी आगमण झाले. पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज यांच्यात भारतात सत्ता संघर्ष होऊन इंग्रज यात यशस्वी झाले. ईस्ट इंडिया कंपनीव्दारे इंग्लंडचा व्यापार येथे सुरू झाला. बंगाल, मद्रास, मुंबई इत्यादी ठिकाणी इंग्रजांनी व्यापाराला सुरूवात करून मुगल शासन आणि स्थानिक शासक यांच्याकडून बऱ्याच सवलती मिळविल्या. भारताशी इंग्रजांचे इ.स. 1600 पासून व्यापार सुरू झाला. भारतावर ईस्ट इंडिया व्यापारी कंपनी पुढे राज्य करेल हे त्यावेळी कुणालाही पटले नसते परंतु याच कंपनीने 1757 मध्ये प्लासीची लढाई जिंकून बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेची मुहुर्तमेढ रोवली. ही लढाई आधुनिक भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण देणारी ठरली. कारण या लढाईनंतर इंग्रजांचे वर्चस्व भारतावर वाढत गेले आणि इंग्रज राज्यकर्ते बनले. औरंगजेबानंतर मुगल सत्ता ऱ्हासाकडे वळली अंतर्गत व्यवस्था अस्थिर झाली. याचा फायदा मुगल सरदारांनी घेतला आणि दुरवर्ती भागातील प्रदेश स्वतंत्र होऊन सरदार स्वतंत्र शासक बनले. त्यांनी स्वतःची स्वतंत्र राज्यव्यवस्था निर्माण केले. त्यापैकी एक बंगाल प्रांत होय. इ.स. 1740 मध्ये अलिवर्दीखान या मुगल सरदाराने दिल्लीच्या मुगलसाम्राज्याशी संबंध तोडून बंगालमध्ये स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. त्याच्या काळात बंगालची भरभराट झाली. इंग्रज, फ्रेंच बंगालमध्ये व्यापार करीत होते. इंग्रजांना बऱ्याच सवलती मिळालेल्या होत्या. त्यांचा व्यापारही भरभराटीस आला होता. आलिवर्दीखानाच्या मृत्युनंतर त्याचा 24 वर्षाचा नातू (मुलीचा मुलगा) सिराजउद्दोला बंगालचा नबाब बनला. भारतातील राजकीय स्थिती झपाटयाने बदलू लागली होती. या बदलत्या स्थितीकडे सुज्ञ इंग्रजांचे पूर्ण लक्ष होते. बदलत्या स्थितीचा फायदा घेण्याचे इंग्रजांनी ठरविले. बंगालमधील अंतर्गत घटनांची शुक्ष्म माहिती त्यांनी मिळविली लष्करी शक्ती वाढविल्यानंतर बंगालमध्ये मिळालेल्या सवलतींचा ते दुरूपयोग करू लागले. किल्याचे सुदृढीकरण करण्यासाठी नबाबाची परवानगी घेतली नाही. बंगालमध्ये इंग्रजांचे वर्चस्व मोठया प्रमाणात वाढले होते. लष्करी शक्ती वाढलेली होती. बंगालमध्ये नबाब सिराजउद्दोला आणि इंग्रज यांच्यात युध्दजन्य परिस्थिती निर्माण झाली. रॉबर्ट क्लाईव्ह हा बंगालचा राज्यपाल म्हणून रूजू झाला. त्याने कूटनीतिचा अवलंब करून नबाबाचा सेनापती 'मीर जाफर' याला प्रलोभन देवून इंग्रजाकडे वळविले. नबाबाला या सर्व बाबींची माहीती नसल्यामुळे तो बेसावध होता. प्लासीच्या युध्दपूर्वी झालेला संघर्ष संपला असेच क्लाईव्हने भासविले आणि लढाईची जय्यत तयारी सुरू केली. पूर्ण तयारी झाल्यानंतर इंग्रजांनी

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

नबाबावर आक्रमण केले. दोन्ही सैन्याची गाठ 23 जून 1757 रोजी प्लासी या ठिकाणी पडली झालेल्या युध्दात इंग्रजांना विजय मिळाला. प्लॉसीचा विजय म्हणजे भारतात इंग्रजी सत्तेची स्थापना होय. रॉबर्ट क्लाईव्हला इंग्रजी सत्तेचा संस्थापक म्हणतात. प्लॉसीचे युध्द भारताच्या इतिहासात अत्यंत महत्वाचे ठरले कारण इंग्रजी सत्तेचे बिजारोपण झाले. यानंतर पाहता पाहता भारतात ब्रिटिशांचे साम्राज्य दूरवरपर्यंत पसरले. देश गुलामगिरीत ढकलल्या गेला ही लढाई भारताचा इतिहास बदलविणारी ठरली.

पानिपतची तिसरी लढाई इ.स. 1761 :-

पहिला बाजीराव पेशवा याच्या काळात मराठयांचे साम्राज्य उत्तर भारतात दूरवर पर्यंत पसरले. दिल्लीच्या मुगल प्रशासनव्यवस्थेत मराठयांचे वर्चस्व निर्माण झाले. बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब पेशवे याच्या काळातही मराठयांचा उत्तरेतील दबदबा कायम होता. उत्तरेतील राजकारणात मराठयांचा हस्तक्षेप सुरू झाल्यानंतर अनेक कारणांनी ते उत्तरेतील राजकारणात गुरफटल्या गेले. मराठा-राजपूत संबंध, मराठा-मुगल संबंध यामध्ये मोठया प्रमाणात बदल घडून आले. मुगल सम्राट दुर्बल बनत गेले. अंतर्गत आणि बाहय संघर्षाचा बंदोबस्त करण्यासाठी मुगल सम्राट वेळोवळी मराठयांची मदत घेऊ लागला. दिल्लीचा वजीर सफरजंग आणि रोहिले यांच्यात सतत संघर्ष सुरू होते यातूनच अहमदशहा अब्दाली याची आक्रमणे सुरू झाली. मुगल सम्राटाने मदतीसाठी मराठयांना बोलाविले परिणामी दोआब प्रदेशात मराठे आणि रोहिले संघर्ष निर्माण होऊन यात बरेच रोहिले मारल्या गेले आणि मराठयांना विजय मिळाला. पराभूत झालेल्या रोहिल्यांनी परत अफगाणिस्थानचा शासक अब्दालीला पुन्हा बोलाविले अहमदशहाने भारतावर एकून पाच स्वाऱ्या केला. पाचवी स्वारी म्हणजे पानिपतची तिसरी लढाई होय. या स्वाऱ्यांमध्ये पंजाबपर्यंतचा प्रदेश त्याने नियंत्रणाखाली आणला. मराठयांचाही साम्राज्यविस्तार उत्तरेत झाला होता. त्या प्रदेशांचा बंदोबस्त करणे तसेच सम्राटाशी झालेल्या विविध करारांशी बांधिलकी यामुळे मराठे उत्तरेतील राजकारणात गुरफटल्या गेले त्यामुळेच अहमदशहा अब्दाली आणि मराठे यांचा प्रत्यक्ष संबंध नसतानाही मराठे आणि अब्दाली यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला. नजीबखान रोहिल्याने दिल्लीवर आक्रमण करण्यासाठी अब्दालीला बोलाविले. 1759 मध्ये स्वारी करून अब्दालीने पंजाबवर कब्जा मिळविला त्यानंतर तो दिल्लीकडे निघाला. मुगल सम्राटाने मराठयांची मदत मागितली. अब्दाली आणि मराठे यांच्यात चकमकी घडत होत्या. शुक्रतालच्या लढाईत दत्तजी शिंदे मारला गेला उत्तरेतील परिस्थिती हाताळण्यासाठी नानासाहेबाने सदाशिवराव भाऊ याला प्रचंड सैन्यासह उत्तरेत पाठविले. मराठे आणि अब्दाली यांची गाठ पानिपतच्या सपाट मैदानावर पडली. 14 जानेवारी 1761 रोजी सकाळी नऊ वाजता युध्दाला प्रारंभ झाला. ऐन युध्दाच्या वेळी सदाशिवराव भाऊने सैन्याची 'व्यूहरचना' बदलविली. गनिमीकाव्याने लढणाऱ्या सैन्याला यावेळी सपाट मैदानावर लढावयाचे होते. अचानक झालेल्या बदलामुळे सैन्यात गोंधळ उडाला. कोणत्याही राखीव सैन्याची व्यवस्था करण्यात आलेली नव्हती. भर दुपारी दोन वाजता भावी पेशवा विस्वासरावाला (नानासाहेब पेशव्याचा मुलगा) गोळी लागून तो ठार झाला. त्यामुळे सदाशिवरावाचा संताप होऊन तो शत्रूसैन्यात घुसला आणि दिसेनासा झाला. सेनापती अंबारीत नाही हे पाहून मराठा सैन्यात पळापळ सुरू झाली. सेनापती यानात्याने भाऊने सैन्यव्यवस्थेचे नियंत्रण न करता ही घोडचुक केली. सैन्याला कोणतीही रसद मिळत नव्हती. सैन्याचे फार हाल झाले आणि मराठा सैन्याची दाणादाण उडाली. पानिपतच्या या तिसऱ्या युध्दात मराठयांनी कल्पनाही केली नव्हती की, एव्हढया मोठया पराभवाला तोंड द्यावे लागले 'न भुतो न भविष्यती' अशी घटना मराठयांसाठीच नव्हे तर भारताच्या इतिहासात घडली. या लढाईतील पराभवामुळे संपूर्ण भारतावर सार्वभौमत्व प्रस्थापित करण्याचे मराठयांचे स्वप्न दुभंगले. लाखो मराठा सैन्य मृत्यु पावले एक पिढी या युध्दाने संपविली. मराठयांचे कर्तबगार आणि मातब्बर लढवय्ये या लढाईत मारल्या गेल्याने मराठे कालातरांने कमकुवत झाले. मराठयांच्या आणि भारताच्या इतिहासावर परिणाम करणारी ही लढाई ठरली. या लढाईनंतर मराठे क्रमशः कमकुवत होत गेले. त्याचा फायदा ब्रिटिशांना मिळाला. कारण ब्रिटिशांना विरोध करणाऱ्या एका मोठया सत्तचे वर्चस्व या लढाईने संपुष्टात आले होते. या लढाईने मराठा राज्याच्या गौरवाला उतरती कळा लागली.

बक्सारची लढाई 1764 :-

इ.स. 1600 मध्ये भारताशी व्यापार करण्यासाठी इंग्लंडच्या राणीच्या अनुमतीने ईस्ट इंडिया ही व्यापारी कंपनी भारतात आली. 1600 ते 1757 या 157 वर्षात या कंपनीने येथील राजकीय, लष्करी, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक स्थितीचे शुक्ष्म

अवलोकन केले आणि भारतासारख्या समृध्द देशावर राज्य करणे कठीण नाही याची जाणिव त्यांना झाली. भारतातील बदलत्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन कूटनितीचा वापर करून प्लासीच्या युध्दात विजय मिळवून बंगालमध्ये ब्रिटिश सत्तेचा पाया घातला या लढाईनंतर ठरल्याप्रमाणे मीर जाफर नबाब बनला. परंतु संपूर्ण सत्ता रॉबर्ट क्लाईव्हच्या हातात होती. 1760 मध्ये तो इंग्लंडला परत गेला. इंग्रज आणि मीरजाफर यांच्यात पटेनासे झाल्याने इंग्रजांनी त्याचा जावई मीर कासीम याला नबाब बनविले. मीर कासीमला प्रशासनाचा अनुभव होता. त्यामुळे त्याने बंगालचा कारभार उत्कृष्ठ सांभाळला. त्यामुळे इंग्रजांचा हेतू साध्य न झाल्यामुळे हळूहळू त्यांचे संबंध बिघडू लागले. मिळालेल्या सवलतींचा इंग्रज गैरफायदा घेत होते. या सवलतींवर त्याने अंकूश आणण्यास सुरूवात केली. परिणामी 1763 मध्ये मीर कासीमला काढून त्याच्या ठिकाणी इंग्रजांनी पुन्हा मीर जाफरला नबाब बनविले. त्यामुळे मीर कासीम खजिन्यासह अवधला निघून गेला. यावेळी अवधचा नबाब शुजाउद्दौला हा होता. इंग्रजांचे वाढते वर्चस्व त्याला खटकत होते तो संधीची वाट पाहातच होता. दिल्लीचा सम्राटही यावेळी त्याच्या आश्रयास होता. या तिघांनी मिळून इंग्रजांना शह देण्याचे ठरविले. मीर कासीम, शुजाउद्दौला व शाह आलम (मुगलसम्राट) यांनी एक संयुक्त फळी निर्माण करून इंग्रजांवर 23 ऑक्टोंबर 1764 रोजी आक्रमण केले. यांची गाठ पाटण्याजवळ 'बक्सार' या ठिकाणी पडली. या युध्दात इंग्रजांनी या संयुक्त फौजेचा पूर्ण पराभव केला. शुजा उद्दौला आणि शाहआलम इंग्रजांना शरण आले तर मीर कासीम पळून गेला. तिकडेच त्याचा 1777 मध्ये मृत्यु झाला. अशाप्रकारे बक्सारचे हे युध्द निर्णायक ठरले. भारतातील या तीन सत्तांचा पराभव इंग्रजांनी केला. अत्यंत कठीण परिस्थिती इंग्रजांपुढे होती कारण तीन स्थानिक सत्तांशी त्यांना लढावयाचे होते. इंग्रजांचा हा विजय भारताचा इतिहास बदलविणारा ठरला. या लढाईने त्यांचा पाया अधिकच मजबूत झाला. इंग्रजांचा विजय झाल्यामुळे भारतातील इतर सत्तांवर वचक निर्माण झाला. बक्सारच्या विजयामुळे इंग्रज भारतातील प्रमुख सत्ता बनली. भारतातील इतर शासकांच्या राजकारणात इंग्रजांचा हस्तक्षेप सुरू झाला आणि कालांतराने इंग्रजांनी संपूर्ण भारतावर आपले वर्चस्व स्थापन करून नवीन इतिहास घडविला. इंग्रजांसाठी हे युध्द अतिशय महत्वाचे ठरले. या युध्दानंतर इंग्रजांना विरोध करणे भारतीय शासकांना कठीण गेले त्याचप्रमाणे भारतात असलेल्या इतर युरोपियन सत्तानाही इंग्रजांनी कूटनितीचा वापर करून त्यांचे वर्चस्व कमी केले.

निष्कर्ष :-

भारतावर सतत आक्रमणे झालीत या आक्रमणांमुळे भारतीय संस्कृतीवर परिणाम झाला. त्यामुळे भारताचा इतिहास बदलला या स्वाऱ्यांमुळे भारताच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम घडून आला. प्राचीन काळापासूनच भारतात विविध प्रदेशावर प्रभावशाली शासक राज्य करीत हाते. परंतु आपसांतील संघर्षामुळे त्यांची शक्ती ऱ्हास पावत गेली यामुळे आक्रमकांना संधी मिळाली. गझणी, घोरी यांची भारतावरील आक्रमणे झंझावातासारखी होती. यांच्या आक्रमणामुळे येथील सामाजिक जीवन ढवळून निघाले. उकृष्ठ नक्षीकाम असणारी भव्य मंदीरे त्यांनी नष्ट केली, नगरे उध्वस्त झाली. येथील कलांचा ऱ्हास घडून आला प्रत्येक युध्दानंतर भारताचा इतिहास बदलत गेला. तराईनच्या दुसऱ्या युध्दानंतर भारतात प्रचलित शासनव्यवस्था नष्ट होऊन नवीन अशा सुलतान काळखंडाला सुरूवात झाली. 1210 ते 1526 या प्रदीर्घ काळखंडात सुलताशाही भारतात विकसित झाली. यामुळे या काळात मुगल काळखंडाला सुरूवात होऊन भारताच्या राजकीय इतिहासावर त्याचा परिणाम झाला. मोठया प्रमाणात सामाजिक स्थित्यंतरे घडून आली. त्यानंतर भारतात प्लासीच्या लढाईनंतर इंग्रजी राजवट भारतात रूजली आणि भारताचा इतिहासच बदलला. याचाच अर्थ भारतात झालेल्या या लढाया भारताच्या इतिहासावर, येथील जीवनावर परिणाम करणाऱ्या ठरल्या.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. *प्राचीन भारत का इतिहास अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली डॉ. आर. के. परूथी, डॉ. दिपा भन्डारी*
2. *मध्यकालीन भारत सागर पब्लिशर्स, जयपूर दयालसिंह भाटी*
3. *प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारताचा इतिहास निराली प्रकाशन, पुणे प्रा. राजा दीक्षित*
4. *प्राचीन भारतीय संस्कृती विद्या प्रकाशन, नागपूर डॉ. प्रभाकर रघुनाथ देव*
5. *मध्यकालीन भारत एस चन्द एण्ड कंम्पनी लि.,विद्याधर*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

महाजन रामनगर, नई दिल्ली

6. प्राचीन भारताचा इतिहास विश्वभारती प्रकाशन,प्रा. मा. म. देशमुख धनवटे चेम्बर्स, नागपूर

7. प्राचीन भारत का इतिहास आर्या पब्लिकेशन्स, दिल्ली डॉ. बिपिन कुमार मिश्रा आधुनिक भारत का इतिहास अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर डॉ. विभा आठल्ये

8. भारताचा इतिहास पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी,नी.सी.दीक्षित पब्लिशर्स, नागपूर

9. सल्तनतकालीन भारत अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली डॉ. आर. के. परूथी

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

सहकार चळवळीचा राजकारणावरील प्रभाव : एक अध्ययन

ओमप्रकाश भेंडारकर
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. ज्ञानेश्वर महिला महाविद्यालय,
प्रगती नगर, नागपूर

प्रस्तावना

''मनुष्य हा सामाजीक प्राणी असल्याने सहकार ही संकल्पना मानवी जिवनाइतकीच किंबहुना त्यापेक्षा अधिक पुरातन आहे'' मानवी जिवनाचा विकास खऱ्या अर्थाने सहअस्तीत्व, सहजिवन व सहकारातून झाला आहे. ''तसे पाहील्यास सामुहीक गरजेतून निर्माण झालेला सहकार हा प्राचीन सद्‌गुणांचा अविष्कार आहे'' सहकार हे मानवाने आपल्या सामाजीक, आर्थीक आणि नैतीक उन्नतीसी मानवता व समतेच्या आधारावर स्विकारलेले उत्स्फुर्त संघटन किंवा चळवळ आहे. सहकार ही प्रवृत्ती असल्याने आर्थीक, सामाजीक, राजकीय व इतर कुठल्याही व्यवहारात त्याचा उपयोग करता येतो. ग्रामीण भागात सहकारी तत्वावरील साखर कारखाने, सहकारी बँका इत्यादीची स्थापनेची सुरवात ग्रामीण महाराष्ट्राचा आर्थीक विकासाचा मार्ग म्हणून राजकीय दृष्टया स्विकारल्या गेला. त्यामुळे ग्रामीण महाराष्ट्रातील शेतकरी, शेतमजूर, अल्पभुदारक शेतकरी, जिराईत शेतकरी या चळवळीशी बांधल्या गेला. 1960 नंतर सहकार चळवळीस राजाश्रय मिळाला. सहकारी साखर कारखानदारीतून तयार झालेल्या शुगर लॉबीने महाराष्ट्राला काँग्रेस पक्षाचा राजकीय ताबा मिळवून काँग्रेस पक्ष विधन महाराष्ट्रापुरता सहकारमय करून टाकला. सहकारी चळवळीतील कल्पक नेत्यांनी साखर कारखानदारीबरोबर दुध, सुतगिरण्या, बँकींग, कुकुटपालन आणि शेतीला निगडीत व्यवसायात सहकार चळवळ नेऊन ग्रामीण व्यवस्था पुर्णपणे सहकाराशी बांधून टाकली. 1960 ते 1978 पुर्णपणे सहकाराशी बांधून टाकली. 1960 ते 1978 च्या काळात महाराष्ट्राच्या राजकारणावर म्हणजे सहकार व्यवस्थेवर यशवंतराव चव्हाण यांची पकड टिकली. 1980 नंतर वसंतरावदादानी सहकार चळवळीचे धुरीनत्व सांभाळले. 1978 मध्ये शरद पवारांनी पुलोदचा प्रयोग केला. यामुळे सहकार चळवळीतील काही नेते त्यांच्याबरोबर गेले. शरद पवारांनी 1986 नंतर काँग्रेसच्या प्रवाहात सामील होण्याचा निर्णय घेऊन पुन्हा महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ काँग्रेसच्या प्रभावाखाली आणली. वसंतदादा पाटील यांच्यानंतर आज तरी शरद पवार हेच महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचे एकमेव नेते ठरले आहेत.

सहकार चळवळीचा राष्ट्रीय राजकारणावरील प्रभाव

महाराष्ट्राच्या राजकारणावर प्रभाव गाजविणाऱ्या सहकार चळवळीच्या राजकीयीकरणास राष्ट्रीय राजकारणावर फार मोठा प्रभाव उमटविता आला नाही. राष्ट्रीय रजाकारणात काँग्रेस पक्ष हा स्वातंत्र्यानंतर 50 वर्षे सत्तेवर राहीला तरी लौकीक अर्थाने राष्ट्रीय स्तरावरील काँग्रेसच्या राजकारणात सहकार चळवळ फारशी प्रभाव टाकू शकली नाही. महाराष्ट्रातून यशवंतराव चव्हाण, शरद पवार, अण्णासाहेब शिंदे, काही काळ वसंतदादापाटील ही मंडळी राष्ट्रीय राजकारणात राहूनही आणि त्यांची राजकीय पाळेमुळे सहकारी चळवळाची असुनही राष्ट्रीय स्तरावर त्यांना फारसे यश संपादन करता आले नाही. 1962 नंतर यशवंतराव चव्हाण हे केंद्रात संरक्षणमंत्री म्हणून गेले. त्यांनी गृह, अर्थ परराष्ट्र, व्यवहार अशी खाती सांभळली. काँग्रेस पक्षात यशवंतरावाची प्रतिक्षा पंतप्रधान पदाचे दावेदार म्हणून 1967 पासून तयार होत गेली. मोरारजी देसाई मंत्रीमंडळाचे 1979 मध्ये राजीनामा दिल्यानंतर सत्तेवर आलेल्या चरणसिंग यांच्या सरकारमध्ये ते उपपंतप्रधान झाले. 1977 नंतर यशवंतरावांनी इंदिरा गांधीच्या राजकीय भुमीकांविरूध्द भुमीका घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यास जनसामान्याचा पाठींबा मिळाला नाही. उलट प्रारंभी यशवंतरावांबरोबर असलेले अनेक सहकार नेते हे त्यांची साथ सोडून अखिल भारतीय इंदिरा काँग्रेस या पक्षात सामील

झाले. अखेर यशवंतरावांनाही इंदीर काँग्रेसीच व्हावे लागले.

1991 च्या सार्वत्रीक निवडणुकीनंतर शरद पवारांनी राष्ट्रीय राजकारणात पंतप्रधान पदाचे दावेदार म्हणून राजकारणात प्रवेश केला. नरसिंहरावांच्या मंत्रीमंडळात संरक्षणमंत्रीच्या रूपात सल्लाप्रवेश केला. परंतु यशवंतरावाप्रमाणेच शरद पवारांनाही काँग्रेस प्रवाहात राहून सहकारी राजकारणांचा प्रभाव उमटवीता आला नाही. 1993 मधील बॉम्बस्फोट दंगलीच्या पार्श्वभुमीवर शरद पवार पुन्हा महाराष्ट्रात मुख्यमंत्री झाले. 1995 मध्ये महाराष्ट्रात शिवसेना-भाजपा युती सत्तेवर आल्यानंतर शरद पवारांना राष्ट्रीय राजकारणात पुन्हा प्रवेश करावा लागला. त्यानंतर ते राष्ट्रीय राजकारणातच रमले. काँग्रेस पक्षात अध्यक्षपदाची निवडणूक ते सिताराम केसरी यांच्याकडून हरले. पुढे सोनिया गांधी यांच्या परकीय नागरीकत्वाचा मुद्दा उभा करून त्यांनी 'राष्ट्रवादी काँग्रेस' पक्षाची स्थापना केली. 2000 च्या सार्वत्रीक निवडणुकीत स्वतः पवार महाराष्ट्रात फक्त पाच खासदार निवडून आणू शकले. महाराष्ट्रात शिवसेना भाजपाच्या विरोधात त्यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष हा इंदीरा काँग्रेस पक्षाबरोबर नेऊन सभेत वाटा मिळवला. शरद पवारांच्या सोनिया गांधी विरोधी भुमीकेमुळे सहकारातील काही क्षेत्रे व नेतेमंडळी राष्ट्रवादी काँग्रेसमध्ये सामील झाले. यामुळे सहकार चळवळीत एकप्रकारची राजकीय फुट निर्माण झाली असे म्हणता येईल.

सहकारी चळवळीच्या राजकारणातून अनेक सहकार नेत्यांना लोकसभेत जाता आले. अनेक नेते विधानसभा, विधानपरिषदेत गेले. महाराष्ट्राच्या गेल्या 50 वर्षाच्या राजकारणावर सहज दृष्टीक्षेप जरी टाकला तरी राजकारणाचे सहकार मंच झाले असावे असे वाटण्याएवढी परिस्थीती तयार होऊन सुध्दा राष्ट्रीय राजकारणात सहकार चळवळीच्या राजकीयीकरणास काँग्रेस प्रवाहात सतत दुय्यम भुमीकाच घ्यावी लागली.

सहकार चळवळीचा महाराष्ट्राच्या राजकारणावरील प्रभाव

महाराष्ट्राच्या राजकारणात 1960 नंतर ग्रामीण नेतृत्वाने बस्तान बसविण्यास जोरदारपणे प्रयत्न केले. बहूजनवादाच्या समीकरणातून अनूकूल राजकीय परिस्थिती प्राप्त झाल्याने बहूजनवादातील राजकीयीकरण प्रस्थापित झाले. सत्तरच्या दशकात सहकार चळवळ ही बहूजनवादाचा आधार घेऊन वाढत होती, तर ऐंशीच्या दशकात सहकार चळवळीच्या आर्थिक /सामाजिक पायावर बहूजनवाद प्रस्थापित झाला. हा एवढा प्रस्थापित झाला की, 1977 पर्यंतच्या सार्वत्रिक निवडणूकीपर्यंत अपवादात्मक काँग्रेस उमेदवाराचा पराभव हा काँग्रेसच्या एका गटाने केला तर घडत असे. एवढी मोठी ताकद सहकाराच्या राजकारणातून काँग्रेस राजकिय नेत्यांना प्राप्त झाली होती. 1977 नंतर अनेक काँग्रेसजन सहकार नेते जनतापक्षात गेले. त्यापैकी काही पुन्हा काँग्रेसमध्ये आले. आणि त्यांनी स्वतःस काँग्रेसपक्ष/सहकार चळवळ यास जखडून घेतले. 1980 नंतर काँग्रेस मधील लायक मंडळीनी सहकार चळवळीचे खच्चीकरण करण्यासाठी बॅ. अंतुले यांना मुख्यमंत्री करून पाहीले. 1984 मध्ये राजीव गांधीनी शंकरराव चव्हानांना मुख्यमंत्री बनवून सहकार नेत्यांना शह देण्याचा प्रयत्न केला. शंकरराव चव्हाणांनी सहकारी साखर कारखानदारी विरूध्द चौकशीचे आदेश देऊन प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रम राबवीला. यामुळे सहकाराअंतर्गत थोडी पडझड झाली. 1986 मध्ये शरद पवार हे काँग्रेसवादी झाल्यावर सहकार चळवळीस पुन्हा बळकटी मिळाली. 1985 नंतर वसंतदादा पाटील यानी विनाअनुदान तत्वाचा पुरस्कार करून सहकार क्षेत्रातील सहकार महर्षीला शिक्षणाचे क्षेत्र खुले करून दिले त्यामुळे सहकारी कारखानदारीच्या क्षेत्रात वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, वैदीक, आयुर्वेदीक, दंत महाविदयालये, स्थापत्य कला इत्यादी महाविदयालये सुरू झाली. यातून आर्थिकदृष्टया सहकारी नेत्यांना खुप मोठा आर्थिक लाभ झाला. सहकारी साखर कारखाने, दूध संकलन संस्था, कुक्कुटपालन, सुतगिरण्या, सहकारी बँका यांच्या जोडीला शिक्षणाची कारखानदारी निघाल्यामुळे सहकार क्षेत्र हे खुपच बलवान होत गेले. यातून मिळणाऱ्या आर्थिक उत्पन्नावर साखर कारखाना, सहकारी संस्था, सार्वजनिक निवडणूका यांच्यावर मोठा खर्च होऊ लागला आजच्या घडीला महाराष्ट्राच्या राजकारणात सहकार क्षेत्र आणि यातील नेते मंडळी यांचा धोरणात्मक बाबीवर मोठा प्रभाव आहे. सहकारी क्षेत्रास सर्व अनुकुलता प्राप्त करून घेण्याची क्षमता त्यांनी मिळवली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणात केवळ वर्चस्व नाही तर सहकार चळवळीत राजकियीकरणातून आपली हुकुमत प्रस्थापित केल्याचे दिसते. हा प्रभाव आता केवळ काँग्रेस पक्षापुरता मर्यादीत नसून शिवसेना, भाजपा यांच्यावरही दिसुन येतो. म्हणूनच 1995 नंतर शिवसेना-भाजपा युतीने अनेक सहकारी नेत्यांना युतीत आणण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न कितपत यशस्वी झाला याबद्दल वेगवेगळी मते असु शकतात. परंतू हा प्रभाव शिवसेना-भाजपा युतीवर पडला हे निश्चितच होय.

विदर्भातील सहकार चळवळ आणि राजकारण

विदर्भाची अर्थव्यवस्था शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. या ठिकाणी शेतीक्षेत्रातूनच सहकाराचा थोडा फार विकास झाला. कापूस, संत्री, पानमळे आणि थोडा फार उस यावर आधारित सहकार क्षेत्र वाढले. बापूराव देशमुख (वर्धा), डॉ. वा. रा. कोरपे (अकोला), राम मेघे (अमरावती), मुकूल वासनीक (बूलढाणा), रणजीत देशमुख, बाबासाहेब केदार (नागपूर), वसुधा देशमुख (अचलपूर), बाबासाहेब वासाडे (चंद्रपूर), अरविंद सावकार पोरड्डीवार (गडचिरोली), सुनील भाऊ फुंडे, प्रफूल्ल पटेल (भंडारा, गोंदीया), एम. व्ही. उर्फ जैन, मनोहर नाइक, सुधाकर नाईक, रमेश पाटील फेंडर, प्रकाश पाटील देवरस (यवतमाळ), मोरेश्वर पी. वानखेडे (वर्धा) रणजीत बी. देशमुख इत्यादी सहकार क्षेत्रातील नेते विदर्भात आहेत.

विदर्भात अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे क्षेत्र म्हणजे सहकारी क्षेत्राची अर्थव्यवस्था होय. राज्यशासनाच्या पाठिंब्यावर विकसीत झालेले हे क्षेत्रे विदर्भाच्या अर्थकारणाचे प्रमुख केंद्र आहे. सहकार क्षेत्रात असलेले सत्तेचे राजकारण हे प्रस्थापीत सामाजीक गटाचे सामर्थ्य वाढविणे व टिकविणे या दृष्टीने महत्वाचे आहे. सहकारी सत्तेचा वापर करून आर्थीक विकास घडवून आणण्याच्या या प्रक्रियेतून सहकार क्षेत्र हे या भागाचे सत्तेचे प्रमुख केंद्र बनले आहे.

विदर्भातील सहकारी सत्तेचे प्रमुख केंद्र म्हणजे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक होय. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती उत्पादनात लागणारा सर्व पतपुरवठा या बँकामार्फत होतो. प्रत्येक गावात विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेला जिल्हा मध्यवर्ती बँकेमार्फत पतपुरवठा होतो. व सहकारी संस्थेमार्फत शेतकऱ्यांना पतपुरवठा केला जातो. ग्रामीण भागातील सर्व आर्थीक उलाढाली या बँकेमार्फत होतात. याची जाण ओळखून आपल्या राजकीय नेतृत्वाची प्रतीमा जास्तीत जास्त लोकांमार्फत पोहचवण्यासाठी या सारखा दुसरा उत्तम मार्ग नाही. याच आधारावर आज चंद्रपूर जिल्हयामध्ये बाबासाहेब वासाडे, ॲड. दिगांबर गुरफुडे, नरेशबाबू पुगलीया आणि आता अलिकडे या सहकार क्षेत्राकडे विजय वडेट्‌टीवार यांनी देखील आपले लक्ष वळविले आहे. या नेत्यांनी सहकारी बँकाच्या राजकारणातून आपली छाप राज्यकर्त्यावर पाडली व त्यातूनच नरेश बाबु पुगलिया केंद्रीय मंत्रीपद मिळवू शकले तर विजय वडेट्‌टीवार देखील राज्यशासनात मंत्रीपद भूषवू शकले. गडचिरोली जिल्हयात मारोतराव कोवासे, अरवींद सावकार पोरड्डीवार, हरीश मने, आनंदराव गेडाम, बाबुरावजी मडावी यांनी देखील सहकारी बँक व विविध कार्यकारी सहकारी संस्थाच्या माध्यमातून आपले नेतृत्व जनमानसात उभे केले. त्याचा परीणाम म्हणून 2004 व 2009 च्या निवडणूकीत आनंदराव गेडाम आमदार व 2009 च्या निवडणूकीत मारोतराव कोवासे गडचिरोली मध्ये खासदार म्हणून निवडून येऊ शकले. भा.ज.पा.चे अशोक नेते हे देखील सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून आपले नेतृत्व उभे करतांना दिसतात.

नागपूर, भंडारा, गोंदीया जिल्हयात सहकारी बँकाबरोबरच सहकारी साखर कारखान्यांची भुमीका निर्णायक ठरत आहे. त्याचबरोबर सहकारी तत्वावरील सुतगीरणी उद्योगाचा तसेच सहकारी भातगिरणी (राइस मील) यांचा प्रभाव या भागातील राजकारणावर सातत्याने पडला आहे. भंडारा गोंदीया जिल्हयातून सहकार तत्वातून नाव पुढे आले आहे. ते प्रफुल पटेल, नानाभाऊ पटोले, महादेवराव शिवणकर, सेवकभाऊ वाघाये, मधुकरराव कुकडे, नागपूर जिल्हयात सहकार चळवळीतून आपल्या राजकीय वाटचालीला आकार देणाऱ्या पुढाऱ्यामध्ये प्रामुख्याने बाबासाहेब केदार, रणजीत देशमुख, सुनील केदार यांचा उल्लेख करावा लागतो. सहकार चळवळीच्या प्रभावातून रणजीत देशमुख व बाबासाहेब केदार महाराष्ट्र शासनात मंत्रीपदे मिळवू शकले तर सुनील केदारही आमदार आहेत. प्रफुल पटेल तर सहकार चळवळीच्या माध्यमातून हाय प्रोफाइल स्थान भारतीय राजकारणात मिळवू शकले.

अकोला जि. सहकारी साखर कारखाना लिमीटेड ता. बार्शी, जि. अकोला येथे डॉ. सुभाषचंद्र कोरपे यांनी स्थापना करून अकोला जिल्हयातील राजकारणात एक विशिष्ट स्थान निर्माण केले आहे. प्रकाश पाटील देवरस यांनी पुसद येथे वसंत सहकारी साखर कारखान्याच्या माध्यमातून लोकांना एकत्रीत आणले व साखर कारखान्याच्या निवडणूक प्रक्रीयेशी लोकांचा संबंध येत गेला व लोकांच्या राजकीय जाणीवा विकसीत झाल्या व याचा फायदा प्रकाश पाटील देवरस यांच्या नेतृत्व उदयास आले. त्यांनी राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षातर्फे आमदारकी देखील प्राप्त केली आहे. वर्धेमध्ये बापुराव देशमुख यांनी सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून सर्वसामान्य लोकांपर्यंत आपल्या राजकीय नेतृत्वाची ओळख करवून दिली. त्याचाच वारसा त्यांचे सुपूत्र सुरेश देशमुख यांनीदेखील चालवत ठेवला आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून आज कोणत्याही राष्ट्रीय, प्रादेशीक पक्षाची उमेदवारी मिळाली नसतांना सुध्दा 1999 च्या विधानसभा निवडणूकीत वर्धा मतदार संघातून अपक्ष आमदार म्हणून निवडून येण्याची ताकद निर्माण

केली आहे. राम गणेश गडकरी सहकारी साखर कारखाना सावनेरमध्ये सुरू करून रणजीत देशमुखांनी नागपूर जिल्हयातील राजकारणात काँग्रेस पक्षात एक वेगळी छाप निर्माण केली व त्याच प्रभावातून ते काँग्रेसचे प्रदेशाध्यक्ष व राज्यविधानसभेचे मंत्रीपद भुषवू शकले. बाबुरावजी एम. तिडके यांनी मौदा येथे राम सह. साखर कारखाना उघडून त्या क्षेत्रातील राजकारणात आपली छाप निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

विदर्भातील सहकार क्षेत्रातील तिसरे महत्वाचे सत्ता केंद्र म्हणजे सहकारी दुग्ध व्यवसाय होय. पुर्व विदर्भात अनेक ठिकाणी दुध संकलन करणाऱ्या सहकारी संस्था आहेत. या संस्था जिल्हा दुग्ध संघाशी निगडीत आहेत. प्रत्येक गावातील सहकारी दुग्ध संस्थेत संकलीत होणारे दुध, त्यांची विक्री ही आर्थीक उलाढाल गावपातळीवर सत्तेचे केंद्र निर्माण करते या संस्थांच्या निवडणूका व या संस्थांचा जिल्हा पातळीवरील दुग्ध संघ निवडणूकीत सहभाग यामुळे सहकारी दुध संघातील राजकारण गाव ते जिल्हा पातळीवर असते. भंडारा जिल्हयातील नेतृत्व यातूनच अधीक बळकट झाले आहे. पश्चीम व द. विदर्भातील जिल्हयातील राजकारणात सुतगीरणीमध्ये सत्तेवर असणारा गट त्या भागातील राजकीय निवडणूकीत महत्वाची भुमीका बजावतो.

अलीकडे भाजपचे राष्ट्रीय अध्यक्ष श्री नितीनजी गडकरी हे देखील सहकार क्षेत्राचे महत्व जाणून सहकारी तत्वावरील उद्योगावर भर देण्याच्या प्रयत्नात आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रात सहकार चळवळ ज्याप्रमाणात फोफावली व यशस्वी झाली तसे मात्र विदर्भात होऊ शकले नाही. राजकारणावर प्रभाव गाजवणाऱ्या सहकार चळवळीचे राजकारण मात्र विदर्भात प्रभावी पणे आकारात येऊ शकले नाही. पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा यातील सहकारी चळवळीतून सक्षम नेतृत्व निर्माण होऊन शासनाच्या निर्णय निधारणावर प्रभाव टाकू शकले तसे मात्र विदर्भातील सहकार चळवळ ही मोठया प्रमाणात विकसीत होऊ शकली नाही व त्यातून असे सक्षम राजकीय नेतृत्व देखील निर्माण होऊ शकले नाही की ते शासनावर प्रभाव टाकू शकेल.

सद्यस्थितीत निकोप सहकारी संस्था वाढीसाठी तळागळातून सात्वीक तळमळीचे कार्यकर्ते गरजेचे असून अशा कार्यकर्त्याची निर्मिती सहकारात समाजकारण व आर्थिक उन्नती साधू शकेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधन कार्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रियेतील सहकारी चळवळीच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.

2) निर्णय निर्धारण प्रक्रीयेत सहकारी नेतृत्वाचा प्रभाव तपासणे.

3) सहकार चळवळीच्या हितासाठी उभारलेल्या विविध संघटना आणि त्यांची कार्यपध्दती व त्यांचा राजकीय प्रक्रियेशी असलेला संबंध तपासून पाहणे.

4) विदर्भातील सहकारी चळवळ आणि महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रीयेवरील प्रभाव तपासणे.

गृहितकृत्य

संशोधकाने आपल्या राजकीय प्रक्रीयेतील सहकारी चळवळीचा प्रभाव या अध्ययनविषयाचा अभ्यास करतेवेळी पुढील गृहीतकृत्ये मांडलेली आहेत.

1) सहकाराच्या राजकीयीकरणामागे बहुजनवादाच्या प्रेरणा जरी असल्या तरी या राजकीयीकरणाचा मोठा फायदा केवळ मराठा समाजास प्राप्त झाला. त्यामुळे सहकाराचे राजकीयीकरण म्हणजे पर्यायाने मराठी समाजाचे राजकीयीकरण असे दिसून येते.

2) महाराष्ट्राच्या राजकारणात यशस्वी होण्यासाठी, सत्ता संपादनासाठी सहकारी संस्थाचे बळ वापरले गेले.

3) सहकार चळवळीत घराणेशाही निर्माण झाली व पुढे त्यास बहुजन समजाकडून मतपेटीद्वारे अधिमान्यता प्राप्त झाली.

4) पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा येथील सहकार चळवळीपेक्षा विदर्भातील सहकार चळवळ प्रभावशुन्य ठरली.

5) नवे आर्थीक बदल, खाजगीकरण, जागतीकीकरण, नवी अर्थव्यवस्था याला अनुरूप सहकाराचे राजकारण न बदललल्यामुळे आता सहकार चळवळीच्या अस्तीत्वाचा प्रश्न उभा आहे.

6) महाराष्ट्राच्या बाहेर सहकारी क्षेत्राचे राजकीयीकरण वाढले नाही. म्हणजेच स्वतःच्या राज्याच्या बाहेर या चळवळीस भुमीका घेता आली नाही.

7) राष्ट्रीय राजकारणात राहूनही अनेक नेते मंडळी प्रादेशीक किंवा त्याही पेक्षा स्थानीक राजकारणात अधिक रमली.

8) राष्ट्रीय स्तरावरील प्रश्न, आंतरराष्ट्रीय प्रश्नाची जाण, प्रदेशाबाहेरील संपर्क, भाषेचा प्रश्न इत्यादी कारणांनी सहकार चळवळ आणि नेतेमंडळी सतत मागे राहीली.

9) विदर्भातील सहकाराचा विकास अंतर्गत प्रादेशिक वादाचा नकारात्मक परिणाम होय.

10) सहकारी तत्वावरील संस्था हया राजकीय सत्ता रूपाने बनल्या आहेत.

संशोधन पध्दती

मानवाच्या दैनंदिन व्यवहाराचा आढावा घेतला तर हे स्पष्ट होते की काही योजना आखून तो आपली उध्दिष्ठे साध्य करीत असतो. त्याचप्रमाणे संशोधकासही आपल्या उध्दिष्टयपुर्तीसाठी संशोधनाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. यासाठी सामाजीक संशोधन ही एक पध्दतीशीर व वैज्ञानीक प्रक्रीया असून या प्रक्रीयद्वारे सामाजीक जिवनासंबंधी नवीन तथ्यांचा शोध घेतला जातो किंवा विद्यमान तथ्याची व्याप्ती वाढविली जाते अथवा जुन्या तथ्यांचे पुष्टीकरण केले जाते. त्याचप्रमाणे सामाजीक घटना त्यांची कारणे व त्याचे परिणाम याची दखल घेतली जाते. कोणत्याही संशोधन कार्यास सुरवात करण्यापूर्वी पुढे येणाऱ्या अडचणीचा व त्याच्यावर मात करण्यासाठी काय करता येईल याचा अगोदरच विचार करून ठेवलेला असला तर संशोधन प्रक्रीयेच्या वेगवेगळया पैलूवर आपणास जास्त चांगले नियंत्रण राखता येते. त्यासाठी सामाजीक संशोधन पध्दतीतील संशोधन आराखडयातील अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष

संशोधन कार्यात प्राप्त झालेल्या माहीतीच्या विश्लेषणाच्या आधारावर काही निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत तु पुढीलप्रमाणे.

1) महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीमुळे राजकीय क्षेत्राला खंबीर नेतृत्व प्राप्त झाले.

2) विदर्भातील सहकार चळवळीमुळे सहकार क्षेत्राला खंबीर राजकीय नेतृत्व प्राप्त झाले. परंतु क्षेत्रीय राजकारणातील प्रभावामुळे मोठया प्रमाणात विदर्भातील नेतृत्व राष्ट्रीय राजकारणात गेलेलेच नाही.

3) विदर्भातील सहकारी पुढारी हे सहकार महर्षी बनत गेले. मात्र तेवढयाच प्रमाणात सहकार चळवळीकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले.

4) महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थेतील बहुतांश सभासद व कम्रचाऱ्यांना तसे त्यांच्या संबंधीतांना सहकार संस्थेतील सहभागामुळे राजकीयदृष्टया फायदा झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1) *अळवंडी जी. एम. ''सहकार तत्व व व्यवहार'' राजेन्द्र प्रकाशन, राजेन्द्र नगर, सोलापूर, 1979*

2) *डॉ. आगलावे प्रदिप ''सामाजीक संशोधन पध्दती'' मंगेश प्रकाशन, नागपूर*

3) *प्रा. आठवले म. श. ''महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ : समाजशास्त्रीय अंतरंग'' विचार प्रकाशन, कोल्हापूर, 1977*

4) *डॉ. भांडारकर पु. ल. ''सामाजीक संशोधन पध्दती'' महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती*

5) *चौघुले व्ही. टी., पठाण के. जी. ''सहकाराची मुलतत्वे'' कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे - 30, 1980*

6) *ढगे आर. एम. ''महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एक दृष्टीक्षेप'' सिध्दांत प्रकाशन, कोल्हापूर, 1992*

7) *दर्डा राजेंद्र, गव्हाणे सुधीर, 'सहकारी साखर उद्योगाची चार दशके'' डॉ. पाटील प्रताप, भंडारे यशवंत जयदत्त प्रकाशन, कोल्हापूर, 1996*

8) *डॉ. जुगळे वसंतराव ''महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ दिशा आणि दशा'' प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी, 1996*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

संत एकनाथ : एकनाथी भागवत व चतुःश्लोकी भागवत : एक अभ्यास

कु. रश्मी रंगारी
एम.ए. (मराठी), बी.एड., एम.एड.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी असे संबोधले जाते. संतकार्यांच्या आणि वाङ्मयाच्या .दृष्टीने पोषक असा काळ महाराष्ट्राला लाभला आहे. संतवाङ्मयाचा प्रभाव खेड्यापासून तर शहरापर्यंत सर्व स्थळी पोहचलेला आणि सर्वांच्या मनावर खोलवर रुजलेला आहे. संत वाङ्मयाने निवृत्ती आणि प्रवृत्ती या दोन्हींचा अवलंब केला. संत ज्ञानेश्वर आणि समकालीन संत यांचे साहित्य विठ्ठलाच्या नामस्मरणाला वाहिलेले. समाजजाणिवेचा धागाही संतसाहित्यात सापडतो आणि महानुभावपंथियांचे साहित्य .कृष्णचरणी समर्पित होते. गोविंदप्रभूंचे वैराग्य आणि चक्रधरांचे वैराग्य समाजाशी नाळ बांधूनच वावरत होते. संत एकनाथांनी यादवांच्या राजवटीत निःशंकपणे लोकजीवनाला भागवतधर्माची बैठक देऊन महाराष्ट्राची संस्कृती अबाधित ठेवली.

संत एकनाथ महाराज यांचा जन्म इ.स. 1533 मध्ये फाल्गुन वद्य षष्ठीला गोदावरी नदीच्या काठी 'पैठण' येथे जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव 'सूर्याजीपंत' व आईचे नाव 'रुक्मिणीबाई' होते. एकनाथांच्या आई-वडिलांचा मृत्यू बालपणीच झाला व एकनाथांचा सांभाळ त्यांच्या आजी-आजोबांनी केला. एकनाथांच्या घरी भक्तिमय वातावरण असल्याकारणाने या वातावरणाचा प्रभाव एकनाथांच्या मनावर खोलवर घडत गेला व वयाच्या बाराव्या वर्षी एकनाथांनी गृहाचा त्याग करून देवगिरीला गेले व जनार्दनस्वामी यांना आपले गुरू बनविले. नाथांनी आपल्या गुरूंची अहोरात्र सेवा करून वेद, वाङ्मय, प्रस्थानत्रयी, ज्ञानेश्वरी व अन्य संत वाङ्मयाचे नाथांनी उत्तम अध्ययन केले. एकनाथांनी चतुःश्लोकी भागवतावर उत्तम निरूपण केलेले आहे. तसेच भागवत आणि रामायण, हस्तामलक, स्वात्मसुख, आनंदलहरी, शुकाष्टक, आनंदानुभव, अनुभवामृत, चिरंजीवपद हे ग्रंथ लिहिलेले आहेत. तसेच नाथांच्या वाङ्मयात अभंग, बाळक्रीडा, पुराणे, आख्याने, भारूडे, गुरूस्तुती इ. अनेक विषय आलेले आहे.एकनाथी

एकनाथी भागवत व तत्त्वज्ञान
एकनाथी भागवताची पार्श्वभूमी

'श्री भागवत। ते भगवंताचे हृदत।'

नाथांची भागवत टीका ही भागवताच्या एकादश स्कंधावर आहे. संतश्रेष्ठ एकनाथांचे 'भागवत' म्हणजे केवळ मराठी सारस्वताचे नव्हे, तर विश्ववाङ्मयाचे एक अलौकिक लेणे आहे. अध्यात्म विषयावरील हा महान प्रबंध ग्रंथ म्हणजे श्रीमद्भागवताच्या एकादश स्कंधावरील विख्यात टीका आहे आणि 'ज्ञानदाने लाठी' या शब्दानी ती प्रसिद्ध आहे. ज्ञानदेव-नामदेवांचा कालखंड उलटल्यावर परकीय आक्रमणाच्या लाटांखाली भारताची पुण्यभू उध्वस्त झाली. भावजीवन आणि सांस्कृतिक जीवन विस्कळीत झाले. यवनाच्या अत्याचाराखाली भागवतधर्माचे सुंदर मंदिर पार मोडकळीस आले. अशावेळी संतश्रेष्ठ एकनाथांनी भागवतावरील अलौकिक टीका लिहून त्या मंदिराला खांब दिला आणि मोडकळीला आलेल्या या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला.

नाथांचे भागवत

एकनाथी भागवत ह्या ग्रंथाचे लेखन पैठण येथे सुरू झाले व समाप्ती काशी येथे झाली. एकनाथी भागवताची ओवी संख्या 18800 आहे. नाथांची भागवत टीका ही वारकरी संप्रदायात प्रमाण मानली जाते. भागवताचे एकूण बारा स्कंध आहेत. त्यातील दशम स्कंधात भगवान श्रीकृष्णाचे चरित्र आहे. तर एकादश स्कंधात श्रीकृष्णांनी सांगितलेले तत्त्वज्ञान प्रामुख्याने आहे. एकादश स्कंधाची श्लोकसंख्या गीतेच्या जवळजवळ दुप्पट म्हणजे 1367 इतकी आहे. त्यावर नाथांचा विस्तार 18810 ओवींचा आहे.

एकनाथी भागवतात सर्व सार आले आहे. नाथांचे भागवत म्हणजे जणू कल्पतरू आहे. परमार्थिक क्षितिजावरील एकही विषय नाथांच्या विवेचनातून सुटलेला नाही. ज्ञान-भक्ती-योग यांचा

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

समन्वय, नवविधा भक्तीचे निरूपण, चार पुरुषार्थ, ब्रह्म माया आणि अद्वैत यांचे विवेचन, यमनियमादि अष्टांग योगमार्गाच्या खुणा, भगवंताच्या अवतारांचे समग्र विवेचन, मराठी भाषेचा उदंड गौरव, इंद्रियदमन, श्रीकृष्णाचे चरित्रकार्य, चित्तशुद्धी, सन्यासयोग इत्यादी अनंत विषयांचा सांगोपांग परामर्श नाथांनी एकनाथी भागवतात केलेला आहे.

नाथांची भागवत टीका ही भागवताच्या एकादश स्कंधावर आहे. भागवताच्या दशम स्कंधा कृष्णाचे चारित्र्य प्राधान्याने आलेले आहे. एकादश स्कंधात तत्त्वज्ञान हा विषय प्रधान आहे. लौकिक अर्थाने हा विषय अवघड आहे. गीता ज्याप्रमाणे कृष्णगीत आहे त्याप्रमाणे भागवत सुद्धा कृष्णगीतच आहे. कारण देवांचे जन्मस्था कृष्ण आणि कृष्णाच्या मुखी वेदांताचे निरूपण म्हणजे मणिकांचन योग होय. नाथांनी टीका लिहिलेल्या या भागवताचा महिमा सर्वार्थाने अपूर्व असाच आहे. कारण भागवत म्हणजे जनसामान्यांना भवसागर तरून जाण्यासाठी प्रत्यक्ष परमेश्वराने तयार केलेली महानावच आहे.

हे भागवत नव्हे नव्हे। अज्ञानालागी निजपव्हे।
भवाब्धि तरावया भजनभावे। महानाव देवे निर्माण केली।।
(2.319)

नाथांच्या मते ज्याप्रमाणे महर्षी व्यासांनी महाभारत रचले त्या महाभारताचा सारांश म्हणजे हरिलिला असलेले भागवत होय. आपली कर्मे हेतुक, अहेतुक, वैदिक, लौकिक किंवा स्वाभाविक असली, तरी ती परमेश्वराला अर्पण करणे म्हणजे विश्वकल्याणासाठी भक्ताचे प्रत्येक कर्म होणे यालाच 'भागवत धर्म' असे म्हणतात, नाथ म्हणतात.

प्रत्येक माणूस हा कर्म स्वार्थापोटी करीत असतो. ज्या कर्मामागे हेतू आहे, त्या कर्मात स्वार्थ पुरेपूर असतो. परंतु जर कर्म हे स्वार्थ हेतू न करता निःस्वार्थपणे केले तर ती व्यक्ती परमेश्वराला अत्यंत प्रिय असते. निःस्वार्थ कर्म विश्वकल्याणासाठीच असते आणि यालाच नाथांनी पूर्ण भागवतधर्म असे म्हटले आहे. भागवत धर्माचा अभ्यास केल्यास नाथ म्हणतात, 'यालागी मुदतु मुमुक्षु विषयी जन। भागवतधर्मे निवती संपूर्ण।' (2-128) भागवत धर्म म्हणजे प्रत्येक माणसाला हव्या असलेल्या आत्यंतिक क्षेमाचे वर्म तर आहेच, पण भागवताच्या अभ्यासाने प्रत्यक्ष ब्रह्मप्राप्तीही होते. या ब्रह्मप्राप्तीसाठी भगवंताला शरण जाण्याचा सोपा उपाय नाथांनी सांगितला आहे.

भागवतातील तत्त्वज्ञान : अद्वैत

'पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्।' या वचनावर विश्वास असल्यामुळे तद्भूतीनंतर ते आपल्या 'सहज' स्थितीमध्ये स्थिर होऊन सर्वत्र 'समसाम्य' पाहू लागले आणि त्यांच्या संतत्वात पांडित्य विलीन होऊन गेले. त्यांच्या पांडित्याने 'सर्वांभूती समभाव' पाहिला आणि ते त्यांच्या संतवृत्तीला शरण गेले. ज्यांचे पांडित्य केवळ पुस्तकात व प्रवचनात राहते, आचरणात येत नाही ते संत होऊ शकत नाही. नाथांना अद्वैत तत्त्वज्ञान नुसते समजले नाही तर उमजलेही. अद्वैताची ही अनुभूती त्यांच्या प्रत्यक्ष आचरणात उतरली असे त्यांचे चरित्र सांगते. सनातनी पंडितांना नाथांचे हे 'बोले तैसा चाले' असे आचरण रुचले नाही. म्हणून पंडितांच्या प्रभावळीत त्यांना स्थान मिळाले नाही. वस्तुतः काशीला वास्तव्य करून तेथील पंडितांकडून आपल्या ग्रंथाला मान्यता मिळविणारे नाथ हे महापंडित होते. नाथांच्या अध्ययनाची आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान यांना पटल्याची साक्ष त्यांच्या मंगल चरणातच सापडले.

सर्व उपनिषदांमध्ये, बुद्धीने नित्यानित्याचा विवेक म्हणजे पृथक्करण करून, नित्य आत्मवस्तूच्या अद्वैताचे प्रतिपादन करणारा याज्ञवल्क्य त्यांना वंदनीय वाटला. उपनिषदांमध्ये केवळ ऋषींनी तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन केले आहे. पण त्यातील विवेकावर आधारलेले याज्ञवल्क्याचे अद्वैती तत्त्वज्ञान नाथांना पटल्यामुळे नाथांनी हे वंदन केलेले आहे. याज्ञवल्क्याच्या .पामृताच्या वर्षावाने नाथांचे कवी म्हणजे ग्रंथकार या नात्याचे कर्तव्य पुष्ट आणि परिपूर्ण होणार आहे. या तत्त्वविचाराला उपनिषदातील याज्ञवल्क्याच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रामुख्याने आधार आहे हेही नाथांच्या वंदनाचे कारण आहे. मूळ भागवताची रचना अशी आहे की, अद्वैती, विशिष्टाद्वैती, द्वैती मतांच्या टीकाकारांनी आपआपले मत भागवत कथेच्या आधारे मांडले आहे. 'वेदस्तुती'सारखा जो भाग उघडउघड अद्वैत प्रतिपादक आहे, तो द्वैती लोक प्रक्षिप्त मानतात. भागवतातील तात्त्विक विवेचन हे अद्वैतपर आहे असे एकनाथांचे मत झाल्यामुळे त्यांनी भागवताच्या एकादश स्कंधावरील टीकेत अद्वैताचा पुरस्कार केला आहे.

चतुःश्लोकी भागवत
चतुःश्लोकी भागवत : रचना व स्वरूप

'चतुःश्लोकी भागवत' हा एकनाथ महाराजांनी सर्वात पहिला रचलेला ग्रंथ होय. सद्गुरू जनार्दनस्वामींच्या आदेशावरून एकनाथ महाराजांनी 'चतुःश्लोकी' हा ग्रंथ लिहिला

'चतुःश्लोकी भागवत' हा चार श्लोकांनी मिळून रचलेला आहे. भागवत पुराणाच्या दुसऱ्या स्कंधातील नवव्या अध्यायातील श्लोक क्रमांक 32 ते 35 अशा चार श्लोकांना 'चतुःश्लोकी भागवत' म्हणतात. चतुःश्लोकी भागवताची ओव्यांची संख्या 1036 आहे. चतुःश्लोकी भागवतात भगवंताने ब्रह्मदेवास केलेला हितोपदेश सूत्रस्वरूपात प्रकट केला आहे.

चतुःश्लोकी भागवतातील चार श्लोक इतके प्रभावी आहेत की त्यांच्या मननाने, गुरु.पेने व ईश.पेने ते साधकाला थेट सत्यापर्यंत उत्क्रांत करू शकतात. ह्या चार श्लोकांमध्ये चार वेगवेगळ्या तत्त्वांचे विवेचन केले आहे. ते खालीलप्रमाणे -

श्लोक क्रमांक 1 - ब्रह्मतत्त्वाचे विवेचन : ब्रह्मतत्त्व विवेक
श्लोक क्रमांक 2 - मायातत्त्वाचे विवेचन : मायातत्त्व विवेक
श्लोक क्रमांक 3 - जगत्‌तत्त्वाचे विवेचन : जगत्‌तत्त्व विवेक
श्लोक क्रमांक 4 - जिज्ञासू तत्त्वाचे विवेचन : जिज्ञासू तत्त्व विवेक

या चार श्लोकांचे निमित्त करून तप म्हणजे काय? भगवद्‌भजनाशिवाय ज्ञानप्राप्ती नाही. चित्तशुद्धी कां आवश्यक? क्रोध हा तापसाचा वैरी कसा? आत्मज्ञानासाठी गुरू.पेची जरूरी कां? वैकुंठमहिमा, हरिभक्ताचे स्वरूप व त्याची लक्षणे, नाममहिमा, ज्ञानाचा अधिकारी कोण? मायेचे लक्षण, ही कोठे असते व कोठे नसते? समाधी म्हणजे काय? गुरूचे लक्षण, भगवंताची दहा लक्षणे इ. विषय चतुःश्लोकी भागवतात एकनाथांनी सांगितलेले आहे.

चतुःश्लोकी भागवताचे तत्त्वज्ञान

'चतुःश्लोकी भागवत' हे चार श्लोकांनी मिळून बनलेले आहे. चतुःश्लोकी भागवतात परमतत्त्व, ब्रह्मन, नारायणाचे अतिशय स्वच्छ असे निर्देशन येथे केले आहे. सदासर्वदा केवळ ब्रह्मन, परमतत्त्व असते जी आपल्याला आपल्या डोळ्यासमोर सृष्टी दिसते. ती खरी सृष्टी नसून तो केवळ भास आहे. ''जे सापेक्ष आहे ते केवळ निरपेक्ष तत्त्वावरच असू शकते. जे उत्पन्न होते, बदलते व नष्ट होते, त्याच्या मागे न बदलणारे तत्त्व असते. जे सापेक्ष आहे ते केवळ निरपेक्षतेवर भास असतो. म्हणून सापेक्ष आभास आहे.'' थोडक्यात जे काही सापेक्ष असते ते केवळ भासमान असते.

मायातत्त्व

माया व जगत ह्या गोष्टी समजून घेणे हे गौण असून फक्त ब्रह्म विचार हा प्रमुख विचार अथवा ब्रह्म विवेक हाच ग्रंथ सर्व ग्रंथांचा आद्य विषय आहे. मन केवळ स्वतःच्या पूर्व संस्काराप्रमाणे, पूर्व वासनेप्रमाणे संवेदनांचा अर्थ लावते. त्याला इंद्रियजन्य ज्ञान किंवा शब्दज्ञान म्हणतात. कशाचाही अर्थ निर्देशन करणारा मग तो शब्द असो वा ध्वनी असो वा रंग, गंध, स्पर्श, रूप असो ह्या सर्व इंद्रियजन्य संवेदना खरा अर्थ प्रगट करत नाहीत उलट सत्याला अवगुंठित करतात, अर्थाला लपवतात. हीच मायातत्त्वाची किमया आहे.

निष्कर्ष

1. नाथांनी लिहिलेले एकनाथी भागवत हे प्रत्येक माणसाला हवे असलेले आत्यंतिक क्षेमाचे वर्म आहे व तसेच ब्रह्मप्राप्तीसाठी भगवंताला शरण जाण्याचा सोपा मार्ग आहे.
2. चतुःश्लोकी भागवत थेट सत्यापर्यंत पोहचवतो.

संदर्भग्रंथ

1. *डॉ. अभ्यंकर शंकर, साक्षात्कारी संतांचा भक्तियोग खण्ड - 3, संत एकनाथांचा भक्तियोग, आदित्य प्रतिष्ठान प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 12 फेब्रुवारी 1991.*
2. *प्रा. डॉ. कुंटे नरेंद्र सदाशिव, नाथभागवततील भक्तिवर्म, सुविधा प्रकाशन, सोलापूर, प्र. आ. 30 मे ते 4 जून 1998.*
3. *घैसास दिवाकर अनंत, श्री एकनाथी भागवत कथासार, धार्मिक प्रकाशन संस्था, मुंबई, प्र. आ. आषाढ शु. 11 शके 1925*
4. *सौ. देव सुहारबळ, इये संतांचिये नगरी, वसुधा प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. 28 ऑगस्ट 1988.*
5. *नसिराबादकर ल. रा., प्राचीन मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती 18 जुलै 1986.*
6. *पांगारकर लक्ष्मण रामचंद्र, श्री एकनाथ महाराजांचे संक्षिप्त चरित्र, ए. सी. भट आणि मंडळी प्रकाशन, पुणे, प्र. आ.* जाने. 1911.
7. पाटोळे अरविंद, श्री संत एकनाथ महाराजांचे चरित्र, मे. शारदा साहित्य, पुणे, प्र. आ. 2004.
8. डॉ. पेंडसे शंकर दामोदर, महाराष्ट्राचा भागवत धर्म (2) भागवोत्तम संत श्री एकनाथ, नागपूर प्रकाशन, नागपूर प्र. आ. नोव्हेंबर 1971.
9. डॉ. पेंडसे शंकर दामोदर, भागवोत्तम संत एकनाथ, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 1971.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

करंज वनौषधी झाडापासून होणारी रोजगार निर्मिती

प्रा. कु. नुतन ह. माकुमे
(अंशकालीन प्राध्यापिका, अर्थशास्त्र विभाग)
कमला नेहरू, महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

मानवप्रकृतीचे एक अंग आहे. यामुळे प्रकृतीच्या विकासात मानवाचा विकास अंतर्भूत होतो. आदि मानवापासून आधुनिक मानवापर्यंत जी आजतागायत प्रगती झाली यात निसर्ग चक्राचा वाटा मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. मानवाची जल-जंगल-जमीन या घटकांशी खरी मैत्री असल्याने त्यांची इतरांपेक्षा उन्नती झपाट्याने झालेली आहे. संत तुकाराम महारांजानी तर 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे' अशी हाक दिली. वनाविषयी आपुलकीची, सोयरिकीची भावना व्यक्त केली. हीच आत्मियता मानवाला उन्नत करते असे अतूट नाते त्याचे पर्यावरणाशी जुळलेले आहे.अनादी काळापासून मानव जंगलाच्या सान्निध्यात राहात आला स्वतःच्या जिज्ञासू वृत्तीने त्याने अनंत शोध लावले या शोधातून स्वतःचा विकास साधला. बऱ्याव अंशी मानवाने निसर्गावर मात केली परंतू निसर्गाचे त्यातल्या त्यात महत्त्वपूर्ण वनांचे देणे तो मानू लागला. याचाच अर्थ आज विज्ञान मानणारा मानव ही या वनांचे महत्त्व जाणतो. आपल्या अवती भोवती वनांना जो जपण्याचा प्रयत्न करतो.अनेक वनौषधीमाला हया मानवी जीवनात महत्त्वपूर्ण सहयोग देत असतात. त्या महत्त्वपूर्ण वनौशधी मध्ये करंज ही औशधीयुक्त वनामृत ही मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती करणारी उपयुक्त अशी वनस्पती आहे. प्रस्तूत शोधनिबंधांमध्ये करंज या वनौषधी झाडापासून निर्माण होणाऱ्या रोजगार निर्मितीचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

1) करंज वनौषधी झाडाच्या उपयोगीतेची माहिती घेणे.

2) करंज झाडापासून निर्माण होणाऱ्या रोजगार निर्मितीचे अध्ययन करणे.

शोधनिबंधाची संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनाकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच विविध पुस्तके, लेख, वृत्तपत्रे आणि संकेतस्थळ अशा द्वितीय सामुग्रीचा आधार घेवून शोधनिबंध पूर्णत्वास आणला आहे.

मानव आणि वनौषधी यांचा सबंध :

ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद व सामवेद हे अतिशय प्राचीन ग्रंथ, वेद म्हणजे ज्ञान निसर्गातील ज्ञानाने आंतर्प्रात भरलेले हे ग्रंथ यापुढचा एक उपवेद म्हणून 'आयुर्वेद' अभ्यासला जातो. वैद्यक शास्त्रात याची महती फार मोठी आहे. वेगवेगळया वनौषधींचा उल्लेख यात आहे. या वनौषधी मानवाच्या स्वास्थाकरीता कशा उपयोगी पडतात याचा तपशील मिळतो. ॲलोपॅथी, होमियोपॅथी यापेक्षा ही विश्वासार्ह औषधीशास्त्र म्हणून आयुर्वेदाकडे पाहिल्या जाते. हे शास्त्र पूर्णतः गिरीकंदरात फुलणाऱ्या वाढणाऱ्या वनस्पतींच्या मुळांवर, खोडांवर, पानांवर, फुलांवर, रसांवर अवलंबून आहे. याचा शरीरावर अनुकूल परिणाम होतो. इतर पॅथीचा प्रकृतीवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो अशा अनेक रूग्णांचा आणि तज्ज्ञांचा मानस आहे. याचाच अर्थ वनौशधी मानवाला निरोगी करण्यासाठी वरदान आहे असे निःसंकोच म्हणावे लागते.

आजही वनौषधींवर अनेक प्रयोग होतांना आपण पाहतो. अनेक दुर्धर आजारांना नामशेष करण्याची शक्ती वनातील झाडपाल्यांमध्ये आहे या अर्थाने वने आपल्याकरीता वरदान ठरतात. शरीर विज्ञान जसजसे विकसीत होऊ लागले तसतश्या उपचार पद्धती वाढू लागल्यात. या पद्धती सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर आहेत. हा उपचार अतिशय महागडा आहे. त्या प्रमाणात आयुर्वेदाचा उपचार आणि त्यात वापरली जाणारी वनौषधी सर्वांनाच परवडणारी

तसेच शरीराला नवा जोम देणारी आहे. हे प्रयोगशीलतेतून सिध्द झाले आहे.

वनौषधी आणि रोजगार :

ज्वलंत समस्येपैकी एक महत्वपूर्ण समस्या म्हणजे बरोजगारी. बरोजगारी ही एक अशी अनैच्छिक अवस्था आहे ज्यात काम करण्याची तयारी व इच्छा असूनही त्याला प्रचलित पद्धतीने व सामान्य योग्यतेने काम मिळत नाही काही वेळेला तर ह्या अवस्थेत विभिन्न कारणांमुळे किती काळ कामाशिवाय रहावे लागते. वाढती लोकसंख्या व त्या मानाने अपूरा पडणारा रोजगार यामध्ये असलेल्या तफावतीमूळे बेरोजगारी निर्माण होते करंज वृक्षापासून वेगवेगळ्या प्रकारचे वस्तू निर्माण होतातच शिवाय ते गुणकारी वनौषधी म्हणून देखील मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणले जाते. यामुळे वनौषधीमध्ये करंज या वृक्षाने अनेक बाबतीत रोजगार निर्मिती केली आहे.

करंज वृक्षाची पार्श्वभूमी :

करंज झाडाचे वर्णन करंज झाडाला मराठीत करंज, संस्कृत - करंज, गौरा, चिरबिल्कन, नक्तमाल, पूतिक, प्रकीर्य, स्निग्धपत्र, इंग्रजी -च्वदहंउए प्दकपंदठमदंबीए लॅटिन -च्वदहंउपं च्पददंजं गुजराती - कनझी, कानजी हिंदी करंज, कांजा, किरमल, पपर, तर कानडी - हुलीगिली, होंगे इ. अनेक प्रकारे या झाडाची नावे असलेली आढळून येते.

करंज हे वृक्ष भारतात सर्वत्र उगवणारी एक आयुर्वेदिक औषधी आहे म्हणून याला प्दकपंद ठमंबी असे म्हणतात हे वृक्ष मध्यम उंचीचे असून या झाडास करंजीच्या आकाराची फळे लागतात म्हणून देखी याचे नाव करंज पडले. करंज हे एक सदाहरित वृक्ष असून हे वृक्ष भारतात सर्वत्र आढळतात. या झाडाची आढळ भारतात नदयांच्या काठी, कोकण आणि समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या जगंलात मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतो. या वृक्षाची वाढ सर्व प्रकारच्या हवामानात होते. करंज या औषधी वृक्षाकरिता 270 ते 280 पर्यंत कमाल तापमान, 10 ते 160 पर्यंत किमान तापमान यास मानवते. यास 500 ते 2000 मिलीमिटर पर्यंत पाऊस लागतो. करंज या वृक्षांची उंची साधारणतः 15 ते 20 मिटर असते. या वृक्षांची पाने 6 इंच ते 12 इंच लांब असते या झाडाच्या चमकत्या पालवी वरून त्याच्या 'स्निग्धपत्र' या नावाची सार्थकता पटते.

करंज वृक्षाचे भाग व त्याची उपयुक्तताः

या वृक्षांची मुळ साल, पाने, फुले, खोड व बिया उपयुक्त भाग असून या झाडाला 100ः उपयुक्तता असलेले वृक्ष असे ही म्हणतात. याचे कारण म्हणजे त्या वृक्षाच्या संपूर्ण भागाचा उपयोग झाल्यावर ही त्या झाडाला लागणाऱ्या फळाचे आवरण तसेच निघणारी ढेप सुध्दा उपयुक्त आहे म्हणून या वृक्षाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे दिसून येते.

करंज वृक्षाच्या बिया :

बियांचे तेल :

- करंज झाडाच्या बियाचे तेल हे कृमिनाशक आहे डोक्यातील कोंडा, खरूज, गजकरण अशा त्वचा रोजगार या बियाचे तेल उपयुक्त आहे.
- बियांचे तेल वंगण म्हणून वापरल्या जाते.
- भिंतीला द्यायच्या रंगातही याचा वापर केला जातो.
- जंतुनाशके बनविण्यासाठी या बियांच्या तेलाचा वापर होतो.
- सांधेदुखीवर औषध म्हणून वापरल्या जाते.
- डिझल ला पर्याय म्हणून या बियांपासून प्राप्त होणाऱ्या तेलाचा जैविक इंधन (बायोडिझल) म्हणून वापर होतो.
- साबण बनविण्यासाठी देखील या बियांच्या तेलाचा वापर केला जातो.

बियाचे चुर्ण :

या बिया वाळवून त्यांचे चूर्ण बनविल्यास ते -

- डांग्या खोकल्यात आरामदायी ठरतो.
- दुर्बलतेत पौष्टीक म्हणून पण त्याचा मोठया प्रमाणात वापर केला जातो.

बियांचा लेप :

- गंडमाळा, अण्डवृध्दी किंवा इतर गाठीवर वाटलेल्या बियांचा लेप उपयुक्त आहे.
- जखमा आणि सूज यावर हे लेप लावल्यास ते लवकर बरे

होण्यास मदत करतात.

करंज वृक्षाची पाने :

पानाची भाजी :

करंजीच्या कोवळया पानांची भाजी केली जाते. ज्यांना जुनाट पोटदुखी, पचनाच्या तक्रारी असतील, त्यांना ही भाजी खाल्ल्याने आराम मिळतो. अनेक प्रकारच्या त्वचाविकारात ही भाजी उपयोगी ठरते.

पाने हे जीवाणू वाढीस प्रतिबंध :

करंज या वृक्षाची पाने जीवाणू वाढीस प्रतिबंध ;।दजपइंबजमतपंसद्ध करणारे आहे. हे पाने उकळून त्या पाण्याने आंघोळ करतात त्यामुळे संधिवातातील दुखण्यापासून आराम मिळतो.

पानांचा उपयोग चारा म्हणून :

काही भागात या वृक्षाची पाने चारा म्हणून जनावरांना देण्यात येतात. वाळवंटात या पानांच्या चाऱ्याला अतिशय महत्त्व आहे.

करंज वृक्षाची मुळे :

करंज मुळाचा रस दुर्गंधीयुक्त घाव स्वच्छ करण्यासाठी वापरतात हे वृक्ष कृमिनाशक असल्यामुळे या वृक्षाच्या मुळाचा रस दुर्गंधीयुक्त घाव लवकर बरा करण्यास मदत करतो.

करंज वृक्षाची साल :

या खोडाची साल मऊ, गुळगुळीत किंवा गाठीयुक्त असून रंगानी हिरवी - राखाडी असते. या वृक्षाची ताजी साल ही रक्तस्त्राव होणाऱ्या मुळव्याधीत देतात त्यामुळे ही व्याधी बरी होण्यास उपयुकत ठरते.

करंज वृक्षाचे खोड/लाकूड :

या लाकडात विषेश ताकद नसते त्यामुळे ते उत्तम प्रतिच्या वस्तू बनविण्यासाठी वापरल्या जात नाही तर हे लाकूड फर्निचर मध्ये बिडिंग म्हणून त्याचा वापर केला जातो तसेच या लाकडाचा इंधन (जळाऊ लाकूड) म्हणून ही उपयोग केला जातो.

करंज वृक्षाची फुले :

या वृक्षांच्या कळया उमलून त्याचे फिक्या गुलाबी, जांभळट फुलांत रूपांतर होते. या फुलांच्या तुऱ्यांना मंद वास असतो. करंज चे फुल हे मधमाशांसाठी मध निर्मिती करण्यासाठी उपयुक्त असे फुल आहे.

करंज वृक्षापासून होणारी रोजगार निर्मिती :

करंज सारख्या औषधी वनस्पतीकडे केवळ आरोग्याच्या देखभालीचे साधन म्हणून पाहिल्या जाते असे नाही, तर ही पिके खात्रीशीर उत्पन्नाची साधने होऊ शकतात. भारतातील औषधी वनस्पतीसंबंधीत व्यापाराचे मूल्य रू. 384 कोटी इतके आहे. (एक्झिम बॅक अहवाल 2003) आणि ते यापुढे दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. हर्बल उत्पादनाची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ यू.एस. डॉलर 62 बिलियन (76 लक्ष कोटी) इतकी अंदाजित केली आहे. औषधी वनस्पती व्यापाराच्या जागतिक बाजारपेठेतील भारताचा हिस्सा 0.5ः पेक्षा कमी आहे. भारताची अंतर्गत क्षमता, ज्यात औषधी वनस्पतीच्या वाढीसाठी उपलब्ध असलेली जैविक विविधता, तांत्रिक/शेतकीक्षमता प्रबळ निर्मिती क्षेत्र यांचा समावेश आहे हे लक्षात घेता औषधी वनस्पती क्षेत्रांमध्ये देशांतर्गत गरजा पूर्ण झाल्यावर, मोठ्या प्रमाणावर निर्यातीची संधी निर्माण होऊ शकेल त्याकरिता मोठ्या प्रमाणावर करंज सारख्या इतर वनौषधीची लागवड करणे महत्त्वपूर्ण आहे. आयुर्वेद, सिध्द, युनानी व होमिओपॅथी या औषधी पद्धतीच्या उत्पादनामध्ये वापरण्यात येणाऱ्या वनौषधीच्या कच्चा मालाचा 90ः पूरवठा हा वनांमधून होतो. हा वन्यस्त्रोत दिवसेंदिवस झपाटयाने कमी -कमी होत चालला आहे. म्हणून करंज आणि त्यासारख्या अनेक औषधी वनस्पतींचे संवर्धन करण्याची व दिर्घकाळ वापरासाठी टिकवून ठेवण्याची गरज आहे. सध्या वनांमधून औषधी वनस्पती गोळा करण्याच्या प्रक्रियेला पर्याय म्हणून वनस्पतीचे दिर्घकालिक संवर्धन हा नक्कीच उत्तम पर्याय आहे. शेतकऱ्यांना लाभ मिळवून देण्यासाठी ही एक सामर्थ्यशाली उपाय म्हणून औषधी वनस्पतीची लागवड करणे महत्त्वपूर्ण ठरू शकते.

यंत्राद्वारे अखाद्य तेलबीया गोळा करणे अवघड आहे. बिया गोळा करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळ लागते. एक व्यक्ति एका दिवसात 80 किलो बिया गोळा करू शकते. 80 किलो बियातून 20 ते 30 लिटर तेल मिळते. एका दिवसात 100 टन बायोडिझल बनवणाऱ्या कारखाण्यासाठी लागणाऱ्या बिया गोळा करण्यासाठी जवळजवळ 15,000 कामगार लागतात. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर लोकांना रोजगार प्राप्त होवू शकते. कोणत्याही

प्रदेशाचा आर्थिक विकास त्या प्रदेशात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधनधन, मनुष्यबळ उपक्रमशीलता आणि विकासाची प्रेरणा यावर अवलंबून असते. करंज हे औषधी संपत्तीपासून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होते. त्या वृक्षाच्या प्रत्येक भाग रोजगारनिर्मितीला आवाहन देतो. ग्रामीण भागात राहणारे अल्पभूधारक, भूमिहिन मजूर, अल्पशिक्षित मजूर, हंगामी बेकार, आदीवासी अशा प्रकारच्या लोकांना करंज या औषधी वृक्षापासून रोजगार मिळण्यास मदत होते. करंज औषधी वनस्पतीच्या लागवडीसाठी मनुष्यबळ लागत असते. ह्या मनुष्यबळाची पूर्तता ह्या वनालगतच्या ग्रामीण भागातून तसे आदिवासीकडून होते. या वनस्पतीची पाने, साल, मुळे, बिया ह्या गोळा करून ते वनउद्योगात विक्रीसाठी नेतात त्याचप्रमाणे त्या गोळा केलेल्या बियातून तेल काढून ते तेल देखील उद्योगात तसेच शहरात विक्री करण्याकरिता आणल्या जातात. त्यामुळे या वनस्पतीपासून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होते. या करंज वनऔषधीपासून अनेक उद्योगांना पाठिंबा मिळाला आहे. त्यामध्ये सर्वप्रथम - बायोडिझल उद्योग, साबण कारखाना, जंतुनाशके बनविणारे उद्योग, औषधी निर्माण करणारे उद्योग अशा प्रकारचे अनेक वनउद्योगात निर्माण होणाऱ्या विविध वस्तू या देशांतर्गत बाजारपेठेत तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मनुष्यबळ मोठ्या प्रमाणात कार्य करत आहे.

सारांश :

करंज वनस्पती ही अतिशय उपयुक्त आणि उद्योग उपयोगी असली तरी त्यांचे संवर्धन आणि संगोपन करणे अतिषय महत्त्वाचे आहे. यासाठी सरकारने विशेष लख पूरविण्याची आवश्यकता आहे. सरकारी क्षेत्रातील विविध मंत्रालये, विभाग, स्वयंसेवी संघटना ;छळव्द्ध आणि खाजगी क्षेत्रातील व्यक्ती यासाठी विविध प्रकारे प्रयत्न करीत असल्या तरिही या प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधण्याची व त्यात सुसूत्रता आणण्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे करंज आणि त्यासारख्या अनेक औषधी वनस्पती यांच्यात वाढ होईल तसेच करंज वृक्षापासून तेलबिया गोळा करून त्यापासून तेल मिळविणे हे एक मोठे उद्योगाचे आव्हान आपल्या पूढे आहे.

संदर्भसुची :

1) *बाचुळकर मधुकर, वाली अशोक, नांगरे हरिष, (2012), ओळख रानभाज्यांची निसर्ग मित्र द्वारा दलितमित्र बापूसाहेब पाटील ग्रंथालय 832 ई, शाहूपूरी 4 थी गल्ली कोल्हापूर-41600.*

2) *जोहरापुरकर भास्कर, (2007) आपली वृक्षसंपदा, प्रदीप मुहे ऋचा प्रकाशन, गजानन नगर नागपूर-15.*

3) *सावंत सदाशिव, (2002), महाराष्ट्रातील दिव्य वनौषधी, ऋतुपूर्ण अनिरूद्ध कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर पुणे - 411030.*

4) *www.svlele.com/biodiesel_m.htm*

5) *www.wikipedia*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

''शैक्षणिक धोरणाचा बागुलबुवा व भविष्यातील उच्च शिक्षणाचे धोरण'' :- एक आढावा.

डॉ. पवन आर. नाईक

प्रस्तावना :-

नव्यानेच सत्तेवर आलेल्या केंद्र सरकारने नवे शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्याचा निर्णय घेतला आणि एप्रिल 2015 पासून राज्यांनी त्यांच्या स्तरावर गाव, तालुका, जिल्हा आणि राज्य या स्तरांवर चर्चा आयोजित करण्यासाठी सुचना दिल्या. एप्रिल 2015 पासून या चर्चा आयोजित होणे अपेक्षित होते. महाराष्ट्र राज्यातही अशा चर्चा एप्रिल ते नोव्हेंबर 2015 या कालावधीत आयोजित झाल्याचे महाराष्ट्र शासनाचे शालेय शिक्षण विभागाचे प्रधान सचिव सांगतात. ऑक्टोबर 2015 मध्ये या चर्चांचा गोषवारा इंटरनेटवर अपलोड केला असल्याचेसुद्धा ते सांगतात. परंतु या चर्चांबद्दल एकही बातमी प्रसारमाध्यमांत आली नव्हती.

आजवरच्या इतिहासात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या बाबतीत अशी चर्चा कधी झालीच नव्हती, असा शालेय शिक्षण विभागाचा दावा आहे. पण तो पोकळ आहे. 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या वेळी, झालेल्या व्यापक चर्चांमुळे देशातले वातावरण ढवळून निघाले होते. त्यावेळी दिल्लीला चार वर्षांसाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन आणि प्रशिक्षण विश्वविद्यालय, NUEPA

नवी दिल्ली या संस्थेत महाराष्ट्र शासनाच्या शैक्षणिक धोरणाच्या राज्यस्तरावरच्या बहुतेक सर्व सभा संपल्या होत्या. शिल्लक राहिल्या होत्या त्या स्टैकहोल्डर्सच्या सभा. पालक, महिला, युवक, लोकप्रतिनिधी, उद्योजक, संस्थाचालक अशा विविध स्टेकहोल्डर्सचे प्रतिनिधी आणि त्यांच्या संघटना यात आलेल्या सर्व चर्चांच्या आधारे मसुदा तयार करण्यासाठी तीन सदस्यांची एक मसुदा समिती नेमली होती. डॉ. राम ताकवले, (दिवंगत) प्राचार्य पी.बी.पाटील आणि मी. जानेवारी 1983 मध्ये केंद्र शासनाला पाठवायच्या शिफारशींचा मसुदा सर्व पक्षांच्या गटनेत्यांना दाखवला, त्यांचे अभिप्राय घेतले, ते मंत्रिमंडळापुढे ठेवले आणि मंत्रिमंडळाच्या सूचनेनुसार फेरबदल करून केंद्र शासनाला पाठवले.

त्यावेळी 'Riddles of Ramayana' या डॉ. आंबेडकर यांच्या महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेल्या पुस्तकामुळे महाराष्ट्र पेटला होता. तरीही सर्व वृत्तपत्रांनी नवीन शैक्षणिक धोरणाची मोठ्याा प्रमाणावर दखल घेतली होती. त्यावेळी इलेक्ट्रॉनिक मीडियाही नव्हता. मग यावेळी महाराष्ट्र शासन एवढे प्रसिद्धिविन्मुख का राहिले?

14 मुद्द्यांवरचे 44 पानांत दिलेले हे मुद्दे जनतेच्या शिफारशी होत्या, राज्य शासनाचे अभिप्राय नव्हते. याबद्दल वाद निर्माण झाल्यामुळे आता महाराष्ट्र शासनाने हा मसुदा वेबसाइटवरून काढून टाकला आहे. तेव्हा या कोऱ्या पाटीवर 23 नोव्हेंबरपर्यंत अभिप्राय द्यायचे आहेत. या संदर्भात तीन घटक महत्वाचे वाटतात.

विद्यार्थी, शिक्षक आणि शैक्षणिक प्रशासन :-

पालक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवतात ते प्रामुख्याने ज्याला 3 'R'S म्हणजे वाचन, लेखन आणि गणित, त्यावर प्रभुत्व मिळावे यासाठी. कौशल्य विकास आणि कला, क्रीडा, मूल्ये या गोष्टी त्यांच्या दृष्टीने व्हॅल्यू ॲडिशन. मुलांना मोठ्याा प्रमाणावर एक्स्पोजर मिळण्यासाठी मोठया प्रमाणावर शासन स्तरावर प्रयत्न व्हायला हवेत, शहरी भागातल्या मुलांना जन्मापासून अक्षरांचे पर्यावरण असते. घराच्या नेमप्लेट्स, घरी येणारी वृत्तपत्रे, दूरदर्शन संच त्यांच्याभोवती असते.

त्यामुळे त्यांना वाचन सोपे जाते. ग्रामीण भागात अशी सोय नसते. ही गॅप कशी भरून काढायची यासाठी भरीव स्वरूपाचा कृतिकार्यक्रम आवश्यक आहे. 'कौशल्यविकास त्र व्यवसाय शिक्षण/श्रमप्रतिष्ठा' या समीकरणामुळे लोक अशा कार्यक्रमांपासून दुरावतात. खरेतर पूर्वप्राथमिक स्तरापासूनच कौशल्यविकासाला सुरवात व्हायला हवी. स्वतःच्या गोष्टी स्वतः करण्यापासून ही सुरूवात होत. नंतर भाषा, विज्ञान, गणित, सामाजिक शास्त्रे यांच्याशी कौशल्यविकास कार्यक्रमाची सांगड घालावी लागेल. शब्द आकारविल्हे लावणे, भाषांतर, जाहिराती तयार करणे

अशी अनेक कौशल्ये भाषेत घेता येतील. एखादा प्रयोग कसा करायचा याचे लेखी वर्णन लिहिण्यापेक्षा, प्रत्यक्ष प्रयोग करणे जास्त महत्वाचे नाही का?

एखाद्या प्लंबरला नळ दुरूस्त करण्याचे प्रात्यक्षिक करण्याऐवजी त्याचे लेखी वर्णन करणे जास्त महत्वाचे मानण्यासारखा हा प्रकार आहे. विज्ञानात विद्यार्थ्यांना काचेची चीप व, चुंबक, आरसे, बिलोर अशाा गोष्टी प्रयोगांसाठी का देऊ शकत नाही.? प्रयोगांच्या वेळी उपकरणे लावणे, त्यांची निगा आणि देखरेख ठेवणे यांत विद्यार्थ्यांचा सहभाग का घ्यायचा नाही? कौशल्यविकास आणि मूल्ये अभ्यासक्रमातल्या सर्व विषयांशी इंटिग्रेट करणे खूप महत्वाचे आहे.

शिक्षणात पारदर्शकता :-

ज्ञानरचनावादाचा सध्या खूपच बोलबाला आहे. ' शिक्षकांकडून, सहाय्यांकडून स्वतःचे स्वतः आणि येणाऱ्या अनुभवांतून शिकतो,' हे महाभारत कालापासून माहित आहे. शिक्षण हक्क कायद्यात अभ्यासक्रम कसा असावा, याचे साधे सरळ वर्ण दिले आहे. रचनावाद या संकल्पनेभोवती गूढ वलय तयार करून या क्षेत्रात काही लोकांची बुवाबाजी निर्माण झाली आहे, ती नष्ट केली पाहिजे.

पायाभूत चाचण्या आणखी पादरदर्शकपणे वापरायला हव्या. सध्या त्यांच्याभोवती संशयाचे वातावरण निर्माण झाले आहे. 'असर'च्या अहवालानंतर महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणात जावईशोध लागायला सुरवात झाली. बालभारती आणि एससीईआटी या संस्थांत समन्वय नसल्यामुळे शैक्षणिक स्तर 2010 पासून ढासाळायला सुरवात झाली, असे एक अनुमान होते. जर हे खरे मानायचे असेल तर 2010पुर्वी शैक्षणिक स्तर की चांगला होता? कोणत्याही राज्यातली शिक्षण व्यवस्था वर्षानुवर्षे उत्क्रांत होत असते. तिला अचानक टाकाऊ म्हणून नाकारणे यापेक्षा मोठी चूक असूच शकत नाही. अनेक आयएएस अधिकारी हिंदी भाषिक राज्यांतून आलेले असतात.

ते त्या राज्यांच्या व्यवस्था इतर राज्यांवर लादायचा प्रयत्न करतात. शिक्षणमंत्री विनोद तावडे हे आपल्या राज्याची पार्श्वभूमी, गरजालक्षात घेऊन धोरणात आपल्यासाठी जागा निर्माण करायला पाहिजे असे सांगत असतात. पण राज्यातले वरिष्ठ अधिकारी त्यांना साथ देताना दिसत नाहीत.

संख्या, समता आणि गुणवत्ता :-

हा एक निसटता त्रिकोण आहे, असे प्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. जे पी. नाईक म्हणायचे. त्रिकोणासाठी तीन बाजूंपैकी दोन बाजूंची बेरीज ही तिसऱ्या बाजूपेक्षा जास्त असावीच लागते, नाहीतर त्रिकोण तयार होऊच शकत नाही. आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत अशीच परिस्थिती आहे. ग्रामीण-शहरी, अनुसूचित जाती-जमाती/इतर, एसएससी बोर्ड/इतर बोर्ड्स, भारतीय भाषामाध्यमांच्या शाळा/इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा, अनुदानित/विनाअनुदानित, खासगी, जिल्हा परिषदा-नगरपरिषदा - महानगरपालिका यांच्या शाळा/खासगी व्यवस्थापनाच्या शाळा अशी अनेक टोके आहेत.

कॉमन स्कूल सिस्टीमबद्दल कोणी कितीही आग्रही असले तरी ही व्यवस्था शक्य नाही; हे लक्षात घेऊन जिथे कमकुवत गटातली मुले शिकतात त्या शाळांकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. तसेच फी घेणाऱ्या शाळांमध्ये शिकणाऱ्या पालकांकडे दुर्लक्ष करणे, हासुद्धा याचा व्यत्यास आहे हे विसरून चालणार नाही.

शिक्षणाच्या भाषामाध्यमाचा प्रश्न सर्वांच्याच जिव्हाळयाचा आहे. पण इयत्ता पहिली ते चौथीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतूनच द्यावे अशी शिफारस एक दिवास्वप्नच आहे. कर्नाटक सरकारविरूद्ध 2014 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या निर्णयानुसार, मुलांनी कोणत्या माध्यमातून शिकावे याबाबतचा निर्णय सर्वस्वी त्यांच्या पालकांचाच आहे; शासनाला त्यात कोणत्याही प्रकारे हस्तक्षेप करता येत नाही.

शिफारशींची क्षेत्रे तर अनेक आहेत. सर्वच क्षेत्रांवर भाष्य करणे शक्यही नाही. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणावर शिफारशी करणाऱ्या अनेक राज्यांपैकी महाराष्ट्र एक राज्य आहे. या सर्व शिफारशी विचारात घेऊन केंद्र सरकार धोरणाचा मसुदा तयार करेल. तो मंत्रिमंडळ, केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळ आणि संसदेची दोन्ही सभागृहे या मार्गांनी मंजूर होईल. पण त्यानंतर नवीन धोरणाच्या अंमलबजावणीचा कृतिकार्यक्रमसुद्धा त्याप्रमाणेच होईल हे पाहिजे पाहिजे.

एकविसावे शतक :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 60 वर्षांहून अधिक काळ लोटला आहे. भारतातील विशेषतः उच्च शिक्षण पद्धती ही या काळात सातत्याने चर्चेत राहीली आहे. ही चर्चा आता एकविसाव्या शतकात अधिकच महत्वाची ठरते आहे. अलीकडच्या काळातील

तरूणाई उच्च शिक्षणाकडे वेगळ्याा पद्धतीने पाहते आहे.

सन 1980 पर्यंतचा काळ वेगळा होता. त्या वेळी विद्यापीठे आणि कॉलेजेही कमी होती. व्यावसायिक शिक्षणही वाढलेले नव्हते. सन 1980 नंतर मात्र यात खूप वेगाने बदल झाले. याचे मुख्य करण म्हणजे उच्च शिक्षण हे प्रत्येक देशात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय बदलांचे प्रमुख साधन बनले. उद्योग जगताला उद्योग चांगल्या प्रकारे चालवण्याची बुद्धिमत्ता आणि वैज्ञानिक कौशल्य असलेल्या मनुष्यबळाची गरज भासू लागली.

याच सुमारास म्हणजे ऐंशीच्या दशकाच्या आसपास कम्प्युटरचा प्रसारही वेगाने झाला. माहिती संपर्क तंत्रज्ञान (आयसीटी), संदेश दळणवळण यामुळे विचार एकमेकांकडे पाठविण्याची शक्ती साध्य झाली. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे तांत्रिक गोष्टी माणसाच्या कामाचा भाग बनल्या. हा बदल मुख्यतः विकसित देशांत जास्त जोमाने झाला त्याचा फायदा उद्योगाला मिळाला. विकसित देश या जोरावर जगात अधिक गुंतवणूक करायला तयार झाले. नवी उत्पादने निर्माण होत होती आणि ती विकण्यासाठी नव्या विक्रीयंत्रणाही तयार झाल्या. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दोन दशकांत या प्रगतीला, बदलाला वेगाने सुरूवात झाली. अशातच एकविसावे शतक उजाडले. हे शतक ज्ञानाधिष्ठित समाजाचे मानले जाते.

ज्ञानातून संपत्ती निर्माण करणे ही जगातील विकसित, विकसनशील आणि गरीब देशांत महत्वाची गोष्टी ठरायला सुरूवात झाली. या बदलांची राजकीय पातळीवर विचारसरणीची चौकट तयार झाली नाही, तरी उद्योगांना मात्र या बदलांचे महत्व जाणवले होते., त्यांना आता बहुतांत्रिक मनुष्यबळाची गरज भासत होती. सन 1980 नंतर इंजिनीअरिंग आणि आयसीटी हे विषय महत्वाचे ठरू लागले. इंजिनीअरिंग वा आयसीटीवर आधारित उद्योग चालविण्यासाठी व्यवस्थापनातील तज्ञ मनुष्यबळ आवश्यक लागले.

त्याच जोडीने आर्थिक आणि कायद्याच्या चौकटीत कोणत्या गोष्टी महत्वाच्या आहेत, हेही तरूणाईला माहित होण्याची गरज पडू लागली. ज्या देशामध्ये विद्यापीठीय शिक्षण आणि ज्ञानवर्धन करणारे संशोधन यांचा संगम कसा साधायचा, हे माहीत असलेली तरूणाई होती, ती त्या देशाचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास साधण्यासाठी महत्वाची ठरली. साहजिकच जागतिक पातळीवर गुणवत्ता आणि उपयुक्तता या बाबतीत ज्या कसोट्याा वापरल्या जात होत्या, त्या भारतीय उच्चशिक्षण पद्धतीत वापरण्याची गरज निर्माण झाली.

बादलांचा आढावा :-

भारतातील शिक्षण पद्धतीत धोरणात्मक बदल हा जवळजवळ सन 1781 पासून म्हणजे ब्रिटिशांच्या राजवटीपासून सुरू आहेत. सन 1781 ला ब्रिटिश सरकारतर्फे भारतासाठीचा पहिला शैक्षणिक अहवाल लॉर्ड वॉरेन हेस्टिंग्जने तयार केला त्यानंतर सन 1947 पर्यंत 12 समित्या स्थापन झाल्या.

सन 1948-49 मध्ये भारताच्या दृष्टीने महत्वाचा अहवाल डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी लिहिला. तेव्हापासून सन 2015 पर्यंत आणखी 12 अहवाल तयार झाले. त्यातील तरतुदी काही प्रमाणात राबविल्याही गेल्या. विद्यार्थी हा शिक्षणाचा केंद्रबिंदु आहे आणि त्याच्या करता शैक्षणिक चौकट निर्माण करणे गरजेचे आहे, ही गोष्ट सर्व अहवालांमध्ये प्रकर्षाने मांडण्यात आली आहे. सामाजिक बदल तर शिक्षणाचा मूळ उद्देश होता. त्याचप्रमाणे महिलांना शिक्षण देण्याची गरजही अधोरेखित करण्यात आली होती.

आगामी काळात शिक्षणाची व्याप्ती वाढत जाणार, असे मत प्रत्येक अहवालात मांडले गेले. कॉलेज आणि विद्यापीठे सर्वंकष स्वायत्तता कशी सांभाळू शकतील, हेही यांत विस्तृतपणे आले आहे; पण याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे शिक्षण बालकांपासून ते ज्येष्ठ नागरिकांपर्यंत सर्वांना कसे देता येईल आणि त्याकरता सरकारने नेमके काय धोरण तयार केले पाहिजे, याबाबत स्वच्छ मते मांडली गेली. आता प्रश्न असा, की इतके काम सन 1781 ते 2015 पर्यंत झाले आहे, तर पुन्हा राष्ट्रीय पातळीवर याकडे पाहण्याची गरज काय?

नव्या धोरणाची गरज :-

एकविसाव्या शतकातही भारताला या विषयाकडे व्यापक दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहेत. याची काही महत्वाची कारणे आहेत. त्यातील पाहिले म्हणजे येत्या काही वर्षांत उच्च शिक्षणाकडे तरूणांचा प्रचंड ओघ सुरू होणार आहे. शिक्षण हा आता बालकांचा अधिकार झाला आहे. महिलांसाठी तर पहिली ते पदवीपर्यंतचे शिक्षण मोत झाले आहे.

त्याचप्रमाणे समाजातील बदलांपासून वंचित असलेल्या घटकांसाठीही आता शिक्षण ही महत्वाची गोष्ट बनली आहे.

त्यांच्याकरता वेगवेगळ्याा माध्यमांतून नवनवीन दरवाजे खुले होत आहेत. याच जोडीने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात झालेला बदल समजावून घेण्याची शैक्षणिक प्रवृत्तीची महत्वाचा घटक म्ळणून समोर आली आहे. भौगोलिक सीमा या फक्त नकाशावर उरल्या आहेत. ज्ञान मिळवणे हाच शिक्षणाचा केंद्रबिंदू ठरू लागला आहे. जगातील सर्व देशांत ज्ञानाधिष्ठित कुटुंबे वेगाने वाढताहेत आणि एका अर्थी ज्ञान हे जागतिक पातळीवर चलनाचे एकक बनत चालले आहे.

म्हणजेच या शतकात शिक्षण, शिक्षणातून मिळणारे ज्ञान, ज्ञानाचे उपयुक्त वस्तूत रूपांतर आणि त्यातून संपत्तीनिर्मिती ही प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेचा गाभा ठरू लागली आहे. यामुळे मानसिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बदलांचा वेग प्रचंड प्रमाणात वाढणार आहे. मनुष्याची मूळ प्रवृत्ती बदलल्याने हे घडत गेले आहे.

या आधी अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा होत्या. मात्र, आता एकविसाव्याशतकात शैक्षणिकदृष्ट्याा प्रगल्भ झालेल्या माणसाला आरोग्याची हमी, शांतता, चांगले पर्यावरण, कला, संगीत, चित्रपट, एकमेकांशी खुल्या संवादाचे स्वातंत्र्य, एकमेकांशी खुल्या संवादाचे स्वातंत्र्य, सुरक्षितता आणि हे सर्व करण्यासाठी विशुद्ध प्रशासन या गरज प्रकर्षाने भासू लागल्या आहेत.

भविष्यातील उच्च शिक्षण :-

भारताच्या विकासाकरता केंद्रीय पातळीवर शैक्षणिक धोरण कसे असले पाहिजे, याचा विचार करताना आपण या काही गोष्टी विशेषत्वाने लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. आणखी एक सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे येणाऱ्या काळात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या प्रचंड वाढणार आहे.

सध्या एक कोटी 30 लाख विद्यार्थी सन 2025 पर्यंत - शिक्षण हक्क कायदा 60 टक्के यशस्वी ठरला, तरी - साडेपाच ते सहा कोटींपर्यंत पोहोचले. इतक्या विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्यासाठी अध्यापनामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर केला गेला पाहिजे. जगात सर्वत्र विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वापर केला गेला पाहिजे. जगात सर्वत्र विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शिक्षण सर्वांना खुले आणि मोफत झाले आहे. आजच्या घडीला आपल्याकडेही ग्रामीण आणि मोठ्याा शहरांतीलही तरूणाई स्मार्ट फोनच्या आधारे ज्ञान मिळवत आहे. या पार्श्वभूमीवर आपल्या कॉजेलांनी आणि विद्यापीठांनीही अधिक प्रगल्भ होणे गरजेचे आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर हा त्यांच्या अध्यापनाचा घटक बनला पाहिजे.

त्याच जोडीने नवी कॉलेजे आणि विद्यापीठेही निर्माण झाली पाहिजेत. अर्थात, हे आर्थिकदृष्ट्याा कठीण आहे. त्यामुळेच विद्यार्थीसंख्या वाढेल; पण नवी विद्यापीठे काहीच प्रमाणात निर्माण होतील. सध्या असलेल्या विद्यापीठांच्या निर्मितीकरता आणि तेथे शैक्षणिक सुविधा निर्माण करण्यासाठी अगोदरच कित्येक हजार कोटी रूपये खर्च झाले आहेत. केवळ महाराष्ट्राचा विचार केला, तर शासकीय कॉलेज आणि विद्यापीठांतील शैक्षणिक पायाभूत सुविधांसाठी गेल्या 60 वर्षात 60 हजार कोटी रूपयांची गुंतवणूक झाली आहे. महाराष्ट्रात सध्या 20 अभिमत विद्यापीठे आहेत.

या विद्यापीठांनी 8 हजार कोटी रूपयांची गुंतवणूक पायाभूत सुविधांसाठी केली आहे. याव्यतिरिक्त खासगी उद्योगांनी त्यांना अपेक्षित असलेले कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी स्थापन केलेल्या प्रशिक्षण केंद्रांत सुमारे दोन हजार कोटी रूपयांची गुंतवणूक केली आहे. शिक्षणाचा विस्तार व गुंतवणूक या दोन्हींचा विचार केल्यास महाराष्ट्राचा देशात पहिल्या पाच राज्यांत समावेश होतो; परंतु जागतिक पातळीवरील गुणपवत्ता, ज्ञानसंवर्धन, ज्ञानशक्तीची वाढ आणि या वाढीसाठी केलेले संशोधनः

तसेच उद्योगांच्या वाढीसाठभ्चे मनुष्यबळ या मापदंडांचा विचार करता, भारताच्या जीडीपीमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा किती, हे शास्त्रीयदृष्ट्याा अभ्यासण्याची गरज आहे. महाराष्ट्राकरता जी गोष्ट सांगितली, तीच पद्धत आपण भारताच्या पातळीवर शैक्षणिक धोरण काय असावे, याचा विचार करताना देशातील इतर राज्यांकरताही लक्षात घेतली पाहिजे.

निष्कर्ष :-

वाढणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या आणि त्यासाठीच्या आर्थिक तरतुदींची गरज हा विचार आपण जसा महाराष्ट्रपुरता केला, तसा तो देशातील इतर सर्व राज्यांबाबतही केला गेला पाहिजे. आपल्याकडे विद्यापीठांची सहा पातळ्याांवर वाढ झाली आहे - केंद्रीय पातळीवरील विद्यापीठे; अणुऊर्जा, अवकाश विज्ञान, जैवतंत्रज्ञान, जीवशास्त्र या मूलभूत विषयांतील संशोधन संस्थांना लागणाऱ्या मनुष्यबळाची निर्मिती करण्यासाठी स्थापन केलेली अंतर्गत विद्यापीठे; अभिमत

विद्यापीठे; राज्य पातळीवरील खासगी विद्यापीठे; देशात शिक्षण देणाऱ्या परदेशी संस्था आणि उद्योगांनी निर्माण केलेल्या खासगी संस्था.

पुढच्याप्रगतीसाठी या सर्व संस्थांना सर्वसमावेशक कायद्याच्या चौकटीची गरज आहे; परंतु हेही ध्यानात ठैवायला हवे, की प्रत्येक विद्यापीठाने स्वतःची अशी प्रतिमा निर्माण केली आहे. त्यामुळे त्यांना आता अशा कायदेशीर चौकटीची गरज आहे, जी खुली, परदर्शक आणि लवचिक असेल. त्याप्रमाणे जागतिक पातळीवर गुणवत्ता आणि उपयुक्तता वाढविण्यासाठी धोरणात्मक दिशा दाखवेल. या सगळ्याचा विचार केला, तर आपल्याला उच्च शिक्षणात आमूलाग्र बदल घडविणाऱ्या अभिनवतेची (डिसरप्टिव्ह अनोव्हेशन) गरज आहे, असे लक्षात येईल.

जगात कम्प्युटरमध्ये जी क्रांती झाली, तीही याच अभिनवतेचा आविष्कार आहे. भारतात झालेली नॅनोची क्रांती हाही त्याचाच नमुना आहे. शिक्षणातही धोरणात्मक पातळीवर विद्याशाखांच्या सीमारेषा नसणारे, लवचीक, चॉइस-बेस्ड आणि क्रेडिट-बेस्ड मॉड्युलर स्ट्रक्चर आणि विद्यापीठीय स्वायत्तता अशी यंत्रणा असावी. याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे प्रत्येक राज्या आर्थिक सबलतेसाठी उच्च शिक्षण वित्तीय महामंडळ (हायर एज्युकेशन फायनान्शियल कॉर्पोरेशन) निर्माण केले पाहिजे.

यासाठी सर्वसमावेशक केंद्रीय धोरण हवे. हे करण्यासाठी पंतप्रधानांच्या पातळीवर करण्यासाठी पंतप्रधानांच्या पातळीवर विचार एकत्रित करून देशाला एकत्रित करणारे धोरण निर्माण करावे. त्याकरता प्रत्येक राज्यातील मुख्यमंत्री, उद्योगमंत्री, अर्थमंत्री, शिक्षणमंत्री आणि या मंत्रालयांशी सबंधीत अधिकारी यांची एकत्रित चर्चा व्हायला हवी. असे केल्यास खऱ्या अर्थाने देशाकरता ज्ञानयुगातील नवीन धोरणाची निर्मिती करणे शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

- *Ahmad, K. (1984). From Secondary to Higher Education: Focus on Women. Journal of Higher Education, 9(3), 349-362.*
- *Alexander, K. L., & Bruce, K. E. (1977). High School Context and College Selectivity: Institutional Constraints in Educational Stratification. Social Forces 56(1), 166-188.*
- *IBM, "Education for a Smarter Planet: The Future of Learning," 2009, ftp://ftp.software.ibm.com/common/ssi /sa/wh/n/gbw03078usen/GBW03078USEN.pdf.*
- *"The Future of Higher Education," January 2003, http://www.dcsf.gov.uk/hegateway/strategy/hestrategy/word/hewhitepaper.doc.*
- *P. Fitch and R.S. Culver, "Educational Activities to Stimulate Intellectual Development in Perry's Scheme," 1984 ASEE Annual Conference Proceedings , p. 712-717. American Society for Engineering Education, Washington DC., 1984.*
- *R. Glaser, "Education and Thinking: The Role of Knowledge," American Psychologist, 55, 2-21(1984).*
- *Buchen, I. (2005), Thefuture of higher education and professional training . Foresight,7 (4), 13-21*
- *Frey, T. (2007).The Future of Education. Retrieved from www.futuristspeaker.com/2007/03/the-future-of-education*
- *Herold,S.(1990).Improving education for the twenty-first century. Educational Horizons, 69(1), 11-15*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

स्वामी विवेकानंदांचे भारतीय युवकांबाबतचे विचार

प्रा.कु. प्रणंया महेंद्र पाटील
(अशंकालीन प्राध्यापिका, अर्थशास्त्र विभाग)
महिला महाविद्यालय ,नंदनवन, नागपूर

प्रस्तावना :-

कोणत्याही राष्ट्राचे भवितव्य प्रामुख्याने त्या देशातील युवकांच्या हाती असते. राष्ट्राचे भवितव्य उज्जवल करण्याचे सामर्थ्य युवकांना लाभलेले असते म्हणूनच युवकांना 'देशाचे भावी आधारस्तंभ' असे संबोधले जाते. राश्ट्र उभारणीचे आणि राष्ट्रबांधणीचे अत्यंत कठीण असे कार्य समर्थपणे पार पाडण्यासाठी युवाषक्तिला कामास लावणे हे प्रत्येक राष्ट्रापुढील एक फार मोठे आव्हान समजले जाते. आपणास एक गोष्ट निर्वीवादपणे मान्य करावी लागते, ती म्हणजे राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासात महत्वपुर्ण योगदान युवकच करु शकतात, याची सर्वप्रथम जाणीव भारतीय विद्वान स्वामी विवेकानंदानाच झालेली दिसुन येते. म्हणुनच त्यांनी म्हटले होते की, ''राष्ट्रप्रेमाने ओतपोत भरलेले फक्त दहा युवक मला दया, मी संपुर्ण देश बदलवून दाखवितो.'' इतकी मोठी निष्ठा भारतीय युवकांच्या कार्यकृत्वावर स्वामी विवेकानंदांना होती. त्यांना विश्वास होता की युवकांना देशाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करुन घेतले, त्यांना काही प्रमाणात अधिकार दिले, त्यांच्या शब्दाला काही वजन दिले तर राष्ट्र आणि राष्ट्राबरोबरच समाजाच्या प्रती आपली जबाबदारी उचलण्यास भारतीय युवक नक्कीच पुढे येईल आणि त्यांच्या हातून देश विकासाची भरीव कामगिरी निश्चित घडून आल्याशिवाय राहणार नाही. ज्या काळात 'युवापिढी बेजबाबदार बनत चालली आहे.' असा आरोप युवकांवर काहीजणांनी केला होता, त्याच कालावधीत स्वामी विवेकानंदानी देशाच्या भवितव्याचे स्वप्न युवकांच्या डोळ्यात पाहिले.

युवक कोणास म्हणावे :-

भारत सरकारने 2003 मध्ये आपले राष्ट्रीय युवक धोरण घोशित केले. भारत सरकारच्या राष्ट्रीय युवक धोरणात 13 वर्षे ते 35 वर्षे या वयोगटातील व्यक्तींना युवक असे संबोधण्यात आले आहे. भारतीय राज्यघटनेने मतदाराच्या हक्काची किमान वयोमर्यादा 18 वर्शे इतकी निश्चित केली आहे. म्हणजे राज्य घटनेने 18 वर्षावरील सर्व भारतीय नागरिकांना मतदानाचा हक्क बहाल केला आहे, म्हणूनच काहीजण 18 वर्षे ते 35 वर्षे या वयोगटातील व्यक्तींना युवक संबोधले जावे असा युक्तीवाद करतात.

स्वामी विवेकानंदांचे भारतीय युवकांबाबतचे विचार :-

इ.स. 1893 मध्ये अमेरिकेत 'शिकागो' येथे भरलेल्या जागतिक सर्वधर्मपरिषदेमध्ये 'माझ्या प्रिय बंधूभगीनींनी' असे उद्‌गार काढून विश्वबंधूत्वाचे नाते प्रस्थापित करणाऱ्या स्वामीजींनी स्वविकास, समाजविकास आणि राष्ट्रविकासासाठी भारतीय युवकांबाबत काही वैचारीक आव्हाने केली आहेत. तेव्हा ते म्हणतात की, माझ्या विर युवकांनी, विश्वास असु दया की, तुम्ही सर्वजण महाण कार्ये करण्यासाठी जन्मास आला आहात. तुमच्या मध्येच समस्त शक्ति वास करीत आहे तुम्ही आपले सर्व शक्तिसंपन्न स्वरुप प्रकट करा म्हणजे हे समस्त विश्व तुमच्या पायाशी लोळण घेईल. आज आपल्या देशाला असिम साहसाची, वैज्ञानिक प्रतिभेची आणि अदम्य उत्साहाची गरज आहे. पुढे पाऊल टाका आणि पुढेच चाला. स्वतःवर विष्वास ठेवा, सतत भार, सतत चिंता, सतत दुःख या सर्व बाबी दुर्बलतेची कारणे आहेत दुर्बलता म्हणजे मृत्यू, बल हेच जिवन आहे. बल हिच एकमात्र आवष्यक गोष्ट आहे. तेच भवरोगाचे एकमात्र औषध आहे. तुम्ही सर्व जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घ्या आणि जाणून असा की, तुम्हीच आपल्या भाग्याचे निर्माति आहात, तुम्हाला हवी असलेली सर्व मदत, सहाय्य व बल तुमच्या मध्येच आहे. म्हणून तुम्हीच स्वतःचे भवीतव्य घडवा. सर्व प्राण्यांपेक्षा, सर्व देव - देवतांपेक्षा मनुष्य प्राणीच अधिक श्रेष्ठ आहे. त्याच्याहून उच्च कोणीही नाही, माणूस हा तोपर्यंतच माणूस असतो की, जोपर्यंत तो प्रकृतीच्या पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न करीत असतो. बाहय प्रकृतीला जिंकणे ही चांगली व गौरवाची गोष्ट आहे. पण अंतःप्रकृतीला

जिंकणे जास्त गौरवाची गोष्ट आहे. त्या अंतःप्रकृती पर्यंत तुम्ही पोहोचू शकता.

शारीरिक, बौध्दीक वा आत्मीक दुर्बलता उत्पन्न करणारे जे जे काही असेल त्याचा विषयाप्रमाणे त्याग करा सत्य हे असत्याहून अनंतपटीने प्रभावशाली आहे. चांगुलपणा हा वाईटपणाहून अनंतपटीने प्रभावशाली आहे. जर सत्य आणि चांगुलपणा आपल्या ठायी असतील तर केवळ आपल्या प्रभावानेच आपला मार्ग तयार होण्यास वेळ लागणार नाही स्वतःसमोर कोणते-ना-कोणते ध्येय ठेवले तर पर्वतप्राय अडचणी समोर उभ्या राहिल्या तरी त्यांच्यावर मात करण्याची प्रचंड ताकद तुमच्यात निर्माण होईल. आपण आशावादी बनले पाहिले आणि प्रत्येक पुरुष, प्रत्येक स्त्री,प्रत्येक जिव म्हणजे ईष्वराचे एक-एक रुप आहे असे समजा, रोगी, वेडे, कुष्ठपीडीत व पापी यांच्या रुपाने आपल्या समोर येणाऱ्या प्रभुची सेवा आपल्या हातून घडून येणे म्हणजेच स्वंय ईश्वराची सेवा करणे होय. देशातील तीस कोटी लोकांच्या (तत्कालीन लोकसंख्येनुसार विधान) उध्दारासाठी आपले संपूर्ण जिवन अर्पण करण्याची तुम्ही प्रतिज्ञा करा. मत्सर आणि अहंकार यांचा त्याग करुन दुसऱ्यांच्या हितासाठी एकजुटीने कार्य करण्यास शिका, याचीच आपल्या देशाला आज अत्यंत गरज आहे. कोणत्याही कार्याला व कर्तव्याला शुद्र लेखु नका, प्रत्येक कर्तव्य हे पवित्र असून कर्तव्य निष्ठा व स्वधर्मनिष्ठा हिच सर्वोच्च ईश्वरोपासना होय. जे गरीब आहेत, दलित आहेत, खालच्या जातीचे आहेत त्यांच्यासाठीच महान बलिदान करा, त्यांच्यात खरा ईश्वर वसलेला आहे. भारताचे भवितव्य आपल्याच कार्यावर अवलंबून आहे. भारतमाता आपल्याकडे मोठ्या आशेने पाहत आहे. कोणत्याही मनुष्याची श्रध्दा विचलीत करण्याचा प्रयत्न करु नका त्याला वर येण्यासाठी सशक्त करा, पण त्याच्याकडे जे आहे त्याचा नाश करण्याचा कदापीही प्रयत्न करु नका. ईष्वर आपणा सर्वांचा पिता असुन सगळीकडे एकच आहे, त्यामुळे प्रत्येक 'किडा' देखील त्याचेच रुप आहे. म्हणून एक श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असा भेदभाव करु नका. प्रत्येकजण आपल्या स्थानी श्रेष्ठच आहेत.

एखाद्याच्या पाठीमागे त्याची निंदा करणे हे पाप होय. हे पाप तुम्ही कधीही करु नका. एखाद्याला जर उगाच वादविवाद करावयाचा असेल तर त्याला नम्रपणे बोलून क्षमा करा. सर्व पंथांच्या अनुयायांविषयी सहानुभूती असु द्या. सर्वांशी सख्य ठेवून वागा. दुसऱ्यांचे दोष कितीही वाईट असले तरीही त्यांची चर्चा करु नका. निष्क्रीयता टाळण्याचा सर्व प्रकारे प्रयत्न करा. क्रियाशीलतेचा अर्थच आहे - प्रतिकार. मानसिक, भौतिक अशा सर्वच वाईट गोष्टींचा प्रतिकार करा. भारतात जर कोणते महापाप घडत असेल तर ते म्हणजे गुलामगिरी, तिला नष्ट करण्याची शपथ घ्या. जे-जे विचार व जी-जी कार्ये आत्म्याची पवित्रता मलीन व संकुचीत करतात त्यांचा त्याग करा. स्वतःचे मन काबूत ठेवून त्यास उचित मार्गाने जाण्यास प्रवृत्त करा. 'सार्वजनीकता' याच एका भावनेसाठी आवष्यकता पडल्यास, सर्वस्वाचा त्याग केला पाहीजे, महान कार्ये होऊ शकतात. त्यागावाचून कोणतेही कार्ये साधणार नाही ज्यांच्या ठायी आध्यात्मीकतेचा अभाव आहे तेच धर्मावरुन वादविवाद व कलह करतात, त्यामुळे धर्मावरुन कधी भांडत बसु नका. स्वत्व व स्वार्थभाव सोडून सत्य, पावित्र्य आणि निःस्वार्थभाव या तिन गोष्टींचा अंगीकार केल्याने सारे विश्व विरोध करण्यासाठी समोर आले तरी त्यांना तोंड देण्याची शक्ति तुमच्यात निर्माण होईल.

समारोप :-

देशातील युवक हाच समाजोन्नती आणि राष्ट्रोन्नतीचा 'कणा' आहे ही गोष्ट स्वामी विवेकानंदांना चांगलीच ठाऊक झाल्यामुळेच त्यांनी देशातील युचकांना आव्हानात्मक वैचारिक मार्गदर्शन केले आहे. भारतीय युवकांनी स्वामींच्या या आव्हानाला बऱ्याच प्रमाणात पेलण्याचा प्रयत्नही केलेला आहे, त्यामुळेच सध्यस्थितीत भारतात सामाजिक-आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात बरेच परिवर्तन घडून आले आहे. परंतू स्वामीजींनी सांगीतलेल्या विचारांतील अनेक गोष्टी अजूनही प्रत्यक्षात उतरवता आल्या नाहीत, त्यामुळे त्यांच्या आव्हानात्मक विचारांची जाणीव देशातील युवकांना वेळो-वेळी करुन देणे गरजेचे आहे.

स्वामींनी देशातील युवकांना विश्वबंधुत्व, समता, स्वातंत्र्य व धर्मनिरपेक्ष या तत्वांचा स्विकार करण्याचा महत्वपूर्ण विचार दिला आहे. तसेच ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानात प्रगती करुन देशाला विकासाच्या प्रवाहात कश्या रीतीने आणता येईल याचेही मार्गदर्शन केले आहे. 'मानव सेवा हिच ईश्वर सेवा' या बाबीला अत्यंत महत्व देवून त्यासाठी त्याग करणे काहीच गैर नाही असे त्यांचे मत आहे. श्रध्देला आणि सेवेला महत्व देऊन त्यासाठी आत्मसंयम कसा बाळगावा याचाही खुलासा आपल्या विचारांतुन युवकांपुढे ठेवला आहे. स्वामींनी देह सोडून आज ऐकशे पंधरा वर्षे झाली तरीही भारतीय युवकांवरील त्यांच्या विचारांचा प्रभाव

किंचीतही कमी झाला नसुन सर्वाधिक तरुणांचा देश असणाऱ्या भारतात 12 जानेवारी हा स्वामींचा जन्मदिवस 'राष्ट्रीय युवक दिन' म्हणून साजरा केला जातो. या युवक दिनाला दरवर्षी त्यांच्या कार्याला उजाळा मिळून देशातील युवकांना देशहितासाठी, देशकल्याणसाठी आणि देशविकासासाठी स्फूर्ती, उत्साह, प्रोत्साहन व शक्ति निर्माण करतो. या सर्व बाबींना टिकवून ठेवणे आणि त्यांच्या विचारांची वृध्दी करणे हे मोठे आव्हान आजच्या भारतीय युवकांपुढे आहे.

संदर्भग्रंथ सुची :-

1) मूजुमदार, सत्येंद्रनाथ, (स्वामी, शिवतत्वानंद-(अनुवादक), (2010), स्वामी विवेकानंद यांचे चरित्र, स्वामी ब्रहास्थानंद, रामकृष्ण आश्रम मार्ग, धंतोली, नागपूर, 23 वी आवृत्ती.

2) स्वामी विवेकानंद (स्वामी, शिवतत्वानंद-(अनुवादक), (2009), कर्मयोग, स्वामी ब्रहास्थानंद, रामकृष्ण आश्रम मार्ग, धंतोली, नागपूर, 21 वी आवृत्ती.

3) स्वामी विवेकानंद, (2009), व्यक्तिमत्व विकास, स्वामी ब्रहास्थानंद, रामकृष्ण आश्रम मार्ग, धंतोली, नागपूर, 7 वी आवृत्ती.

4) स्वामी, व्योमरुपानंद, (अनुवादक), (2010), स्वामी विवेकानंद म्हणतात -, रामकृष्ण मठ, नागपूर, 23 वी आवृत्ती.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक कार्य

प्रा.डॉ. राजू भा. खरडे
आर.बी. व्यास कला वाणिज्य महाविद्यालय,
केंढाळी.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर थोर विचारवंत, महान विद्वान, अर्थतज्ञ, दलितांचे कैवारी या बरोबरच ते कामगार वर्गाचे सुध्दा उध्दारक होते. त्यांनी मजूरांच्या उत्थानाकरीता, विकासाकरीता, जिवनमान उंचाविण्यासाठी विषेश कार्य केले. कामगारांच्या कल्याणाविषयी डॉ. आंबेडकरांना अतिषय कळकळ होती. मजूरांच्या समस्या राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्यासाठी त्यांनी 15 ऑगस्ट 1936 रोजी 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केली. या मजूर पक्षात सर्व जाती धर्माचे कामगार होते. स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या वतीने 1937 मध्ये मुंबई आणि सी.पी. ॲन्ड बेरार प्रांतात विधानसभेच्या निवडणूकीत जागा लढविण्याच नाही तर, स्वतंत्र मजूर पक्षाचे उमेदवार काही ठिकाणी निवडून सुध्दा आणले. 1937 च्या विधानसभा निवडणूकीत निवडून आलेले स्वतंत्र मजूर पक्षाचे उमेदवार हे वेगवेगळया जाती धर्माचे होते, याचा या ठिकाणी उल्लेख करणे गरजेचे आहे. सप्टेबर 1938 मध्ये मुंबई विधानसभेत ब्रिटीश सरकारने औद्योगीक विवाद विधेयक सादर केले होते. या विधेयकात विशिष्ट परिस्थितीत कामगारांचा संप बेकायदेशिर ठरविण्याची तरतूद होती. डॉ. आंबेडकर हे त्यावेळी मुंबई विधानसभेत विरोधी पक्ष नेते होते. त्यांनी या विधेयकाला जोरदार विरोध केला ''औद्योगीक विवाद विधेयक म्हणजेमजूरांकरीता काळा कायदा होय'' अशा शब्दात डॉ. आंबेडकरांनी या बिलाची निर्भत्सना केली. या विधेयकास विरोध करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 15 सप्टेंबर 1938 रोजी विधानसभेत म्हणाले की, ''माझ्या मते या विधेयकास कामगारांचे, नागरीक स्वातंत्र हनन विधेयक'' या नावाने संबोधले पाहिजे. हे विधेयक कामगारांना अपंग बनविते. संपावर प्रतिबंध लावणे म्हणजे, कामगारांना गुलाम बनविणे होय. कामगारांनाया विधेयकाबाबत आता जरी काही माहीत नसेल, पण ज्यावेळी हे विधेयक लागू होईल आणि कामगारांना या विधेयकाचा सामना करावा लागेल. तेंव्हा ते म्हणतील की, हे विधेयक वाईट आहे, खुनी आहे आणि क्रुर आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या विधेयकाला मुंबई विधानसभेत विरोध करूनच थांबले नाही. तर त्यांनी कामगारांना संघटीत करून, 7 नोव्हेंबर 1938 रोजी एका दिवसाचा लक्षणिय संप घडवून आणला. 7 नोव्हेंबर 1938 रोजी सर्व कापड गिरण्या आणि इतर उद्योगातील, महानगर पालिकेचे सर्व कारखाने बंद होते. संपात गिरणी कामगार युनियन देखील सहभागी झाली होती. या एक दिवसीय संपात जमनादास मेहता, कॉ. पेरूळेकर, कॉ. डांगे इ. अनेक कामगार नेते सहभागी झाले होते. या ऐतिहासीक संपामुळेच डॉ. आंबेडकर हे कामगार नेते म्हणून प्रसिध्दीस आले.

मजूरांच्या कल्याणासाठी कायदे :-

1942 मध्ये दुसरे महायुध्द सर्वोच्च शिखरावर असतांनाच, इग्लंडच्या राजाने 9 जुलै 1942 रोजी डॉ. आंबेडकराची महाराज्यपालाच्या कार्यकारी परिषदेवरील नियुक्तीस मान्यता दिल्याची घोषणा गव्हर्नर जरनलने केली. त्यानुसार डॉ. आंबेडकरांनी 17 जुलै 1942 रोजी पदभार स्विकारताच, त्यांच्याकडे श्रम, सिंचन, वीज, सार्वजनिक बांधकाम आणि खाणकाम ही खाती सोपविण्यात आली. कामगार मंत्री हे पद आंबेडकरांकडे येताच त्यांनी भारतीय कामगार चळवळीला नविन दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. कामगार किंवा मजूरमंत्री होताच, डॉ. आंबेडकरांनी अनेक कामगार हिताचे कायदे केले. आज पुरूष आणि स्त्री मजूरांच्या कल्याणाबाबत जे विविध कायदे आढळतात. त्या सर्व कायदयांची मुहूर्तमेढ डॉ. आंबेडकरांनी 1942 ते 1946 या चार वर्शात कामगार मंत्री असतांनाच केली होती.

मध्यवर्ती सरकारच्या श्रम विभागाचे मंत्री या नात्याने, कामगार कल्याण विषयक धोरणात्मक निर्णय घेण्याच्या उद्देशाने डॉ. आंबेडकरांनी 7 ऑगस्ट 1942 रोजी नवी दिल्ली येथे शासन, मालक आणि कामगारांच्या प्रतिनिधींची त्रिपक्षीय परिषदेचे आयोजन केले. या त्रिपक्षीय अधिवेशनात दिलेल्या भाषणात डॉ. आंबेडकरांनी

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

स्पष्ट केले की, ''या अधिवेशनाचे तीन मुख्य उद्देश आहेत. 1) श्रमासंबंधी कायदयांच्या एकरूपतेस प्रोत्साहन देणे 2) औद्योगीक विवाद त्वरीत निकालात काढण्याची प्रक्रिया निश्चित करणे.3) कर्मचारी आणि नियोजक यांच्यातील अखिल भारतीय महत्वाच्या बाबींवर विचार विमर्श करणे. वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी कामगार संघटना, अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि सन्मानाने काम करण्याचा अधिकार असे सर्वसमावेशक धोरण असावे. कामगारांना संपाचा अधिकार असावा. मात्र संपाचा अतिरेक व्हायला नको इ. बाबींवर सखोल चर्चा करण्यात आली. उद्योगाच्या आणि श्रमिकांच्या कल्याणविषयक समस्यांचे कायदेशिर आणि प्रशासकीय दृष्टीकोणातून विश्लेशण आणि समाधान करण्यासाठी स्थायी आणि प्रतिनिधीक यंत्रणा निर्माण करण्याच्या हेतूने श्रमसंमेलन आमसभा आणि स्थायी श्रम समिती स्थापन करण्याचा महत्वपूर्ण निर्णय घेण्यात आला. त्यावेळी जे अनुभवी आणि अर्धशिक्षीत तंत्रज्ञ वेगवेगळया योजनांमधुन तयार होत होते ते नोकरीसाठी भटकत असत म्हणून आंबेडकरांनी अशा बेरोजगार तरूणांची नोंदणी करण्यासाठी ''सेवायोजन कार्यालयाची'' स्थापना केली. याचा फायदा निश्चितच बेरोजगारांना झाला.

कामगारांना सामाजिक सुरक्षा :-

कामगारांच्या विविध प्रश्नांवर व्यापक चर्चा करण्यासाठी 6 सप्टेंबर 1943 रोजी दिल्लीत श्रम संमेलनाच्या आमसभेची बैठक झाली. यावेळी मजूर मंत्री म्हणून बोलतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की,''श्रमीकांकरीता उचित श्रममूल्य आणि योग्य सेवाशर्ती निर्धारीत करण्याचे कर्तव्य आणि उत्तरदायित्व सरकारने स्वतः स्विकारले पाहीजे.'' कामगार संघटनांना बळ देऊन, कामगारांना आपल्या समस्या प्रभावीपणे मांडता याव्या म्हणुन, 1926 च्या भारतीय कामगार संघटना कायदयात सुधारणा सुचविणारे विधेयक 13 नोव्हेंबर 1943 रोजी डॉ. आंबेडकरांनी केंद्रीय विधीमंडळात मांडले. त्यात पुढील महत्वपूर्ण तरतूदींचा समावेश होता. 1) मालकाने कामगार संघटनेला मान्यता देणे बंधनकारक करणे. 2) कामगार संघटनेला मान्यता मिळविण्यासाठी संघटनेने विशिष्ट अटी आणि शर्तींची पूर्तता करणे 3) संघटनेने मान्यतेबाबत अटी व शर्तीची पुर्तता केली आहे, त्या संघटनेला मालकाने मान्यता न दिल्यास तो दंडनीय अपराध ठरविणे.

स्त्री पुरूषांना समान मजूरी :-

पूर्वी कोळसा खाणित काम करायला स्त्री कामगारांना बंदी होती. परंतू दुसऱ्या महायुध्दामुळे उत्पन्न परिस्थिती आणि कोळसा उत्पादनात होत चाललेली घट विचारात घेता, कोळसा उत्पादनात वाढ व्हावी म्हणून स्त्री कामगारांना खाणित काम करण्यावरील प्रतिबंध काढून टाकण्यासाठी 8 फरवरी 1944 रोजी केंद्रीय विधीमंडळात उपस्थित झालेल्या तहकुबी सूचनेवर उत्तर देतांना डॉ. आंबेडकर म्हणले की, ''स्त्री कामगारांना खाणित काम करण्यास केलेली मनाई उठवणे म्हणजे काही दृष्कृत्य नव्हे, उलट हे कृत्य अत्यंत समर्थनिय आहे. पुरूष कामगारांना मजूरीचा जो दर दिल्या जातो, तोच दर स्त्री कामगारांना दिला जाईल. स्त्री पुरूषांना समान मजूरी हे महान तत्व पहिल्यांदाच स्वीकारण्यात आले आहे.'' महिलांना प्रसुतीकाळात रजा उपभोगतांना पूर्ण पगार मिळावा. या संबंधीचे विधेयक डॉ. आंबेडकरांनी 29 जुलै 1943 रोजी केंद्रीय कायदेमंडळात सादर केले.

कामगारांना पगारी सुटी :-

कामगारांची प्रकृती चांगली राहावी व त्यांची कार्यक्षमता वाढावी म्हणुन, कायदयाने दिलेल्या सुटया कामगारांना मिळतात. परंतू सुटीची भरपाई करण्याची तरतुद त्यावेळी कायदयात नव्हती. एखादया कामगाराने सुटीच्या दिवशी काम केल्यास, त्याची भरपाई करण्याची तरतुद करण्यासाठी 1 नोव्हेंबर 1944 रोजी फॅक्टरीज ॲक्ट विधेयकावर केंद्रीय विधीमंडळात झालेल्या चर्चेला मजूर मंत्री या नात्याने डॉ. आंबेडकरांनी सकारात्मक उत्तर दिले. या विधेयकातील दुसरी तरतूद पगारी रजेबद्दल होती. या शिवाय बारमाही चालणाऱ्या कारखाण्यासाठी आठवडयात कामाच्या तासाची कमाल मर्यादा 48 तास आणि हंगामी कारखाण्यासाठी 54 तासांची मर्यादा निश्चित करणे आवश्यक होते. त्यावेळच्या फॅक्टरीज कायदयात 'ओव्हर टाईमच्या' वेतनाबाबत सर्वत्र सारखा नियम नव्हता. म्हणून कोणत्याही प्रकारचा कारखाना असो 'ओव्हर टाईमच्या' वेतनाबाबत सर्वत्र सारखाच नियम असावा. यासाठी. वेतनाच्या दर दिडपट असावा.' अशा दोन प्रमूख सुधारणा सुचविणारा फॅक्टरीज ॲक्ट 1934 विधेयक 21 फरवरी 1946 रोजी डॉ. आंबेडकरांनी केंद्रीय कायदेमंडळात सादर केले. ही दुसरी कामगार कायदातील सुधारणा होती.

ट्रेड युनियन ॲक्टमुळे कामगारांना संप करण्याचा अधिकार मिळाला. कामगारांना आपल्या विविध मागण्यासाठी संप करण्याचा अधिकार जरी मिळाला असला, तरी या अधिकाराचा अनाठायी

वापर करण्याचा कामगारांनी प्रयत्न केल्यास, त्यांचेच नुकसान होईल. ही बाब सांगण्यास डॉ. आंबेडकर विसरले नाही. एकंदरीत कामगारांना न्याय मिळावा व त्यांचे जिवनमान उचवावे यासाठी डॉ. आंबेडकर आयूरूष्यभर लढले.

निष्कर्श :-

डॉ. आंबेडकरांनी कामगार वर्गाची स्थिती लक्षात घेवून, त्यांच्या या दयनिय स्थितीत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने मजुरमंत्री असतांना, अनेक कामगार वर्गाच्या हिताचे निर्णय घेवून,अनेक कायदे केले. कामगारांनी आपल्या मागण्यासाठी संघटीत झाले पाहिजे, कामगारांच्या मागण्याची सरकारने व उद्योगपतींनी दखल घ्यावी, म्हणून एका दिवसाचा संप घडवून आणला. तसेच कामगारांना संप करण्याचा अधिकार कायदयात सुधारणा करून मिळवून दिला. परंतू संपाचा अनाठायी वापर केल्यास, कामगारांचेच नुकसान होईल हयाची जाणीव सुध्दा कामगारांना करून दिली. स्त्री पुरूषांना समान काम, समान वेतन आंबेडकरांनीच मजूर मंत्री असतांना लागू केले. आज कामगारांच्या हिताचे अनेक कायदे आहेत. त्याची मुहुर्तमेढ डॉ. आंबेडकरांनी मजूर मंत्री असतांनाच रचली होती.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1) *प्रा.डॉ. व.गो. नांदेडकर : राजकीय विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन पूणे, 2011*

2) *डॉ शांता कोठेकर : भारताचे भाग्यविधाते, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, 2009*

3) *डॉ. किशोरकुमार गव्हाने : महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगाबाद, 2014*

4) *डॉ. गंगाधर पानतावणे : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन पूणे, 2009*

5) *संपा. वसंत मुन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड 18, भाग 1 प्रकाशन महाराष्ट्र शासन, 2002*

6) *संपा. वसंत मुन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाशणे, खंड 18, भाग 2 हरी नरके प्रकाशन महाराष्ट्र शासन, 2002*

7) *लोकराज्य मासीक : एप्रिल 2016*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

सचेतन मनाने प्रेरीत होऊन निर्माण झालेल्या कविता

(डॉ. जनार्दन काटकर यांच्या 'चांदण्यातला प्रवासी मी!' या दशपदी प्रकारातील काव्यसंग्रहाची समीक्षा)

डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत
सहायक प्राध्यापक
नूतन आदर्श कला, वाणिज्य आणि श्रीमती म.ह.वेगड विज्ञान महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर

सर्वप्रथम मला सरांचे अभिनंदन करावेसे वाटते की त्यांनी दशपदी हा काव्यप्रकार हाताळला. कारण काव्याचे इतर प्रकार जेवढया प्रमाणात हाताळले जातात, त्यातुलनेत दशपदी हा प्रकार खूपच कमी लोक हाती घेतात. 'चांदण्यातला प्रवासी मी'! या र्शिर्षकाचा अर्थ काव्यसंग्रह पूर्ण वाचल्यानंतर उलगडतो. ज्याप्रमाणे एखादा व्यक्ती जगभ्रमण किंवा पर्यटनाच्या आवडीने सर्वत्र हिंडून आकलन, सूक्ष्म निरिक्षण, अनुभव, संशोधन, निष्कर्श व व्यवहारात वापर या प्रक्रियेतून जातो त्याप्रमाणे काटकर यांनी मानवी जीवन जगताना प्रेम, न्याय, सत्य, त्याग, प्रामाणिकता, बंधुता आणि सहिश्णुता या मुल्यांचा बारकाईने शोध घेतात व तो शोध घेतांना त्यांना आलेले जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावरील अनुभव आकलन करून वाचकांसमोर ते ठेवतात व तरीही त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव सतत होत राहते. त्यांच्या कवितांचे विषय स्वतंत्र व एकमेकांपासून भिन्न जाणवते. या काव्यसंग्रहातील कविता निरनिराळया आषायाच्या आहेत. प्रत्येक कवितेचा विषय व आषय वेगळा आहे. अशा सुटया स्वतंत्र विषयांच्या कवितांची संकलनरूपी माळ म्हणजे हा काव्यसंग्रह होय. साधारणतः संसार, परमार्थ, कर्तृत्व आणि दुःख यावर यांच्या कविता आधारलेल्या आहे. मराठी भाषेप्रती अभिमान व त्यातूनच मराठी अस्मिता व मराठी संस्कृतीचा पुरस्कार करणारे हे कवी आहेत असे जाणवते. विठठ्ल हे अवघ्या महराष्ट्राचे कुलदैवत आहेत तसेच काटकर यांचेही आहे. महराष्ट्र ही संताची भूमी आहे व याच संतपंरपरेचा प्रभाव कवीवर जाणवतो. त्यांच्या बऱ्याच कवितेत परमार्थ, विठठ्ल, इश्वरविशयक निश्ठा दिसून येते. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम आणि संत एकनाथ जणू यांची दैवतच आहे. तसेच राष्ट्रनेते, क्रांतीकारक, समाजसेवक यांच्याही कार्याचा प्रभाव जाणवतो. कर्तृत्वावर जरी त्यांनी भर दिला असला तरी तेवढेच दुःखही त्यांनी मांडले व सोबतच सुखाची अपेक्षा व तीव्र आशावादही आढळतो. यांची कविता वाचकांना दुःखावर मात कशी करावी हेही शिकविते. बऱ्याच कवितेतून त्यांच्या जीवनातील संघर्ष व धडपड दिसते. माणसाच्या बाहयांगाव्यतिरिक्त अंतरंग व मनातील विचार मांडले. यांच्या काही कवितांवर सुरेश भटांचा प्रभाव जाणवतो. दुःखाचा आशय असलेल्या कविता वाचल्यावर सुरेश भटांच्या कवितांची आठवण येते. दुःखालाही खुशालीने स्विकारणारा हा कवी आहे. 'ओढा' तसेच 'अनमोल ठेवा' या कवितेतून त्यांच्या जिवनातील अस्सल अनुभवाची प्रचिती येते. काटकर हे मराठवाडयाचे असल्यामुळे व आता विदर्भात राहत असल्यामुळे दोन्हीतील सांस्कृतिक वातावरण भिन्न असल्याच्या स्वाभाविकच काही कवितांमध्ये प्रादेशिक जाणीवा शिरतांना दिसतात. काही कवितांतून त्यांना पुन्हा गावाकडे जाण्याची ओढ लागल्याचे दिसते. काही कवितांतून अतृप्त, असमाधानी, तुटलेपणाची, वैफल्याची भावनाही दिसते. 'मैत्री' या कवितेतून आधाराची आशा तर अनेक ठिकाणी एकटेपणाचे दुःख व्यक्त होताना दिसते. कवी अनिल यांच्या दशपदीचा प्रभाव यांच्यावर जाणवतो पण अनिलांचे रचनातंत्र व काटकर यांच्या कवितांचे रचनातंत्र यामध्ये थोडी तफावत जाणवते. यांच्या कवितेत शब्दांचे बंधन पाळल्या न गेल्यामुळे लांबलचक वाक्यरचना आढळते. परंतु दशपदी ही जशी अबोधमनातून, जाणीवेतून, नेणीवेतून प्रकट होते तशी हयांचीही कविता प्रकट होतांना दिसते. कुठेकुठे कविता अपरिपक्व व हलक्या आशयाच्या जाणवते. प्रेमाचा आशय मात्र अलगदपणे मांडण्यात यांना यश आले आहे. 'प्रेम', 'चांदण्याची धुंद रात', 'मनाच्या तळघरातून' या कविता वाचकाला भटांच्या कवितेत जो रस मिळतो तोच मिळतांना दिसतात. सांसारीक गोष्टी सांगता सांगता स्वतःच्या वैयक्तिक संसारातीलही अनुभव ते स्पष्ट करतात. 'परक्याचं धन', 'बाप' सारख्या कवितेतून 'माहेरच्या वाटेवरून' या

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

काव्यसंग्रहातील कवितांची आठवण होते. 'अरे संसार संसार' कवितेवर बहिणाबाई चौधरी यांच्या 'संसार' या कवितेचा प्रभाव जाणवतो. साधारणतः सर्वच कविता निर्मळता, सदाचार, प्रामाणिकता, प्रेम, मानवता व मैत्री या गोष्टींचा पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. सोबतच आज भ्रूणहत्या ही एक मोठी अमानूष घटना वाढतांना त्यांची 'मुलगी' ही कविता जनजागृतीपर असून लोकांमधील कलुशीत भावना दुर करण्यासाठी सहायभूत ठरणारी आहे.

ज्या काळात अनिल हे कवी काव्यलेखन करीत होते त्या काळात कवितेचे रंग रूप बदलत होते. त्यापैकी काही बदल हे आशयाचे तर काही अभिव्यक्तीच्या रूपातच घडवून आणणारे होते. या बदलांचा प्रभाव अनिलांवर झाला. मानवतावादी उभारणी विशाल समाजजीवनाच्या पायावर होत असते. जीवनातील व समाजातील सर्वसामान्यांकडे माणुसकीच्या भूमिकेतून पाहण्याची वृत्ती म्हणजेच मानवतावाद होय. मानवतेबददल श्रध्दा असणाऱ्या कवींकडून सामाजिकता व्यक्त होणारी कविता निर्माण होत असते. प्रा. भ. श्री.पंडित म्हणतात त्याप्रमाणे ''युगधर्म ओळखून त्यांनी आपल्या कोत्या वैयक्तिकतेला विशाल सामाजिकतेकडे वळावयास लावले''. 1935 मध्ये अनिलांनी 'प्रेम आणि जीवन' मध्ये स्वतःची जीवनविषयक निष्ठा व त्यासंबंधीचा स्पष्ट दृष्टीकोन व्यक्त केला आहे. तात्पर्य काटकर यांच्या कवितेकडे बघताना या सर्व गोष्टींकडे बघण्याची गरज आहे. काटकर यांच्या खालील कविता अनिलांच्या कवितेसारख्या जाणवते.

काटकर यांची 'ओढा' ही कविता

'आता गावात पावसाळयातही
वाहताना दिसेना ओढा
आठवून त्या रम्य स्मृती पिऊन घेई
दुःखाचा काढा'
अनिलांची 'विराणी' ही कविता
'आभाळ खाली वाकलेले मेघ काळे कूर
गुडघा गुडघा चिखल आणि ओढयांनाही पूर'
काटकर यांची 'दुःख एकटेपणाचे' ही कविता
'दुःख एकटेपणाचे जेव्हा लागते छळाया
गूढ आयुष्याचे एकेक तेव्हा लागते कळाया'
अनिलांची 'तळयाकाठी' ही कविता
'अशा एखाद्या तळयाच्या काठी बसून राहावे मला वाटते
जिथे शांतता स्वतःच निवारा शोधीत थकून आली असते'
काटकर यांची 'उदासी' ही कविता
'कढ येतात हृदयातून अश्रू डोळयांत दाटतात
सारी सारी आपली माणसं परकी परकी वाटतात
घर उदास मन उदास सारच वाटतं उदास
कोणीच नाही आपलं असाच होतो भास'
अनिलांची 'सारेच दीप कसे मंदावले आता' ही कविता
'थिजले कसे आवाज सारे ?
खडबडून करील पडसाद जागे
अशी कुणाची साद नाही ?
सारेच कसे थंडावले आता
साऱ्याच आघाडयांवरी ही अशी हो सामसूम'

अशाप्रकारे बऱ्याच ठिकाणी कवी काटकर यांना यश मिळाले आहे. काटकर यांच्या काही कवितातील ओळी तर वाचकांच्या मनात घर करून राहणाऱ्या आहेत

'ठेव माझे दुख तू माझ्यापाशीच देवा
दुःखासारखा नाही दुसरा
आयुष्यातील अनमोल ठेवा' तसेच
'बेशिस्त साऱ्या समाजव्यवस्थेत
कोणीही नाही सुरक्षित
प्रत्येकानेच करून ठेवले आहे आपले मरण आरक्षित' तसेच
'न्याय, सचोटी, प्रामाणिकपणा, कष्ट यांचा होऊ लागला अस्त
लुच्चे, लफंगे, चमचे सारे जगतात आता मस्त'

अशाप्रकारे कितीतरी कवितांमधील ओळी अगदी रसिकांच्या मनावर ठसणाऱ्या आहे. कारण त्यांत वैयक्तिक दःुख, सद्य समाजव्यवस्थेबद्दलची चीड व चांगल्या भविष्याचा आशावाद या गोष्टी दिसून येतात. एकूनच 'चांदण्यातला प्रवासी मी'! हा दशपदी प्रकारातील काव्यसंग्रह वाचताना दशपदी या काव्यप्रकाराला न्याय मिळाल्याचे जाणवते.

संदर्भ ग्रंथ -

1. चांदण्यातला प्रवासी मी! - डॉ.जनार्दन काटकर
2. दशपदी - अनिल
3. माहेरच्या वाटेवरून आकलन आणि आस्वाद - प्रा. सुधाकर भुयार
4. पाऊस - आकलन आणि आस्वाद - प्रा. लाखे

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

धनगर समाजाच्या राजकीय इतिहासाचे

(वैदिक कालखंड) अवलोकन

प्रा. दमयंती का. खडसे
राज्यशास्त्र विभाग,
एल.ए.डी. कनिष्ठ महाविद्यालय,शंकरनगर, नागपूर.

प्रस्तावना ः

प्रस्तुत अध्ययनात धनगर समाजाच्या राजकीय इतिहासाचे अध्ययन करण्यात येत आहे. धनगरांची वर्तमान स्थिती बघता असे लक्षात येते की, हा समाज सर्वच दृष्टीने मागासलेला आहे. या समाजात राजकीय बाबतीत कमालीची उदासीनता दिसते. या उदासीनतेची, मागासलेपणाची कारणे कोणती हे शोधण्यासाठी इतिहासात डोकावले असता व त्याचे अध्ययन केले असता मात्र असे लक्षात आले की, या समाजाचा इतिहास खूप प्रगल्भ आहे, परंतु तो आजपर्यंत उजागर झालेला नव्हता. याच समाजातील सुशिक्षित लोकांनी त्याला उजागर केले, लोकांसमोर आणले परंतु याचा प्रसार मात्र पाहिजे त्या प्रमाणात झालेला नाही आणि कदाचित हेच कारण असावे की, यांना यांचा इतिहास माहीत नसल्यामुळे, त्याची जाणीव नसल्यामुळे राजकीय प्रवाहापासून दूर आपल्याच दैनंदिन जीवनात खुष राहिले व मुख्य राजकीय प्रवाहापासून अलग झाले.

मानवी समाजाचा इतिहास बघता, मानवाचा प्रथम व्यवसाय हा पशुपालनाचा होता. त्यामुळे आजच्या धनगरांचे पूर्वज म्हणजे तत्कालीन पशुपालक समाज होय. मानवाने गरजेनुसार आपल्या आयुष्यासाठी नवीन शोध लावले. नवीन व्यवसाय सुरू केले व त्या व्यवसायात प्रवेश घेतला. काही समाज मात्र आपल्या पारंपरिक पशुपालन व्यवसायातच राहिला. कारण हा प्रगतीच्या रेषेवर सरळ एका वेळी कधीच उभा राहू शकला नाही. प्रगतीमध्ये व्यक्तिपरत्वे भिन्नता होती. प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या गतीने प्रगती करीत असतो. त्यामुळे इतिहासात प्रत्येकच कालखंडात मनुष्य पशुपालन करीत असलेला दिसतो. त्यामुळे इतिहासात प्रत्येकच कालखंडात पशुपालकाचे अस्तित्व जाणवते. पूर्वीच्या काळात धनगर हे राज्यकर्तेही होते, ''भारतातील सर्वात जुनी समजल्या जाणाऱ्या आर्य संस्कृतीचे जनक हे पशुपालक होते. तर भारतात नव्याने शोधण्यात आलेल्या आर्यपूर्व द्रविड संस्कृतीत द्रविड हेसुद्धा पशुपालक होते.'' या काळात झालेली अनेक युद्धे हे पशुधनासाठी व चराई क्षेत्रासाठी झालेली होती, असा उल्लेख वैदिक वाङ्मयात येऊन गेला. धनगर हा क्षत्रिय समाज, लढवय्या, लष्करी वृत्तीचा समाज म्हणून ओळखला जातो. हा समाज शासनकर्ताही होता. म्हणून यात अनेक क्षत्रिय आडनावे मिळतात.

या शासनकर्त्या धनगर समाजाची राजकीय पार्श्वभूमी म्हणजेच ह्या समाजात होऊन गेलेले राजवंश व राजे ह्याचे वर्णन प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आले.

वैदिक कालखंड व धनगर राजवंश :-

पशुपालक आर्यांनी रचलेल्या वैदिक वाङ्मयात काही ठिकाणी अजपाल, गोपाल, अविपाल असे शब्द आलेले आहेत. तसेच पशुपालकाचे काही राजवंश होऊन गेलेले आहेत. त्या राजवंशाबद्दल थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे-

1) राजा पुरुरवा :-

हरिवंश पुराणात व भागवतात उल्लेख सापडतो की, 'पुरुरवा हा क्षत्रिय राजा असून त्याने मेंढ्या पाळल्या होत्या.' पुरुरवा हा आर्य राजा होता. त्यामुळे असे म्हणता येईल की इतर पशुपालक आर्यांप्रमाणे पुरुरवा हा सुध्दा पशुपालक होता.

2) यदू, तुर्वसु, अनु, द्रुह्यु पुरु :-

प्राचीन काळी म्हणजेच ऋग्वेद काळात आर्यांचा राजकीय इतिहास मिळत नाही. परंतु, त्यांच्या कबिल्यांच्या नावाचा उल्लेख मात्र येतो. त्या कबिल्यामध्ये अनु, द्रुह्यू, यदू, तुर्वसु आणि पुरु हे पाच मुख्य होते. या पाच कबिल्यांची नावे त्यांच्या त्यांच्या

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

राजाच्या नावावरून पडलेली होती. पाच नावे राजा पुरुरवा यांचा वंशज असलेल्या राजा ययाती यांच्या पुत्राची होती. आर्य हे पशुपालक होते. यावरून हेच सिध्द होते की, हे पाच कबिले पशुपालकांचे होते. यांच्या पशूंमध्ये गाय, बैल, घोडा, बकरी, मेंढी, गाढव इत्यादी प्राणी होते.

3) ऋग्वेदातील उल्लेख :-

ऋग्वेदात 10/26 यात उल्लेख आढळतो की, ऋषी मेंढ्या पाळीत, कांबळे व वस्त्रे विणीत. तो उल्लेख खालीलप्रमाणे-

''प्रत्यर्धियज्ञानामश्वहयोरनानाम्
ऋषिःस योमनुहिंतो विप्रस्थाया वासखः।।
आधीष माणायाः पतिः शुचा या श्वशुचस्यच
वसो वायो विना : वासांसिम भृजन।।''

याचा अर्थ- ऋषी जे यज्ञाचे प्रसारक, रथासंबंधी अश्वविद्येचे ज्ञाते असणारे, ऋषी जे मनुष्य हितकारी असतात आणि मेधावी विद्वानांच्या दुःखाचा नाश करणारे मित्र आहे. गाभण गाय, लोकरीमुळे देदीप्यमान दिसणारी मेंढी व शुद्ध मेंढ्याच्या लोकरीपासून वस्त्र विणणारे आहेत आणि विणलेल्या अनेक वस्त्रांचे अमृतजन परिशोधन करणारे आहेत.

तसेच यजुर्वेदाच्या 30 व्या अध्यायात भिन्न लोकांच्या नावाची यादी दिली आहेत. यात 63 वे नाव गोपाल, 64 वे अविपाल, 65 वे नाव अजपाल ही नावे आलेली आहेत. या तिन्ही लोकांना आणि त्यांच्या देशाला गांधार ही संज्ञा दिली आहे.

राजा बळी :

राजा बळी हा जनतेमध्ये खुप प्रिय होता. या राजाची आठवण अनेक गोष्टींनी होते जसे, बलिप्रतिपदा हा सण आणि 'इळा पिळा टळो अन् बळीचे राज्य येवो' ही म्हण. राजा बळी हा ध्रुव यांचा नातू व बाणासुर याचा पिता होता. राजा बळी हे धनगर गवळी होते. राजा बळीचे राज्य असणारा भाग म्हणजे बलुचिस्तान होय.

यादववंश :-

ययाती-देवयानी यांचा पुत्र 'यदू' हा या यादववंशाचा आदिपुरुष मानला जातो. वासुदेव पुत्र श्रीकृष्ण हा या यादववंशातील अत्यंत पराक्रमी झाला. त्याला भगवान विष्णूचा अवतार मानले जाते. महाभारत काळात श्रीकृष्ण, बलराम हे पशुपालक होते. म्हणजेच यादव हे पशुपालक धनगर होते.

पुरुवंश :-

पुरुवंश हा वंश पशुपालक म्हणून ओळखला गेलेला नाही. परंतु, या वंशाचा पशुपालकाशी वैवाहिक संबंध मात्र आला. धृतराष्ट्र यांची पत्नी गांधारी ही गांधार देशाच्या राजाची कन्या होती. गांधार नरेश हे धनगर होते. त्याचप्रमाणे धृतराष्ट्र यांचे बंधू पांडू राजा यांची पत्नी कुंती ही देवामिढूष यांची पुत्री व वासुदेव याची बहिण होती. तर कुंती पुत्र अर्जुनाची पत्नी सुभद्रा ही सुद्धा यादववंशीय वासुदेव यांची पुत्री व श्रीकृष्णाची बहिण होती.

हैह्यवंश :-

यदू पुत्र सहस्रद व सहस्रदचे पुत्र हैह्य आणि वेणुह्य हे होते. यांचे वंशज हैह्यवंशीय म्हणून ओळखले गेले. हैह्य ही यादवांचीच एक शाखा आहे. या वंशात एक प्रतापी राजा होऊन गेला तो म्हणजे कातवीर्य सहस्रार्जुन. या हैह्यवंशाची कथा देवी भागवतातसुद्धा सांगण्यात आलेली आहे. म्हणजेच यांचे अस्तित्व हे वैदिक काळापासूनचे आहे. हैह्य हे अभिरादी मेंढपाळापैकी धनगर होय.

नागवंश :-

सिथियन, नागलोक, आर्य लोकांसोबत भारतात आले असावे, असे व्हिलर साहेब यांचे मत आहे. तसेच महाभारताच्या काळात नागवंश असल्याचे महाभारतातील तक्षक नाग व अभिमन्युपुत्र परिक्षीत यांच्या वर्णनावरुन कळते. या नागवंशामध्ये दोन नागवंशांचे अस्तित्व दिसते. त्यातील एक शेषनाग व दुसरे शिशुनाग.

शेषनागाच्या नेतृत्वाखाली धनगरादी आर्यांची दुसरी टोळी भारतात आली. ती इ.स. पूर्व 700 मध्ये आली. त्यांनी मगध देशावर 300 वर्षे राज्य केले. राजा बिंबीसार हा शेषनागवंशातील होता. डॉ. भांडारकर यांच्या मते ते नागवंशीय होते. तसेच त्याचा मेहूणा कोसल देशाचा राजा प्रसेनजित हा सुध्दा धनगर होता. असे ताम्रपत्र लेखावरुन कळते. राजा बिंबीसारचा मुलगा अजातशत्रुसुद्धा नागवंशीय धनगर होता, यात शंका नाही. या वंशाचे पतन हे शिशुनाग नावाच्या राजाच्या हातानेच झाले.

शेषनाग वंशाचा नाश करुन शिशुनागाने मगधवर आपले राज्य

स्थापन केले. शिशुनाग शेषनागाच्या वंशातील होता की नाही हे सांगणे कठीण आहे, परंतु तो नागवंशीय होता. ''शिशुनाग लोक हे राक्षस किंवा निम्न जातीचे असुन ते सामान्य भटक्या जमातीचे असावे.'' असे मत डॉ. सत्यनारायण दुबे यांनी त्यांच्या प्राचीन भारत का इतिहास या पुस्तकात मांडले आहे. शिशुनागाने इ. स. 430 मध्ये शेषनागाच्या वंशाचा अंत केला व स्वतःचे राज्य स्थापन केले.

अशा प्रकारे भारतीय राजकीय इतिहासाच्या वैदिक कालखंडामध्ये पशुपालक धनगरांचे अनेक राजवंश होऊन गेलेले आहेत.

ती आजच्या धनगरांसाठी अभिमानाची व प्रेरणेची बाब आहे. परंतु, धनगरांचे दुर्भाग्य म्हणा की, त्यांचा इतिहास आजपर्यंत अज्ञात होता किंवा त्याला उच्च वर्णियांनी झाकून ठेवलेले होते. परंतु, आता मात्र याच समाजाच्या पुत्रांनी-सुशिक्षितांनी तो उजागर करण्याचा प्रयत्न केला व सखोल अध्ययन करून सत्य इतिहास जगापुढे मांडला. आता फक्त गरज आहे तो जनमानसापर्यंत पोहोचविण्याची व जनजागृती करण्याची!

संदर्भ :

1) *बघेल, डॉ. जे. पी., 'अजपथ के कीर्तिपुरुष', (मुंबई : वासुदेवामृतीय शोधपीठ, 2013)*

2) *बुचडे, शं. ना., 'धनगर समाजाचे ऐतिहासिक दिग्दर्शन' (इंदूर : श्री क्षत्रिय धनगर सेवा संघ, 1960)*

3) *देवगावकर, श. गो., 'महाराष्ट्रातील जाती-जमाती' (नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, 2013)*

4) *धनगर, पी. के., 'प्राचिन भारत की महान विभूतियाँ' (लखनऊ : धनगर, 2009)*

5) *दुबे. डॉ. एस., 'प्राचिन भारत का इतिहास' (आगरा : शिवलाल अग्रवाल एण्ड कॅम्पनी; 1969)*

6) *सोमवणी, संजय; 'जाती संस्थेचा इतिहास' (पुणे : प्राजक्त प्रकाशन, 2014)*

7) *शशी, डॉ. एस. एस., 'भारत की पशुपालक जातियॉं' (दिल्ली : ज्ञानभारती प्रकाशन, 1985)*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

संयुक्त शासन, पक्षीय व्यवथा व भारतीय संघवाद

नारायण दौलतराव बालपांडे
सहाय्यक प्राध्यापक
नगरपरीषद शिवाजी महाविद्यालय
मोवाड, तह.नरखेड, जिल्हाःनागपूर

भारतीय घटनेने केंद्र व राज्य स्तरावर सांसदीय व्यवस्थेचा स्विकार केला. सांसदीय व्यवस्थेत केंद्रस्तरावर लोकसभा व राज्यस्तरावर विधासभागृहासाठी निवडणूका होतात. निवडणूकीत ज्यावेळेस कोणत्यातरी एका पक्षाला बहुमत प्राप्त न प्राप्त झाल्यास त्रिशंकु लोकसभा अथवा विधानसभा अस्तित्वात येते. त्यावेळेपासुन राजकीय पक्ष व पक्षीय नेतृत्व मध्ये आघाडी निर्मितीच्या प्रक्रीयेस प्रारंभ होतो. आघाडी झाल्यानंतर राष्ट्रपती अथवा राज्यपाल महोदयांना याबाबत आघाडीच्या नेत्यांकडून अवगत केले जाते. केंद्रात पंतप्रधान व राज्यात मुख्यमंत्री यांच्या नेतृत्वात आघाडी शासन अथवा संयुक्त शासन निर्माण केले जाते. अशा प्रकारे आघाडी शासन अथवा संयुक्त आघाडी असा प्रकार होय की ज्यामध्ये किमान दोन पक्ष एकत्रित येऊन शासन करतात. संयुक्त आघाडी शासन राजकीय समुदाय व राजकीय शक्ती यांचे एकत्रिकरण असते की जे अस्थायी व काही विशिष्ट प्रयोजनासाठी असते.

भारतीय संघवादाच्या दृष्टीकोनातून संयुक्त शासन प्रणाली व पक्षीय व्यवस्थेच्या भारतीय संघवादावर काय परीणाम झाला याचे परीक्षण करण्यासाठी 1967 ते 1989 तसेच 1989 ते 2010 कालावधी महत्त्वाचा ठरतो. पक्षीय व्यवस्थेने संघात्मक व्यवस्थेत तीन प्रकारचे कार्य केले. पहिले म्हणजे, केंद्र व राज्यामध्ये समन्वय राखणारे माध्यम, दुसरे म्हणजे केंद्र व राज्यांमध्ये तणाव निर्माण करणारे तत्त्व व तिसरे म्हणजे संघीयव्यवस्थेचे विघटन करणारे तत्त्व. भारत पक्षीय व्यवस्थेचा संघीय व्यवस्थेवरील प्रभाव वरील संदर्भात तपासता येईल.

1967 साला पर्यत नेहरुंच्या व्यक्तीमत्त्वाने केंद्र व राज्यामध्ये कांग्रेसचे वर्चस्व निर्माण झालेले होते. कांग्रेसच्या एकछत्रीय अंमलामुळे संघीयव्यवस्था प्रभावीत होतांना दिसते. डॉ. फुलचंद यांच्या मते,'' यामध्ये भारताचा संघीय ढाचा एकात्मिक संरचने सारखा दिसायला लागत होता. संविधानाच्या माध्यमातून जरी केंद्र राज्यांवर आपली इच्छा थोपवू शकत नव्हता तरी पक्षीय माध्यमातून आपली इच्छा थोपवू लागलेला होता. भारत जो सैद्धांतिकदृष्टया संघीय होता, व्यवहारात एकात्मिक प्रणाली बनलेला होता''.1

कांग्रेस पक्षाच्या वर्चस्वाच्या काळात संसद व राज्यविधानमंडळात त्याचे बहुमत होते. राष्ट्रीय आंदोलनापासूनच कांग्रेसचे संघटन केंद्रिय स्वरुपाचे राहिलेले आहे. प्रदेश कांग्रेस अखिल भारतीय समितीच्या तर अखिल भारतीय समिती केंद्रीय कार्यकारीणीच्या तर केंद्रीय कार्यकारीणी श्रेष्ठींच्या प्रभावाखाली करत असे. केवळ धोरण व निर्णय नव्हे तर राज्याचा मुख्यमंत्री, मंत्री यांच्याबाबत निर्णय घेण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली. राज्यविधासभेच्या निवडणूकीत उमेदवारांची निवड करण्यापासून तर मतभेद व पक्षीय समस्यांचे निराकरण व शिस्त लागू करण्याइतपत श्रेष्ठींचा हस्तक्षेप वाढत गेला. भारतीय संघीय रचनेत केंद्रीकरणाच्या प्रवृत्तीला पक्षीय रचनेतील केंद्रवादी वृत्ती कारणीभूत ठरल्या गेली विशेषतः कांग्रेस पक्षातील 'हाय कमाण्ड' संस्कृती. कांग्रेस पक्ष प्रत्यक्षात '' साम्यवादी पक्षाच्या 'लोकशाही क्रेंद्रिकरण' सिद्धांच्या आधारावर काय करत असतो जिथे सत्तेचा ओघ वरतून खालच्या स्तरावर येत असतो.''

1989 साली झालेल्या नवव्या सार्वत्रिक निवडणूकीचे प्रदिर्घ काळापासून असलेल्या एकपक्षीय वर्चस्वाचे युग संपवून राष्ट्रीय स्तरावर बहुपक्षीय-अल्पसंख्यक शासन व आघाडी शासनाचे युग आले. 1989 नंतरचा काळ भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील महत्त्वाचा वैशिष्टपूर्ण काळ मानल्या जातो. 'आघाडी' अथवा 'संयुक्त' हा शब्द मुख्यतः एकत्रित येणे अथवा विविध घटकांचे

एकत्रिकरण या नावाने वापरला जातो (या प्रकरणात बहुपक्षीय शासन यासंदर्भात 'आघाडी' अथवा 'संयुक्त' या शब्दाचा वापर केलेला आहे). असे एकत्रिकरण एकतर संयुक्त कृती अथवा एखाद्या उद्दिष्टापूर्ती मर्यादित असते. असे उद्दिष्ट एकतर सामूहिक ध्येय अथवा भिती यापूर्ती मर्यादित असते. या उद्दिष्टाला वैयक्ति कृतीपेक्षा संयुक्त कृतीतून मान्यता देण्याचा प्रयत्न केला जातो. हि कृती तात्पूरती व मर्यादित कालावधी करीता असते. आघाडी मध्ये घटकपक्ष आपली ओळव, तत्त्वे अथवा विचारांचा त्याग करीत नाही तसेच आघाडी बाहेर पण या घटक पक्षांचे वर्तन भिन्न स्वरुपाचे असते.

आघाडयांचे राजकारण ज्यामध्ये निवडणूकपूर्व आघाडी, नंतरची आघाडी, सांसदीय आघाडीक, कार्यकारी आघाडी तसेच सत्ताधारी आघाडी यांचा अभ्यास केला आहे. निवडणूकीतील आघाडी हा पक्षांमधील करार असतो ज्यामध्ये मते आपल्याच मध्ये विभाजित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. आंतर निवडणूक आघाडी ही निवडणूक दरम्यान केलेली आघाडी असते. यामध्ये सत्ता स्थापन किंवा संयुक्तरित्या येणाऱ्या शासनाला विरोध करण्याचा प्रयत्न असतो. निवडणूकोत्तर आघाडी ही निवडणूकीनंतर सत्ता स्थापनेसाठी एकत्रित आलेल्यांची आघाडी असते. कायदेमंडळात आघाडी एखादे धोरण किंवा कायद्याला विरोध अथवा समर्थन करण्यासाठी एकत्रित आलेला समूह असतो. कार्यकारी आघाडी किंवा शासन आघाडी ज्यामध्ये पक्ष सत्तेच्या वाटपात सहभागी होत असतात. अंतिमतः सत्ताधारी आघाडी जे 'आघाडी' या संकल्पनेत भारतीय योगदान होय, सत्ताधारी पक्षासोबत असल्याचा फायदा उचलणे या दोन्ही बाबी असतात.

राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय पक्षांची आघाडी नव्हे तर राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय व राज्य पक्षांची आघाडी हा विषय या प्रकरणाचा मुख्य गाभा होय. 1969 ते 1977 मध्ये बहुपक्षीय आघाडीचा प्रयोग झाला. कांग्रेसने सुद्धा राज्यात इतर पक्षांशी आघाडी करुन सत्ता काबीज केली. पण त्याचा राष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव पडला नाही कारण संसदेत कांग्रेस पक्षाला नेहमीच बहुमत प्राप्त होते. पण यासर्व आघाडया या खऱ्या अर्थान संघराज्यी आघाडया नव्हत्या. जनता पक्ष म्हणजे विविध पक्षांचे एकाच पक्षात झालेले एकत्रिकरण होय. त्यामुळे ते संघराज्यीय आघाडी स्वरुपाचे नव्हते.

संघराज्य आघाडी राष्ट्रीय आकृतीबंधामध्ये प्रादेशिक दृष्टीकोनाचा अंतर्भाव असलेली आघाडी असते ज्यामध्ये सहभागी पक्ष आपली ओळख कायम ठेवून विविधता जपण्याचा प्रयत्न करतात. अश्या प्रकारची विविधता जनता पक्षाच्या गठबंधानात हरवलेली होती व अंतर्गत कलह या पक्षाच्या ऱ्हासास कारणीभूत ठरली.

संघराज्यीय आघाडीचे आधारभूत तत्व हे केंद्र-राज्य संबंधाच्या अवतीभोवती फिरणारे, विविधतेला मान्य करणारा होय. संघराज्यीय गठबंधन संघराज्याच्या घटकांना राष्ट्रीय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून समाविष्ट करणारे होय. केंद्राची मक्तेदारी असणारी व्यवस्था आता केंद्र-राज्य यांच्यातील भागीदारी स्वरुपाची व्यवस्था झालेली आहे. संघराज्य पद्धती व केंद्र-राज्य संबंधाच्या दृष्टीकोनात झालेला हा महत्वाचा बदल होय.

बहुस्तरीय संघराज्य हे 'स्वशासन अधिक सहशासन' या महत्वाच्या वैशिष्टयांनी बांधलेले असते. एका आदर्श परिस्थितीत संघ व राज्य या दोन घटकांमध्ये समानता असते कि जी या वैशिष्टयाला अथवा तत्वाला बनवित असते. सत्तेचे विभाजन अश्या पद्धतीने निर्माण केले जाते कि ज्यामुळे सत्तेचा लंबक ना ही घटकाराज्यांकडे व ना ही संघीय शासनाकडे झुकलेला असतो. अश्या प्रकारची वास्तविक परिस्थिती वास्तविकतेत सापडत नाही पण हि एक आदर्श परिस्थिती असते. भारतीय संघराज्यामध्ये संघ-राज्य समतोल हा 1989 पुढील काळात विशेषतः दिसून येतो. ज्यामध्ये केंद्रिय शासन प्रभावशाली असून राज्य सहभागी म्हणून कार्यरत आहे. केंद्र-राज्य संघर्ष हे अधिक समतापूर्वक व एकमेकांचा सन्मान करणारी ठरली.

संवैधानिकरित्या भारतातील मध्यवर्ती शासन हे राज्याच्या तुलनेत अधिक शक्तीशाली होय व घटकराज्यांसोबत मध्यवर्ती शासनाचे संबंधाचे स्वरुप हे अपरिवर्तनीय होय. भारतीय संघराज्य हे एका विशेष परिस्थितीत निर्माण झाले आहे. ज्यामध्ये राष्ट्राच्या एकता व एकात्मतेवर अधिक भर दिल्या गेलेला आहे. यामुळे संघीय व्यवस्थेच्या केंद्रिकरणाला अधिक महत्व दिल्या गेले ज्यात उद्दिष्ट एवढेच कि घटकराज्यांवर नियंत्रण ठेवणे व राष्ट्राच्या बांधणीचा एक घटक निर्माण करणे.

सत्तेच्या नियंत्रणाच्या या पॅटर्नला 1967 नंतर धक्का पोहचला. आपल्य मागण्या प्रश्नांना पक्षीय व्यासपीठावर प्रतिसाद मिळत नाही हे बघितल्यानंतर अश्या समूहांनी विविध राजकीय पक्षांच्या निर्मितीस प्रारंभ केला. 1967 विधीमंडळाच्या निवडणूकीत यापैकीही बऱ्याच पक्षांनी राज्यात सत्ता स्थापन करण्यात यश प्राप्त केले.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

यातून प्रादेशिक सत्ता अथवा प्रादेशिकवादाचा जन्म झाला. स्वतःला राष्ट्रीय म्हणवण्यापेक्षा विशिष्ट प्रदेशापुरतीच मर्यादित राहण्याची त्यांची प्रवृत्ती बनली. कांग्रेसने या सर्व घटनेकडे संघराज्यीय संबंधाच्या परीप्रेक्ष्यामध्ये केवळ केद्रिंकरणाला महत्व दिले. शासन व पक्ष या दोन्ही पातळीवर केंद्रकरणाची वृत्ती वाढली. कांग्रेसला प्रादेशिकवादाला व प्रादेशिक पक्षांना सत्ताकेंद्री मानून अधिमान्यताहीन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सर्व प्रादेशिक पक्षांमध्ये कांग्रेस विरोध प्रबळ झाला.

1980 च्या दशकाच्या शेवटी केंद्र-राज्य संबंधामध्ये मोठया प्रमाणात बदल झाले. केंद्राला राज्यांना दुय्यमतेने वागणूक देण्यास मर्यादा आल्या. तोपर्यंत भारतीय संघराज्यात संघराज्यांनी राष्ट्रीय निर्णय व निती निर्धारण व्यवस्थेमध्ये महत्वाचे स्थान प्राप्त केले. त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर घटक राज्यांनी आपले स्थान निर्माण करणे संघराज्याचे महत्वाचे वैशिष्टे ठरले. राष्ट्रीय स्तरांवरील बहुपक्षीय सरकारांनी संघराज्यीय स्तरावर कसे बदल घडवनू आणले हे या दशकाच्या सुरवातीपासूनच अनुभवयास मिळते. संघराज्यातील हि संक्रमणकालीन अवस्था ना केवळ नवसंघराज्यवादाच्या उदयास कारणीभूत ठरली तर संपूर्ण राजकीय प्रक्रिया प्रभावित करणारी ठरली.

भारतीय संघराज्यातील बदलाचे काही सहायक स्पष्टीकरण सुद्धा होय. 1990 साली जो आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राबविल्या गेला त्यामुळे घटकराज्यांना मोठया प्रमाणात आर्थिक सुधारणांमध्ये प्रवेश मिळाला.

संदर्भः

1- *Phul Chand: "Federalism and the Party System", in Federalism: Nature and Emergent , p.162*

2- *K.Santhanam:Political parties and Indian democracy,, Journal of Constitutional and Parliamentary studies, 1972, 6[1]1*

3- *Balbeer Arora,'Regional Aspirations & National Cohesion: Federal Coalition in the 1998 Loksabha Election', West Bengal Political Science Review, 1-25, pp 62, Jan-Dec*

4- *Daniel Eladar, Explaining Federation] Tuscaloosa, AL; University of Alabama Press, 1987, P-72*

5- *C.S.Subramaniam, Centre-State relations, Sardar Patel Memorial Lecture 1991; Delivered at Hydrabad on Nov.8-9,1991, Puslisher Division, Ministry of Information & Broadcasting, Govt.Of India, 1993,p-21-22*

6- *Stanly A. Kochenek, Mrs.Gandhi's Pyramid: The New Congress, I Henry Hard[Ed], Indira Gandhi's India, Boulder,Colorado: West view Press, 1971*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना व नागपूर जिल्हयाचा सहभाग

प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर
इतिहास विभाग प्रमुख
भगवंतराव कला महाविद्यालय,
सिरोंचा, जि. गडचिरोली

प्रस्तावना :-

इ.स. 1857 च्या उठावानंतर समाजाकडून आणि जमिनदारांकडून देशाचे नेतृत्व हे शिक्षित वर्गाकडे येऊ लागले. त्याचा विचार इंग्रजांना भारतातून हाकलून लावण्याचा नव्हता तर भारतीयांना सरकारी नोकरीमध्ये भरतीसाठी प्रयत्न आणि सरकारने भारतीयांच्या मागण्या स्वीकार कराव्या हा होता. त्यासाठी त्यांनी अनेक संघटना निर्माण केल्या. त्यात इंडियन असोशिएशन ची स्थापना 1876 मध्ये सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी केली. मद्रास महाजन सभा, पुणा सर्वाजनिक सभा याचाच विचार करून नागपूर मध्ये 'लोकसभा' स्थापन करण्यात आली. राष्ट्रीय स्तरावर एखादी संघटना निर्माण होण्यासाठी जी पार्श्वभूमी पाहीजे होती ती ए.ओ.हयुम यांनी दिली. त्यांना गव्हर्नर जनरल डफरिनेही (1884-1888) सहकार्य केले. त्यामागिल त्यांचा उद्देश जरी वेगळा असला तरी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेला त्यांचा मोठा हातभार झाला. अशाप्रकारे इ.स. 1885 मध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना करण्यात आली

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसला इंडियन नॅशनल युनियन (भारतीय राष्ट्रीय संघटना) असे नामकरण करण्यात आले होते. राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना पुण्यात करण्याचे ठरले होते. परंतु पुण्यातील रोगग्रस्त परिस्थितीमुळे इ.स. 1885 रोजी मुंबईला राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना झाली. मुंबईला अधिवेशनाची तयारी करण्यात आली. गोकुलदास तेजपाल संस्कृत महाविद्यालयाच्या प्रांगणात मोठा पेंडाल टाकण्यात आला. त्या अधिवेशनाला संपूर्ण भारतातून एकून 72 प्रतिनिधी उपस्थित होते. व्येमेशचंद्र बॅनर्जी यांची अध्यक्ष स्थानी निवड झाली. या अधिवेशनाला हयूम सोबत काही युरोपियन व्यक्तीही हजर होते. यांच्या उपस्थितीत राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे पहिले अधिवेशन समाप्त झाले. त्यात नागपूरचे प्रतिनिधी उपस्थित नव्हते तरी नागपूर जिल्हयातून प्रतिनिधित्वाची सुरूवात कॉंग्रेसच्या दुस-या अधिवेशनातून झाली.

1) कॉंग्रेसचे दुसरे अधिवेशन आणि नागपूर जिल्हयाचा सहभाग

कॉंग्रेसचे दुसरे अधिवेशन कलकत्त्याला होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष दादाभाई नौरोजी हे होते. या अधिवेशनात नागपूर जिल्हयातून पाच प्रतिनिधी उपस्थित होते. त्यात नागपूरवरून बापूरावदादा किनखेडे, गंगाधरराव चिटणवीस, गोपाळ हरी भिडे आणि कामठी मधून अब्दुल अजिज उपस्थित होते. बी.के. बोस यांनाही पत्रिका होती. परंतु लघुवाद न्यायालयाचे अध्यक्ष निवडल्यामुळे त्यांना अधिवेशनाला जाता आले नाही. या अधिवेशनातील उर्दुमधील अब्दुल अजीज यांचे भाषण प्रभावी ठरले. या अधिवेशनाबाबत ॲनी बेझंट म्हणतात की, पहिल्या कॉंग्रेस अधिवेशनात मला भाग घेतल्याणे स्वयंसेवक होत तर दुस-या कॅांग्रेस अधिवेशनात भाग घेणारे प्रतिनिधी होते.

दुस-या अधिवेशनानंतर नागपूर जिल्हयातील प्रतिनिधी परतल्यावर नागपूरातील राजकीय जाणीवांची निर्मिती व्हायला सुरूवात झाली व त्याचा परिणाम म्हणजे नागपूरात सार्वजनिक लोकसभा उभी राहीली. ही नागपूर विभागातील पहिली राजकीय संस्था होय. गंगाधरराव चिटणवीस यांची अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती झाली तर बाबुराव किनखेडे यांची कार्यवाह म्हणून नियुक्ती झाली. अशा प्रकारे नागपूर जिल्हयात राजकीय व सामाजिक कार्याला गती येऊ लागली. कॉंग्रेसच्या तिस-या अधिवेशनातील नागपूरातून बराच प्रतिसाद मिळाला. इ.स. 1889 मध्ये मुंबईला झालेल्या अधिवेशनात नागपूर जिल्हयातील मंडळानी मोठया प्रमाणात सहभाग घेतला.

अशा प्रकारे नागपूर जिल्हयातील लोकप्रतिनिधींचा उत्साह पाहून इ.स. 1891 ला राश्ट्रीय कॉंग्रेसचे सातवे अधिवेशन नागपूरला घेण्यात आले.

2) राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे सातवे नागपूर अधिवेशन (1891)

नागपूर जिल्हयातील जनजागृतीला चालना देण्यासाठी आणि नागपूर जिल्हयात राष्ट्रीय कॉंग्रेसला चालना मिळण्यासाठी राश्ट्रीय कॉंग्रेसचे अधिवेशन नागपूरला घेणे हे भाग्यच ठरले. हे अधिवेशन नागपूरला होण्यामागे श्री आर. एन. मुधोळकर यांचा महत्वाचा सहभाग होता. कॉग्रेसचे सातवे अधिवेशन नागपुरात भरविण्यात आले. इ.स. 1890 च्या कलकत्ता कॉग्रेसमध्ये व-हाडमधून 29 प्रतिनिधी गेले होते. त्या अधिवेशनात 'इंडिया कौन्सिल ॲक्ट' पारित करण्यात आला. त्यावेळी श्री चार्ल्स ब्रांडला यांनी पार्लमेंट मध्ये हिन्दी कौन्सिलात सुधारणा करण्यासाठी एक बिल आणले होते. त्या बिलास पाठींबा देण्यासाठी आपल्या प्रांतातर्फे बॅ.व्ही. नायडू यांनी त्यावर भाषण दिले. इ.स. 1890 च्या कॉंग्रेस अधिवेशनात पुढील कॉंग्रेस नागपूर अथवा मद्रास येथे भरविण्यासाठी कॉंग्रेस नेत्यांना विचार करण्यास अधिकार देण्यात आला आणि विचाराच्या माध्यमातून शेवटी कॉंग्रेसचे अधिवेशन नागपूरला घेण्याचे ठरले.

श्री नवलोजी गुजर यांच्या लालबागेत अधिवेशनासाठी 165 फूट लांब व 110 फुट असा भव्य मंडप उभारण्यात आला. एकुण 1242 निमंत्रन पत्रिका भारतातील विविध भागात पाठविण्यात आल्या, त्यापैकी एकूण 812 प्रतिनिधी अधिवेशनाला उपस्थित झाले होते. नागपूरचे प्रसिध्द बॅ. सि. नारायन स्वामी यांना स्वागताध्यक्ष निवडण्यात आले. त्यांना सहाय्य करण्यास प्रो. भगीरथ प्रसाद प्रो. कृष्णराव देशपांडे , रा.ब. मुधोळकर , श्री मोरोपंत जोशी इ. मंडळी मदत करीत होती. प्रवेशव्दारावर 'हिन्दी राष्ट्रीय सभा' अशी, सुवर्णाक्षरे लावली होती. प्रतिनिधींची व्यवस्था प्रांतावर केली होती. डेक्कन कॉग्रेस कमिटीचे सेक्रेटरी बाळ गंगाधर टिळक यांच्या तंबूत विषय नियामक कमिटी नेमली होती. लोकमान्याच्या या आपल्या प्रांताचा अन्योन्य संबंध जणू काही हयाही घटनेत दिसून आला.

इ.स. 1891 मध्ये झालेल्या या कॉग्रेस अधिवेशनाचे अध्यक्षपद मद्रासचे सुब्रम्हण्यम अय्यर यांना मिळणार होते. परंतु मद्रास उच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधिस म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. त्यामुळे त्यांच्याजागी मद्रासचे प्रसिध्द वकिल व मद्रासचे महाजन सभेचे कार्यवाह रावबहादूर पी. आनंदाचार्लू यांच्या अध्यक्षतेखाली नागपूरचे अधिवेशन झाले. नागपूरात भरलेल्या अखिल भारतीय प्रतिनिधींचा हा पहिला मेळावा होता. विधीमंडळात प्रतिनिधींना स्थान मिळविणे, शस्त्र बाळगण्याची सुट देणे , सिव्हील परिक्षा भारतात घेणे, मिठावरील कर रद्द करणे, न्याय आणि शासन वेगळे करणे, शिक्षण खाते अधिक कार्यक्षम करणे.

दि. 18 डिसेंबर, 1891 ला दुपारी 2 वाजता कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाला सुरूवात झाली. ते तीन दिवस चालले. या अधिवेशनात देशात पडणारे दुष्काळ, दारिद्रय या महत्वपूर्ण विषयांवर चर्चा झाली. मुधोळकरांनी भारतीयांचे प्रत्येक मासिक उत्पन्न 27 रूपये आहेत, तर इंग्रजांचे 570 रूपये आहे असे विचार मांडले. दिनशा वाच्छानी सैनीक खर्चात कपात करावी असे विचार प्रतिपादन केले. इ.स. 1890 झाली सैनिकांवर चौपट म्हणजे 45 कोटीने खर्च वाढविले. ते योग्य नव्हे, यातील बराचसा खर्च ब्रिटिश साम्राज्याच्या संरक्षणासाठी केला हे ठासून पुराव्या निशी सांगितले. गोखल्यांनी इंग्लंड व इतर युरोपीय राष्ट्रातील पुरोगामी शिक्षण पध्दतीकडे लक्ष वेधले आणि भारतीयांना शिक्षण देण्यासाठी आवाज बुलंद केला. याप्रमाणे भारतीयांच्या मनात ब्रिटिशांप्रती प्रतिक्रिया निर्माण झाली.

3) स्वागताध्यक्षाचे भाशण -

आम्ही ग्रेट ब्रिटनची राजनिष्ट प्रजा आहोत. हिंदुस्थान आणि इंग्लंड यांचे चिरकाल ऐक्य असावे अशी आमची अंतकरण पूर्वक ईच्छा आहे. तेव्हा हे ऐक्य कायम राहण्यासाठी इंग्रजी राज्यपध्दतीतील दोष निर्भिडपणे, योग्य व कायदेशीर मार्गाने व्यक्त करणे आवश्यक आहे. हे दोष नाहीसे करून योग्य सुधारणा करण्याबद्दल तन, मन व धन करून झटणारी अशी राश्ट्रीय सभा ही संस्था आहे. सरकारी कामगारांनी खुशाल राष्ट्रीय सभेस यावे असे उघडपणे प्रसिध्द करून राष्ट्रीय सभेबद्दल आपली पुण्यबुध्दी व स्वतःचे मानसिक औदार्य प्रसिध्द केले.

रावबहादूर पी. आनंदाचार्लू यांचे भाषण -

बहुमानाची जागा दिल्याबद्दल सर्वाचे आभार मानून गतवर्षी (इ.स.1890) मध्ये ब्राडला साहेबांच्या अकाळी मृत्युने राष्ट्रीय सभेचे किती नुकसान झाले हे सांगतांना ते म्हणाले ब्राडला साहेब राष्ट्रीय सभेचे पुरस्कृत असून राष्ट्रीय सभेच्या मागण्यातील प्रमुख विषय कौन्सिल होता. तो त्यांनी हाती घेतला होता. आम्ही कायदे कौन्सीलची सुधारणा करण्याबाबत सरकारकडे पुष्कळ कंठशोश केला परंतु ब्राडला साहेबाने स्वहिताचा त्याग करून हे कार्य हाती घेईपर्यंत आमचा कंठशोष वाढतच होता. ब्राडला साहेबाच्या कालवशानंतर ते बीलही मागे घेण्यात आले'

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

हयावरून ब्राडल साहेबांचे महत्व किती होते हे लक्षात येते. त्याच्या सारखा महान पुरूश पुढे मिळणार किंवा नाही याची शंका वाटते.

आनंदाचालू आपल्या भाशणात म्हणतात, '' राष्ट्रीय सभेचे जनक हयूम साहेब चिटणीस पदाची जागा सोडून देउन हिंदुस्थानला शेवटचा रामराम करणार हे ऐकल्यावर माझी खात्री आहे की, आपण सर्व अस्वस्थ झाले आहोत. ज्याचे तस्वीरी आपली घरे सुशोभित करित आहे हे ऐकल्यावर कोणाचे मत व्दिधा होणार नाही. मुंबईला राष्ट्रीय सभा सुरूवात झाली. त्यावेळी आपली संस्था 80 पेक्षाही कमी होती. जातीतील व धर्मातील भेदभाव, व्देसभाव व मत्सर बुध्दी यांचा आपल्याला नाश करायचा होता. ते स्वप्न खरे होत चालले आहे. मद्रासच्या तिस-या सभेने हिंदुस्थानचा एक भाग अगदी अंधारात आहे, हा कलंक नाहीसा करून टाकला. यामुळेच सभेचा पाया मजबूत झाला. व्हाईसरॉय साहेबाने ही मंडळी कायदेशीर मार्गाने व नियमाप्रमाणे काम करणारी आहेत असे उधड करून दाखविले.

4) नागपूर कॉंग्रेसचे परिणाम -

या अधिवेशनाचा मुख्य परिणाम म्हणजे नागपूर जिल्हयातील जीवन गतिमान झाले. 480 प्रतिनिधी परततांना राष्ट्रकार्याची प्रेरणा व उत्साह घेऊन आपआपल्या गावी परतले, जरी कांग्रेस मधील राजकीय पुढा-यांनी स्वातंत्र्य प्रेमाची जी अवतरणे सादर केली होती. त्याला इंग्रज शासन उत्तर देऊ शकत नव्हते. अधिवेशनाच्या वेळी घडलेली उल्लेखनिय घटना म्हणजे खापर्डे व टिळक यांच्यात झालेली खडाजंगी होय. याचे कारण सामाजिक परिणाम होते. देशाच्या विविध भागांतून कॉंग्रेसच्या अधिवेशनासाठी प्रतिनिधी एकत्र येतात याचा फायदा घेउन कॉग्रेस अधिवेशनाच्या कालावधीत कॉग्रेसच्या मंडपातच सामाजिक परिषद घ्यावी आणि उपस्थित प्रतिनिधींना समाज सुधारणेचाही उहापोह करावा असा विचार न्यायमुर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी मांडला होता.

इ.स. 1887 पासूनच कॉग्रेसच्या मंडपात सामाजिक परिषदेची अधिवेशने होऊ लागली. यामध्ये देशातील निरनिराळया भागातील सामाजिक समस्यांचे स्वरूप विशद करणारी भाषणे होत व त्यांच्या निराकरणार्थ उपाय योजना सुचविली जाई. न्यायमुर्ती रानडे हे सामाजिक आत्मा होते. न्या. रानडे यांच्या सुचनेनुसार कॉंग्रेस अधिवेशनाला लागून सामाजिक परिषद घेण्यास सुरू झालेली प्रथा काही कॉग्रेस सदस्यांना अर्हणीय वाटत होती. त्यामुळे सामाजिक परिषद हे कॉग्रेसचे एक अंग आहे असा समज निर्माण होतो.

याच मुद्यावरून अधिवेशनाच्या वेळी भरलेल्या सामाजिक परिषदेच्या सभेत टिळकांची खरी ओळख खापर्डे यांना पटली नव्हती. रानडया सारख्या एका जेष्ठ मान्यवर नेत्याशी टिळक वितंडवाद करित आहेत असे पाहून टिळकांनी वाद न थांबविल्यास त्यांना सभा सोडून जाण्यास आपल्याला फर्मावावे लागेल असा कडक इशारा खापर्डे यांनी टिळकांना दिला. टिळक- खापर्डे यांची पहिली मुलाखात अशी खडाजंगीने गाजली.

दुसरा महत्वाचा परिणाम म्हणजे (विदर्भातील) नागपूर जिल्हयातील राजकीय जीवनातील पुढारी मंडळी पूर्णपणे निर्भय झाली. राजकीय अधिकाराची मागणी करण्यात आली ते शासकांवर टिका करण्यात कचरत नव्हते. नागपूर जिल्हयातील राजकीय आंदोलन व्यापक बनू लागले. आता मध्यम वर्गीय जमात देखील आपल्या अधिकाराची जाणीव घेऊ लागली.

जनतेसमोर अनेक समस्या होत्या त्या शासना समोर मांडण्याचे धाडस जनतेत वाढले, त्यासाठी कॉंगेसच्या झेंडयाखाली जनता हळूहळू एकत्र येऊ लागली. आपले अधिकार मागण्यासाठी पुढारी वेळ प्रसंगी शासनावर कडक टिका करू लागली हा निश्चितच कॉंग्रेसचा परिणाम होय या परिणामात जहाल विचार सरणीचे बीजारोपन झाले. नागपूरातील परिसरात निर्माण झालेल्या जनजागृतीला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय कॉंगेसचे अधिवेशन घेतले ते अतिशय भाग्याचे होते. हे अधिवेशन पूर्ण करण्यामागे वैदर्भीय नेत्यांची भूमिका होती. वैदर्भीय नेते व ब्रिटिश मंडळी या अधिवेशनात उपस्थित होते. या अधिवेशनात प्रत्येक प्रांतात घडणा-या समस्यांवर विचार करून त्यांचे निराकरण करण्यासाठी ठराव मांडण्यात आले. सामाजिक परिषदेच्या मुद्यावर टिळक व खापर्डे यांच्यात मतभेद झाले. परंतु हळूहळू खापर्डे हे टिळकांचे अनुयायी बनत गेले. अशा अनेक महत्वाच्या मुद्यावर चर्चा होऊन वादविवाद होऊन अखेर तिस-या दिवसी महाराणी व्हिक्टोरियाच्या जयजयकाराने अधिवेशन संपले.

हे अधिवेशन यशस्वी होण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले. त्यामध्ये सरकारी वकील बिपिनचंद्र बोस होते. ब्रिटिशाच्या नोकरीत असल्यामुळे ते भाषण देऊ शकत नव्हते. अधिवेशनाला मात्र ते कमिश्नरच्या संमतीने हजर होते. अप्रत्यक्षरित्या त्यांनी अधिवेशनाला आपले सहकार्य केले. या अधिवेशनासाठी भगीरथ

प्रसाद व केशवराव जोशी यांच्याबरोबर नागपूरच्या विद्यार्थ्यांचा सहभाग सर्वाधिक होता. ही शाळा राष्ट्रीय विचारांचे निर्मितस्थळ होती. या शाळेत विविध उत्सवाच्या माध्यमातून नागपूर जिल्ह्यात विद्यार्थी वर्गात राजकीय जागृती निर्माण केली जात होती.

य़ा अधिवेशनाने नागपूर जिल्ह्यात व संपूर्ण विदर्भात राष्ट्रभावना जागृत करण्याचे कार्य केले त्यामुळे विदर्भात राजकीय व सामाजिक कार्यकर्ते सक्रीय झाले.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1) *लोकराज्य - कॉग्रेस शताब्दी 28 डिसेंबर, 1885 पृ.क्र. . 10*

2) *डॉ. बियानी ब्रिजलाल - शुक्ल अभिनंदन ग्रंथ पृ.क्र. 137*

3) *धुमडे गजानन - नागपूर शहराचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान इ.स. 1920-1947पृ.क्र. 11*

4) *डॉ. व्यास नंदकिशोर - ना.न. एवं स्वं. आंदोलन पृ.क्र. . 33*

5) *धुमडे गजानन - कित्ता - पृ.क्र. . 13*

6) *डॉ. अंधारे भा.रा. -संशोधन शिंपले, भाग - 2 पृ.क्र. . 30*

7) *पट्टामी सीतारामय्या - कॉग्रेस का इतिहास पृ.क्र. . 34*

8) *डॉ. कोलारकर श.गो. - आधुनिक विदर्भ का इतिहास विदर्भ संशोधन मंडळ, 1997 पृ.क्र. 12*

9) *डॉ. अंधारे भा.रा. - कित्ता पृ.क्र. 59*

10) *कानिटकर मा.ज. - संपादकिय, कॉग्रेस सुवर्ण ज्युबिली ग्रंथ, नागपूर प्रान्ताचा इतिहास - 1935 - पृ.क्र. 19*

11) *कानिटकर मा.ज - कित्ता - कानिटकर पृ.क्र. 59*

12) *बाळशास्त्री हरदास - डॉ. धर्मवीर शिवराज मुंजे यांचे चरित्र भाग -1, काळ प्रकाशन, पुणे 1961 पृ.क्र. 92*

13) *डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. शांता कोठेकर - महाराश्ट्रातील कॉग्रेसचा स्वातंत्र लढा पृ.क्र. 40*

14) *डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. शांता कोठेकर - कित्ता - पृ.क्र. 43*

15) *गेडाम शंकर राव - स्वातंत्र्य लढयात नागपूर जिल्हयाचा सहभाग पृ.क्र. 13*

16) *वक्कानी नी.आ. - आधुनिक विदर्भका इतिहास पृ.क्र. 9*

17) *वक्कानी नी.आ. - कित्ता*

18) *डॉ. अंधारे मा.रा. कित्ता पृ.क्र. 58*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारताचे मेक इन इंडियाचे धोरण - अंमलबजावणी व वस्तूस्थिती

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते ,
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
महिला महाविद्यालय, नंदनवन नागपूर,

सारांश -

भारतातील 1991 च्या आर्थिक सुधारणा धोरणामुळे देशात मोठ्या प्रमाणात लोकांच्या खरेदी क्षमतेत वाढ झाली आहे. देशातील

वाढत्या मागणीचा कल लक्षात घेऊन विदेशी कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुक केली आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे 'मेक इन इंडियाचे धोरण' हे दुरदृष्टीने पाहिलेले स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी अनेक प्रकारचे उपक्रम राबविले जात आहे. तसेच औद्योगीक क्षेत्रातील सर्व उद्योगांना यामुळे प्रोत्साहन मिळाले आहे. त्याचप्रमाणे भारतात उत्पादन करा व भारतीय लोकांची कौशल्ये वाढवा यावर अधिक भर दिला जात आहे. इ.स. 2020 मध्ये 540 दशलक्ष कुशल कामगारांची आवश्यकता आहे. यात उच्च कौशल्य व साधी कौशल्ये असलेल्या कामगारांचा समावेश आहे. जागतिकीकरणाच्या वाढत्या वेगाने लघु व मध्यम उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत स्थान मिळाले आहे. या गतीशील बाजारपेठेत उद्योगांना व व्यापाराला महत्व देणे हेच महत्वाचे आहे. मोदी सरकारच्या 'मेक इन इंडिया' या धोरणात भारताने उत्पादीत केलेल्या मालाच्या योगदानाची टक्केवारी 16 टक्यांवरुन 25 टक्क्यांपर्यत नेणे असे महत्वाकांक्षी लक्ष निश्चित केले आहे. 'मेक इन इंडिया' ही संकल्पना भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना देणारी असली तरी तेवढ्याच गतीने प्राथमिक क्षेत्र, लघु व कुटीर उद्योग, शहरीकरण, उत्पादन खर्चातील वाढ, खाजगीकरणाचे दोश याचे दुश्परिणाम कमीत कमी होतील असे धोरण बनविणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :-

ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी भारतात सोन्याचा धुर निघत होता. 'भारत एक सोने की चिडीयाँ'' अशा उपमा अजूनही दिल्या जातात. पूर्वी भारतात अत्यंत कुशल कारागिर अस्तित्वात होते. वेगवेगळ्या वस्तुंचे हस्तकलेच्या साह्याने उत्पादन केले जात होते. त्या काळात भारतात अत्यंत तलम कापड उत्पादित केले जात होते. त्याची जगात विविध देशात मागणी होती. ब्रिटिशांच्या काळात भारतातील हस्तोद्योग आणि कुटिरोद्योगांचा ऱ्हास झाला. भारतात आधूनिक उद्योगांची स्थापना 1850 च्या जवळपास झाली होती. 1854 साली महाराष्ट्रात मुंबई मध्ये पहिली कापड गिरणी सुरु झाली, तर कलकत्त्याजवळ 'रिश्रा' या ठिकाणी पहिली ताग-गिरणी सुरु झाली. 1870 मध्ये आयर्न वर्क्स-कंपनी नावाने कुल्टी-पं.बंगाल येथे पहिला पोलाद उद्योग वेगाने सुरु करण्यात आला. आणि भारताच्या औद्योगिक प्रगतीला सुरुवात झाली. 1918 च्या औद्योगिक आयोगाच्या अहवालानुसार देशातील काही उद्योगांना विभेदात्मक संरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे सुती कापड, ताग, साखर, लोह-पोलाद, रंग, कागद इत्यादी उद्योगांचा अल्प प्रमाणात विकास झाला. परिणामी औद्योगिकीकरणाचा वेग थोडाफार वाढला. परंतू 1929-30 मध्ये जागतिक महामंदी आली व उद्योगांना परत फटका बसला. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवी दिशा देणे आवश्यक होते. पाश्चिमात्य देशांनी औद्योगिकीकरणात मोठी मजल मारलेली होती. गरिबी, अन्नधान्य कमतरता, आरोग्यासोबतच उद्योग, पायाभूत सुविधा, शिक्षण, विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रांकडे लक्ष देण्याची खूपच गरज होती. त्यामुळे भारताने नियोजनाचा स्वीकार केला. मात्र विकासासाठी आवश्यक असणारे भांडवल देशातंर्गत स्तरावर पर्याप्त नव्हते, म्हणून 1960 च्या दशकापर्यत भारत सरकारने सावध होवून काही

प्रमाणात विदेशी गुंतवणूकीला चालना दिली. 1991 च्या आर्थिक सुधारणा धोरणामुळे देशात मोठ्या प्रमाणात लोकांच्या खरेदी शक्तीत वाढ झाली. देशातील वाढत्या मागणीचा कल लक्षात घेवून विदेशी कंपन्यानी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे. भाजपा प्रणित केंद्र सरकारने 'मेक इन इंडिया धोरणा' च्या माध्यमातून थ्क्प्ला अनुकूल आणि विश्वासाचे वातावरण निर्माण केल्यामुळे देशात थेट विदेशी गुंतवणूकीत वाढ करण्याचे निश्चित केले होते. त्यामुळेच भारताचा विकास दर 2014-15 मध्ये 7.4 टक्के इतका होता.

परकीय व भारतीय कंपन्याना देशात निर्मितीचे केंद्र बनविण्याचे उद्दिश्ट समोर ठेवून भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदींनी 25 सप्टेंबर 2014 रोजी नवी दिल्लीतील विज्ञान भवनामध्ये 'मेक इन इंडिया' या धोरणाची सुरुवात केली. या धोरणाच्या माध्यमातून भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील गुंतवणूकदारांना आपल्याकडे आकर्शक करणार आहे, तसेच 'मेक इन इंडिया' या धोरणा अंतर्गत देशांतर्गत उत्पादनाला चालना मिळवून देणे व परकीय गुंतवणुकीसाठी अधिक अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचे उद्दिश्ट ठेवण्यात आले आहे. यानुसार देशांतर्गत व विदेशी गुंतवणूक यांच्या एकत्रित सहकार्यातून रोजगार व उत्पादनामध्ये वाढ करण्याचे ठरविले आहे.

संशोधन लेखाचा उद्देश :-

सदर संशोधन लेखाचा उद्देश हा आहे की, मेक इन इंडिया या धोरणाचा अभ्यास करुन त्या अंतर्गत कौशल्य विकास कार्यक्रमाचा अभ्यास करणे तसेच भारतातील निर्माणी क्षेत्रातील सद्यस्थिती जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला असुन त्यात प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके तसेच संकेतस्थळे इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

भारताचे मेक इन इंडिया धोरण :-

मेक इन इंडिया या धोरणात उत्पादन क्षेत्राशी निगडीत अशी एकूण 25 क्षेत्रे निवडण्यात आली आहेत. ज्यांचा मुख्य उद्देश हा

रोजगारनिर्मिती व कौशल्याचा विकास करणे हा आहे. यामध्ये ऑटोमोबाइल्स, रसायने, औशधे, कापड, बंदरे, विमानचालन, चामडी, पर्यटन आणि हॉस्पिटॅलिटी, स्वास्थ्य, रेल्वे, ऑटो डिझाइन

उत्पादने, पुनर्वापन्रयोग्य ऊर्जा, खाणकाम, जैवतंत्रज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक्स, अन्नप्रक्रिया, बांधकाम, संरक्षण उत्पादने, तेल आणि वायू, अणुऊर्जा, रस्ते आणि महामार्ग, इलेक्टॉनिक यंत्रे, इलेक्ट्रॉनिक सिस्टीम अशा क्षेत्रांचा समावेश होतो. केंद्र सरकारने सर्वसाधारण माहितीपत्रिकेसोबत या क्षेत्रांसाठी स्वतंत्र पत्रिका प्रकाशित केली आहे. त्यामध्ये विकास निर्धारक, गुंतवणुकीच्या संधी, क्षेत्रनिहाय परकीय गुंतवणूक व इतर धोरणे यासंबंधीचा तपशील पुरविण्यात आला आहे.

केंद्र सरकारच्या महत्वाकांक्षी 'मेक इन इंडिया' कार्यक्रमाला सुसंगत असे वातावरण निर्माण होण्यासाठी केंद्र सरकारने कामगार कायद्यात सुधारणा करण्याची घोशणा केली आहे. 'पंडित दीनदयाळ उपाध्याय श्रमेव जयते' या योजनेअंतर्गत कामगार क्षेत्रात सुधारणा करण्यात येणार आहे. केंद्र सरकारच्या कामगार सुधारणा कायद्यामध्ये खालील गोश्टींचा समावेश असेल.

1) कर्मचारी भविश्य निर्वाह निधी योजनेचे 'वैश्विक खाते'' क्रमांकाद्वारे सुलभता आणणे.

2) कामगार निरीक्षण केंद्र सरकारच्या अखत्यारित घेण्यात आले.

3) उद्योग क्षेत्रांच्या कामगारविशयक तक्रारी निवारणासाठी श्रम मंत्रालयाद्वारे एक खिडकी 'श्रम सुविधा' संकेत स्थळ सुरु करणे

4) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी राश्ट्रीय सदिच्छादूतांची नियुक्ती करणे.

मेक इन इंडिया धोरणाची उद्दिश्ट्ये :-

1) उत्पादन क्षेत्रातील वाढ ही स्थायी आधारावर दीर्घकाळासाठी 10 टक्क्यांनी वाढविणे.

2) सेवा केंद्रित विकास मॉडेलपासून अर्थव्यवस्थेचे मजूर केंद्रित उत्पादनाचे विकास मॉडेल बनविणे.

3) भारतात 10 दशलक्ष रोजगार निर्माण करणे.

मेक इन इंडिया धोरणाची वैशिश्ट्ये :-

1) गुंतवणूकदारांचे ओझे कमी करण्यासाठी सरकार गुंतवणुकीशी निगडीत सर्व नियामक प्रक्रियांमध्य लक्ष घालेल. तसेच या मोहिमेअंतर्गत उद्योजकांना सहकार्य केले जाईल. नियम व नितीगत घटकांशी निगडीत सर्व बाबींवर परदेशी गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शनाचे काम सर्वप्रथम 'इन्वेस्ट इंडिया' करेल.

2) औद्योगिक संस्थांनी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरे देण्यासाठी वेब पोर्टलच्या माध्यमातून एक नवीन कक्ष उभारणे हा कक्षाला www.makeinindia.com द्वारे जनतेसोबत जोडणे.

3) मेक इन इंडियाच्या पोर्टलवर सर्वसाधारण विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचा (FAQ - Frequently Asked Question) सेट देण्यात आला आहे. या सेटमुळे गुंतवणूकदारांना भेडसावणाऱ्या सर्वसाधारण प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यास मदत होईल.

4) या कक्षाशी संबंधित असणाऱ्या साहाय्यता टीमकडून विशेश प्रश्नांना 72 तासांच्या आत उत्तरे देण्यात येतील.

5) गुंतवणूक सुविधा कक्षाद्वारे परदेशी गुंतवणूकदारांना त्यांच्या आगमनापासून ते प्रस्थानापर्यंत आवश्यक ती मदत करण्यात येईल.

6) या धोरणनुसार काही देशांच्या प्रमुख कंपन्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यात येईल.

7) मेक इन इंडिया या धोरणा अंतर्गत काही निवडक कंपन्यावरही लक्ष केंद्रित करण्यात येईल. या धोरणाचा उद्देश हा भारतातील नामांकीत कंपन्याना व जागतिक कंपन्याना स्पर्धेत अग्रस्थानी नेणे.

8) या धोरणा अंतर्गत पर्यावरणाला अनुकूल व प्रगत निर्मितीला प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात येईल.

मेक इन इंडियामधील सूक्ष्म, लहान व मध्यम उद्योग मंत्रालया (सू.ल.म.उ.मं) ची भूमिका :-

रोजगार निर्मिती, स्थूल देशीय उत्पादामधील वस्तुनिर्माणाचा भाग वाढविणे आणि निर्यातीस चालना देणे ह्यासारख्या मुद्द्यांना संबोधित करुन सूक्ष्म, लहान व मध्यम उद्योग मंत्रालय 'मेक इन इंडिया' बळकट करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकेल. आधीपासून हे क्षेत्र, एकूण वस्तुनिर्माण उत्पादनामध्ये 45 टक्के व देशाच्या एकूण निर्यातीमध्ये 40 टक्के अंशदान करते.

सूक्ष्म, लहान व मध्यम उद्योग मंत्रालयाची अभिवृध्दी

वर्ष	सू.ल.म.उ.मं मधील एकूण वस्तुनिर्माण उत्पादनामधील टक्केवारीचा भर	सू.ल.म.उ.मं मधील रोजगार (आकडे लाखांत)	एकूण स्थूल दे ीय उत्पादनामधील सू.ल.म.उ.मं.ची टक्केवारी
2006–07	42.02	805.23	7.73
2007–08	41.98	842.00	7.81
2008–09	40.79	880.84	7.52
2009–10	39.63	921.79	7.49
2010–11	38.48	965.15	7.42
2011–12	37.52	1011.80	7.28

स्त्रोत :- योजना मासिक एप्रिल 2015.

एकूणच अर्थव्यवस्थेत, विशेशतः वस्तुनिर्मिती क्षेत्रात मंदी असतानाही सू.ल.म.उ. च उत्पादन व रोजगार ह्या दोन्ही क्षेत्रात लक्षणीय योगदान राहिले आहे. परंतू ह्या क्षेत्राला बऱ्याच समस्यांना तोंड द्यावे लागले, उदा., भांडवल व पत सुविधापर्यंत असणारी मर्यादित पोहोच, तंत्रज्ञानाविशयक माहितीचा अभाव, जागतिक बाजारपेठेशी असणारी मर्यादित पोहोच व आंतर क्रिया व त्याविशयी मर्यादित जागरुकता, रस्ते पाणी व ऊर्जेसारख्या संरचनेची अपर्याप्तता, कामगार विशयक कायद्यांमधील विभिन्नता, वस्तू उत्पादन व कुशल मनुश्यबळाचा अभाव इ. ह्या क्षेत्राला साह्य करण्यासाठी सरकार विविध योजना राबवते. उदा. राश्ट्रीय वास्तुनिर्माण स्पर्धा कार्यक्रम, पत हमी योजना, ग्रामसमूह विकास इ. नुकतीच जाहीर करण्यात आलेल्या व रु.20000 कोटींचा कॉर्पस निधी असणाऱ्या मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट रीफायनान्स

एजन्सी (मुद्रा) बॅकेची घोशणा ह्या क्षेत्राच्या 'मेक इन इंडिया' साठी असणाऱ्या योगदानाला अधिक मजबूत बनविण्यासाठी उचलण्यात आलेले एक स्वागतार्ह पाऊल सू.ल.म.उ. च्या वस्तूनिर्माणक्षेत्राला ॲप्रेण्टिस प्रोत्साहन योजनेमुळे नक्कीच बळ मिळेल. राश्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळाने साह्य केलेल्या www.msmeshopping.com ह्या संकेतस्थळवरुन आता स्वस्त व मस्त सू.ल.म.उ. उत्पादनांची विक्री करणे शक्य होणार आहे.

उद्योग करण्याची सुलभता आणि 'मेक इन इंडिया' :-

जागतिक बॅकेच्या 2015 च्या उद्योग करण्याच्या सुलभता निर्देशांकानुसार 189 देशात 142 वा आहे. उद्योग करण्याच्या सुलभतेच्या बाबतीत आजच्या स्पर्धात्मक जगात भारत इतका मागे पडावा ही चिंतेची बाब आहे. 'मेक इन इंडिया' ने उद्योगास प्रोत्साहन देण्याची विशेश काळजी घेतली आहे. नव्याने ह्या

क्षेत्रात पदार्पण करणाऱ्या गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शक व साह्य करण्यासाठी विशेश चमुंची स्थापना करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे उद्योगांसाठी 'एक खिडकी योजना' ही सुरु करण्यात आली आहे. त्यामुळे वस्तुनिर्माणात गुंतवणूक वाढण्यास नक्कीच मदत होईल. त्याचप्रमाणे सोपी, स्पश्ट व अप्रतिपक्षिय का योजना लागू करण्यावर बराच भर दिला आहे. लवकरच अस्तित्वात येऊ घातलेल्या वस्तू व सेवा दरामुळे (जी एस टी) उद्योग करण्याचे तंत्रच बदलून जाणार आहे.

कौशल्य वृध्दीसाठी पुढाकारः-

भारतामध्ये कौशल्य विकासामध्ये जागतिक गुंतवणूक होण्याच्या दृश्टीने शासन गंभीर असणे आवश्यक आहे जेणेकरुन भारतात कौशल्य आहे व त्याचा उपयोग आपल्याला घेता येवू शकतो ही धारणा परदेशी गुंतवणूकदारांची होईल.

नवीन स्मार्ट शहरे, औद्योगिक, मार्गिका हे मागचे व पुढेच दुवे जोडण्यास तसेच विभिन्न पातळ्यांवर वस्तुनिर्माणाच्या प्रगत तंत्रांना चालना देण्यास सक्षम आहेत. कंबोडिया, म्यानमार, लाओस व व्हिएतनाम ह्या देशांमध्ये वस्तुनिर्माण केंद्रे उभारणे सुकर करण्याच्या दृश्टीने प्रकल्प विकास कंपन्याच्या मार्फत भारतीय वस्तुनिर्माणकारांसाठी जगभरात बाजारपेठ तयार करणे हेही एक उद्दिश्ट आहे. त्याशिवाय ह्या उपक्रमामध्ये नवतरुणांवर लक्ष केंद्रित करणारे कार्यक्रम व कौशल्य विकासाच्या संस्था ह्याचाही समावेश करण्यात आला आहे. एक चांगला बदल असा आहे की कौशल्य विकास व उद्योजकता ह्यांसाठी नवीन मंत्रालय स्थापन करण्यात आले असून ते तरुणांसाठी कौशल्यविकासाची नवीन तंत्रे आत्मसात करण्यासाठी राश्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ आणि राश्ट्रीय कौशल्य विकास अभिकरण ह्यांच्या मार्फत संपूर्ण जगाशी जोडलेले आहे. भारतीय कौशल्य उपक्रमाने भारतातील तरुणांना कातडी कमावणे, वस्त्रनिर्माण, अन्नप्रक्रिया, ताग, रेशीम उद्योग, हस्तकला इ. कश्टसाध्य कौशल्ये शिकवावीत अशी अपेक्षा आहे.

25 लाख विद्यार्थी किंवा कर्मचारी देशातील व्यावसायिक अभ्यासक्रमात उपलब्ध असलेल्या जागांचा फायदा घेऊ शकतात. 2020 पर्यंत या जागा उपलब्ध होतील व दरवर्शी 12.8 दशलक्ष लोक दरवर्शी विविध कौशल्ये असलेले कामगार बाजारपेठेत येतील. इ.स. 2020 मध्ये 540 दशलक्ष कुशल कामगारांची आवश्यकता आहे, यात उच्च कौशल्य व साधी कौशल्य असलेल्या कामगारांचा समावेश आहे.

निर्माणी क्षेत्रातील प्राथमिक उद्योगाची सद्यस्थिती :-

आठ प्राथमिक उद्योगाची वृध्दी दर ऑक्टोबर 2015 मध्ये कमी होऊन 3.2 टक्क्यांवर आले आहे. कच्चे तेल आणि स्टील निर्माणी क्षेत्रामध्ये जोरात घसरण आल्यामुळे प्राथमिक उद्योगांच्या गतीला ब्रेक लागला आहे. ऑक्टोबर 2014 मध्ये कोर सेक्टरची ग्रोथ 9 टक्के आणि यावर्शीच्या सप्टेंबरमध्ये 3.2 टक्के होती. 8 प्राथमिक उद्योगांमध्ये कोळसा, कच्चे तेल, प्राकृतिक गॅस, रिफायनरी उत्पादन, उर्वरक, स्टील, सिमेंट आणि वीजचा समावेश आहे. यांचे एकूण औद्योगिक उत्पादना (आयआयसी) मध्ये 38 टक्क्यांची भर आहे. चालू आर्थिक वर्शाच्या एप्रिल-ऑक्टोबरच्या अवधीमध्ये उद्योगांचा वृध्दी दर 2.5 टक्के होता, गेल्यावर्शीच्या पहिल्या सात महिन्यात प्राथमिक उद्योगांची वृध्दी 5.6 टक्के झाली होती.

मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे येत्या काळात देशात विविध निर्माणी

क्षेत्रातील वाढ अपेक्षित असून त्यामुळे वार्शिक सकल उत्पन्नातही भर पडण्यास मदत होऊ शकते. याशिवाय निर्माणी प्रक्रियेसंबंधीत कामांसाठी प्रशिक्षित मनुश्यबळाची आवश्यकता निर्माण होईल. या गरजेची वेळेवर पूर्तता करण्यासाठी सरकारने कौशल्य विकास हा उपक्रप सुरु केला. केंद्र सरकारच्या मेक इन इंडिया, डिजीटल इंडिया, स्मार्ट सिटी, व इतर उपक्रप यशस्वी अंमलबजावणीसाठी व त्यायोगे दरडोई उत्पन्न वाढ आणि आर्थिक विकासाचे उद्दीश्ट साध्य करण्यासाठी प्रशिक्षित व कुशल मनुश्य बळाची गरज आहे. कौशल्य विकास हा निर्माणी क्षेत्रासाठी उपयुक्त ठरला आहे. 2022 पर्यत देशातील 40 कोटी तरुणांना प्रशिक्षित करण्याचे उद्दिश्ट केंद्रसरकारने आखले आहे.

जागतिक जनगणना अहवालानुसार 2022 मध्ये जागतिक उत्पादक मनुश्यबळांत जवळजवळ 15-17 टक्के लोक भारतीय असतील. आजची आकडेवारी असेही सांगते की, 2040 पर्यत भारताची उत्पादक जनसंख्या चीनपेक्षाही अधिक असेल. भारताला उत्पादक मनुश्यबळाचा सर्वाधिक लाभ मिळू शकतो. पण केवळ सक्रिय जनसंख्येच्या आकडेवारीवर विसंबून राहून देशाचा आर्थिक विकास होणे शक्य नाही. कारण उत्तम निर्माणी क्षेत्रासाठी कुशल कामगारांची गरज आहे. येत्या काळात काही कारणांमुळे जगभरातील अनेक देशांना आर्थिक मंदीची झळ सोसावी लागणार आहे. परंतू भारतात मात्र सर्वांगिण विकासाच्या दृश्टीने पोशक वातावरण राहील. भारतासह जगभरातील जलद विकसित होणाऱ्या राश्ट्रांमध्ये केवळ भारतात वार्शिक सकल उत्पन्न दरात सुधारणा होण्याची शक्यता आहे.

भारतीय उत्पादन क्षेत्रातील उणिवा व उपाय :-

भारतीय उत्पादन क्षेत्रातील उणिवा व त्यावर मेक इन इंडियाद्वारे केले जात असणारे उपाय यांचे विश्लेशण खालीलप्रमाणे करता येईल.

उत्पादन क्षेत्रातील उणिवा :-

1) 2013-14 मध्ये भारताच्या एकूण GDP मध्ये उत्पादन क्षेत्राचा वाटा केवळ 14.94ः होता.

2) 2013 मध्ये जागतिक उत्पादनात भारताचा वाटा केवळ 2ः होता.

3) उत्पादन क्षेत्रास अधिक प्रोत्साहनाची गरज होती.

4) पेटंट, कॉपीराइट इत्यादी संबंधित बौध्दिक संपदा कायद्यांद्वारे शोधकर्त्यांना पुरेसे संरक्षण देण्यात अडचणी होत्या.

5) भारतीय उत्पादन क्षेत्रात तंत्रज्ञान व नावीन्यतेचा म्हणावा तितका वापर होत नाही. तंत्रज्ञान दर्शविणाऱ्या CIP निर्देशाकांत 2010 मध्ये भारत 43 व्या क्रमांकावर फेकला गेला आहे.

उपाय :-

1) 2011 मध्ये घोशणा झालेल्या राश्ट्रीय उत्पादन धोरणाने वरील बऱ्याच उणिवांवर उपाय शोधले आहेत. 2020 पर्यत ळक्ट उत्पादन क्षेत्राचा वाटा 25 टक्के करण्याचे महत्वाचे उद्दिश्ट ठेवले आहे.

2) तंत्रज्ञानाचा वापर, नावीन्यता आणि कौशल्य विकासासाठी या धोरणात विशेश भर देण्यात आला आहे. यासाठी तंत्रज्ञान संपादन व विकास निधी (ज।क्थ) उभारण्याचे निर्देश दिले आहेत.

3) राश्ट्रीय चामडे विकास कार्यक्रम अंतर्गत 51216 तरुणांना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देऊन 144000 तरुणांना कौशल्य विकासाचे प्रशिक्षण देण्याचे उद्दिश्ट ठेवले आहे.

4) 2015-16 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात रॉयल्टी आणि तांत्रिक सेवांवरील फी वर आकारला जाणारा आयकर 25 टक्कांवरुन 10 टक्के करण्याची घोशणा करण्यात आली.

भारतातील निर्माणी क्षेत्रातील सद्यस्थिती :-

भारतीय रिजर्व बॅकेंने नुकत्याच सादर केलेल्या 2014-15 या आर्थिक वर्शाच्या अहवालानुसार भारत विकासाच्या दृश्टीने टप्प्याटप्प्याने पुढे जात आहे. देशातील व्यापार उद्योग व निर्माणी क्षेत्राशी संबंधीत सर्व आधारभुत निकश देशाचे वार्शिक सकल उत्पन्न (Gross Domestic Product) 7.6 टक्क्यांपर्यत राहण्याचे संकेत देत आहेत. चालू आर्थिक वर्शात भारतात

उद्योगांना पूरक असे वातावरण तयार होईल अशी परिस्थिती आहे. भारताचा जीडीपी पुढीलप्रमाणे आहे.

वर्श 2000 ते 2015 पर्यतचे वार्शिक सकल उत्पन्न (जीडीपी)

वर्श	वाढ (Real)%	उद्योग %
2000	5.6	0.3
2001	6.0	5.5
2002	4.3	- 4.9
2003	8.3	8.2
2004	6.2	1.1
2005	8.4	4.6
2006	9.2	4.6
2007	9.0	5.5
2008	7.4	0.4
2009	7.4	1.5
2010	7.1	-
2011	6.8	4.4
2012	6.5	1.0
2013	5.1	3.9
2014	6.9	1.3
2015	7.6 अपेक्षित	-

स्त्रोत- *www.wikipedia.org/wiki/economic_development*

वरील तालिकेत 2000 ते 2015 च्या जीडीपीतील वाढ व उद्योगांची टक्केवारी दर्शविण्यात आलेली आहे यावरुन असे निदर्शनास येते की, जीडीपीतील वाढ ही उद्योगाच्या वाढीपेक्षा जास्त असल्याचे समजते. अशाप्रकारे वस्तु आणि सेवेतून (बॅका, शिक्षण, डॉक्टर, वकील, निर्माणी क्षेत्र इ.) जीडीपी मध्ये वाढ होताना दिसुन येते.

समारोप :-

मेक इन इंडिया धोरण भारताला 'उत्पादनाचे केंद्रस्थान' बनविण्यासाठी सुरु करण्यात आहे. सध्या उत्पादन क्षेत्रातील 25 क्षेत्रे धोरणासाठी निवडली आहेत. अलीकडील शासकीय धोरणे व अर्थसंकल्प मेक इन इंडियाला पूरक अशी जाहीर केली जात आहेत. उत्पादन, पायाभूत सुविधा, शासकीय नियंत्रण, परकीय गुंतवणूक, निर्यात यातील उणिवा दूर करुन उत्पादनांना आंतरराश्ट्रीय दर्जा मिळवून देण्यासाठी मेक इन इंडिया धोरण हे संजीवनी ठरणार आहे. 50 टक्क्यांहून अधिक कामगारांना रोजगार मिळालेला आहे त्यामळे आपल्या देशातील मोठ्या प्रमाणातील छुपा कामगार वर्ग व कामगारांची निम्न उत्पादकता त्यात प्रतिबिंबित होते. जीडीपीमध्ये 60 टक्के अंशदान देणारे सेवा क्षेत्र हे केवळ 25 टक्के कामगारांना रोजगार पुरवते. तसेच मेक इन इंडिया धोरणामुळे अधिकाधिक लोकांना रोजगार प्राप्त होईल व वस्तुची निर्मिती भारतात झाल्यामुळे ती वस्तु योग्य त्या किंमतीत प्राप्त होईल इत्यादीकरिता मेक इन इंडिया धोरण हे अतिशय महत्वाचे ठरले आहे.

संदर्भ सुची :-

1) चव्हाण एल. एन., भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स्, जळगाव 2009.

2) देसले जी. किरण., स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र - 1, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव जुलै 2015.

3) मित्र माधवी, शहाणे नाना (जानेवारी 2003), मनुश्यबळ व्यवस्थापन व औद्योगिक संबंध, राजहंस प्रकाशन पुणे.

4) पुरोहित वसुधा (जून 2014), विकासाचे अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.

5) रायखेलकर. ए. आर., खेडेकर सुरेश (जुन 1999), औद्योगिक अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.

6) विदर्भ अर्थशास्त्र परिशद 40 वे वार्शिक अधिवेशन, 30 ते 31 जानेवारी 2016.

7) योजना मासिक, एप्रिल 2015, मंत्रालय प्रकाशन विभाग, भारत सरकार.

8) सकाळ वृत्तपत्र 1 मार्च 2016.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

'' ग्रामिण विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्व विकासावर अभ्यासक्रमा वेतीरीकत शालेय कार्यक्रमांच्या परिणामांचे अध्ययन.''

प्रा. डॉ. श्रीबाला विश्वास देशपांडे
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस.के.पोरवाल कॉलेज, कामठी, जि. नागपूर

सारांश :-

व्यकतीमत्वाचा सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे महत्वाचे उद्धेष्टे आहे. व्यकतीमत्वाच्या विकासाच्या दृष्ट्रीने शालेय स्तरावर विविध उपक्रमांचे व कृतीचे आयोजन केले जाते. या माध्यमसतून विध्यार्थाना शारीरिक, मानसिक, बैधीक, सामाजीक अश्या विविध पैलूचा विकास साधरला जातो. प्रतेक बालकात व्यक्तीमत्वाहून आंत असलेल्या अधिक लोभस अस संपन्न व्यक्तीमत्व घडविण्याची शक्ती दडलेली असते. मात्र 'बी' चा वृक्षा पर्यंतचा प्रयत्न प्रवास हा आपोआप होत नाही. त्या साठी मेहनत, प्रयत्न, श्रम, काळजी घेणे आवश्यक आहे. त्याला ईच्छा व कृतीची साथ लागते. ह्याच दृष्ट्रीने मुलांच्या व्यक्तीमत्व विकासात अभ्यास क्रमा वेतीरीक्त शालेय कार्यक्रमांच्या माध्यमातून मुलांनमधे सकारात्मक भावना निर्माण होण्यास मदत होते.

ग्रामिण विध्यार्थाला व्यक्तीमत्व विकासाची संधी कमी मिळत आहे. ह्या बाबत मुळात त्यांच्यात जागृती कमी आहे. अर्थात त्याला भौगोलीक परीस्थीतीही जबाबदार आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माहितीच्या आधारे त्यांच्यात विकासाचा आशेचा किरण दिसत आहे.

की-वर्डस :- जिज्ञासुवृती, सकारात्मक प्रवृती चिकाटी

प्रस्तावना :- आजच्या शिक्षणाचा उदेश फक्त मानसिक, बैधीक, नैतीक,सामाजीक, रसात्मक व सांस्कृती विकास आहे. त्यामुळे हा सर्व प्रकारचा विकास होण्यासाठी अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तके त्यांच्या सोबतच या अभ्यासपुरक कार्यक्रमाची आवश्यककता आहे. विध्यार्थाच्या सर्वागीण विकासाच्या दृष्ट्रीने अनेक उपक्रम शासकीय पध्दतीने राबवले जातात. तरीही ग्रामिण विध्यार्थाच्या व्यक्तीमत्व विकासात हवा तसा बदल दिसत नाही. भौगोलीक परीस्थीतीत तेथील विध्यार्थाच्या विकासाची कोणती संधी मिळवून देता येईल. त्यांच्यात व्यक्तीमत्व विकासा विषयी जागृकता निर्माण करावी व त्या दृष्टीने प्रयत्न व उपाय करुन वैक्तीमत्व विकासाचे महत्व विध्यार्थाना पटवून घावे.

व्यक्तीचा विकास हा मुख्यता दोन घटकावर अवलंबून असतो. एक म्हणजे त्याला मिळालेली निसर्गदत्त शक्ती आणि त्याला लाभलेला परीसर; व्यक्ती आपल्या नैसर्गिक शक्तीच्या अभिव्यक्तीसाठी धडपड करतो. उपल्बध परिसर जर सुयोग्य विकासाला पोषक नसेल तर त्या परिसरावर नियंत्रण करुन किंव्हा आवश्यक परिसर निर्माण करुन योग्य मार्गदर्शना द्वारे जन्मजात शक्तीच्या विकासाला योग्य वळण लावणे म्हणजे शिक्षण होय.

शिक्षणाला आणखी एक नवा आयाम अलिकडच्या काळात मिळालेला आहे. ''शिक्षण म्हणजे राष्ट्रीय विकासाचे साधन होय. कोठारी अयोगाने शिक्षणाचा सम्बंध, राष्ट्रीय विकासाशी जोडलेला आहे. आज शिक्षण हा विषय मानव संसाधन किंव्हा मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या आराखडयातील असून राष्ट्रीय विकासासाठी किंवा अधीक परीवर्तनासाठी. जशी भौतीक संपत्तीक आवश्यक असते त्याच प्रमाणे मानव मनुष्यबळ हि महत्वाची साधना संपत्ती शिक्षणातूनच विकसीत होऊ शकते. यावर सर्वाचा विश्वास आहे. आरोग्य कुटूब कल्याण, उत्पादन वाढ यात शिक्षणामुळे सुधारणा होऊ शकते. शिक्षणातून निर्माण होणारे विवेक व कुशल नेतृत्व, राष्ट्रीय विकासाला गती देऊ शकतो. पोषक वातावरण निर्माण करु शकत म्हणून संपत्तीचा विकास आणि कुशल व अकुशल मन्युष्य बळाला पूरवठा शिक्षणातूनच शक्य होणारा आहे. अशी सर्वाची धारणा आहे. शालेय जिवनात शाळेतिल वातावरण व शालेय उपक्रम, शिक्षक हे विद्यार्थाचे वैक्तीमत्व घडवण्यात सिंहाचा वाटा उचलू शकतात. अर्थात या

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

उपक्रमाचा व उपक्रम राबविण्याचा दर्जा उच्य असावा तरच त्याचा ठसा विद्यार्थाच्या वैक्तीमत्वावर उमटेल.

विद्यार्थाच्या वैक्तीमत्वाच्या विकास हे शिक्षणाचे परमोच्य ध्येय होय. ते योग्यरीतरने घडवून आणणे ते पर्यावरणावर देखील अवलंबून असते. पर्यावरणात कौटूबिक शालेय, सांस्कृतीक, सामाजीक व भौगोलीत वातावरणाचा अंर्तभाव होतो. कौटूबीक वातावरणाचा निश्चीत प्रमाणे परिणाम होतो. मुलांना कौटूबात सुरक्षितता व स्वातंत्र मिळाले पाहीजे. त्यांचा आत्म विश्वास वाढेल अशी परीस्थीती निर्माण झाली पाहीजे. ते शाळेतील अभ्यासा वेतीरीक्त कार्यक्रमातून निर्माण होऊ शकते.

अभ्यासक्रम कार्याप्रमाणेच अभ्यास पूर्वक कार्यक्रम शालेय कार्यक्रमाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यांचे सयोजन करीत असतांना तितकीच काळजी व दूरदृष्टी वापरावी लागते. अभ्यासक्रमा वेतिरीक्त कार्यक्रम तर शाळेत मधे प्रभावीपणे राबविले गेले तर विद्यार्थाच्या वेक्तीमत्वावर निश्चीत प्रमाणे सकारात्मक प्रभाव पडतो. त्या दृष्टीने विद्यार्थाला आपली भुमिका सराकत पणे आणि समर्थ पणे पार पाडता यायला हवी ह्या साठी विद्यार्थाना नागरी आणि व्यवसायाक कौशल्य परिपूर्णतेने संपादन करण्याच्या जोडीने त्यांचे चारीत्र घडवणे जरुरी आहे. हि जबाबदारी शालेय कार्यक्रमाद्वारे पूर्ण होऊ शकते.

संशोधन समस्या :- ''ग्रामिण विद्यार्थाच्या व्यक्तीमत्व विकासावर अभ्यास क्रमा वेतीरीक्त शालेय कार्यक्रमाच्या परिणामाचे अध्यसन''

उद्धीष्टे :- सेकुचित विरुद्ध मनमोकळा ह्या व्यक्तीमत्व घटकांवर अभ्यासक्रमा वेतीरीक्त शाळेत घेतल्या जाणाऱ्या ईतर उपकर्माचा प्रभाव तपासणे.

विद्यार्थाच्या बौधीक क्षमतेवर शाळेत राबविल्या जाणाऱ्या ईतर योजनेचा प्रभाव तपासणे.

संशोधन प्रक्रीया :- ''प्रस्तुत संशोधनात ग्रामिण विद्यार्थाच्या वैक्तीमत्व विकासावर अभ्यास क्रमावेतीरीक्त शालेय कार्यक्रमाच्या परिणामाचे अध्ययन'' ह्या विषयाच्या उद्देशानी अनुसरुन व नमुन्याच्या वैशीष्ठाचा आढावा घेऊन सर्व घटकांचे योग्य नियत्रण होण्या साठी स्तरीय याद्रुकांच्छीत पद्धतीचा उपयोग केला. 12 ते 18 वर्ष वयोगटातील ग्रामिण विभागातील 250 विद्यार्थाची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली. तथ्य संकलनासाठी प्रश्नावली पद्धीचा वापर करण्यात आला.

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य सकंलनाच्या उद्देशाने संशोधीकेनी अध्ययन करण्या करिता Raymond B. Cattell ह्यानी विकसीत व प्रमाणीत केलेली व सायको प्रकाशन नवीदिल्ली येथून प्रकाशीत केलेली ह्या अनुमान तंत्राचा उपयोग केला आहे. या चाचणीत एकुण 142 विधाने असून प्रत्येक विधाना करीता. होय कदाचीत नाही असे पर्याय दिलेले आहेत. प्रस्तुत चाचणी ग्रामिण विद्यार्थाच्या (12 ते 18 वर्ष) व्यक्तीमत्व मापणा करीता वापरण्यात आलि आहे. कॅटलची 14 व्यक्तीमत्व घटक चाचणी कॅटलच्या व्यक्तीमत्व उपपत्तीवर आधारीत आहे. प्रस्तुत चाचणीद्वारे विद्यार्थाच्या एकुण 14 व्यक्तीमत्व गुणांचे मापन केले जाते.

सांखिकीय विश्वेषण :- प्राप्त माहितीवरुन वारंवारीत (Frequency) बहूलक (Mode) माध्यमान (Mean) 'टी' रेशीयो (T) Ratio काढण्यात आले. अभ्यासातील विवीध घटक पडताळणी करीता देण्यात आलेले गृहिंत प्रमेय आणि वापरण्यात आलेल्या 'Z' संशोधनाचा आराखडा लक्षात घेता Test For Proportions Significance Level 0.05 वापरुन अभ्यास करण्यात आला. ठरविण्यात आली. वरील सर्व प्रक्रीयांन नंतर निषकर्ष जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ कसे राहतील ह्याची दखल घेण्यात आली योग्य त्या तकतांचा वापर करण्यात आला.

अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त घेण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमातील ग्रामिण शालेय विद्यार्थाच्या रुचिचे स्तर.

अधिक रुचिचे स्तर	साधारण स्तर	अत्यल कमी रुची	एकुण	एकुण
प्रभातफेरी, वृक्षदिंडी, शिक्षकदिन	80	40	05	125
AIDS दिन NCC and Guide पथक	50	20	45	115
स्वयंशासन सामुहीक अध्ययन	55	40	10	105
मैदानी स्पर्धा, खो-खो, कबड्डी, व्हॉलीबॉल, क्रिकेट	75	50	-	125
स्मरणशक्ती स्पर्धा, विज्ञान प्रदर्शन सहला उपक्रमन निर्मीती.	60	20	10	90
चित्रकला व हस्ताक्षर स्पर्धा पोस्टर व घोषवाक्य स्पर्धा.	40	25	45	119
वक्तृत्व, वादविवाद व निबंध स्पर्धा.	20	15	70	105
सांस्कृतीक नाटक, नृत्य, संगीत	65	57	5	120
विविध जंयती व पुण्यतिथी कार्यक्रम.	40	30	40	110
राष्ट्रीय कार्यक्रम वर्ग सजावट, सरस्वती पूजण.	85	40	-	125

वरील बाजुच्या तालीके मध्ये ग्रामिण शालेय विद्यार्थाच्या शालेय अभ्यासक्रमा व्यतिरीक्त घेण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमातील रुचींच्या स्थरासंम्बधी माहिती देण्यात आली आहे. तालीकेत दर्शविलेल्या माहिती नुसार सार्थकरी (<0.05) अधिक विद्यार्थी प्रभात फेरी, वृक्षदिंडी, शिक्षक दिन, मैदानी स्पर्धा, खो-खो, कबडी, व्हॉलीबॉल, क्रिकेट, स्मरण शक्ती स्पर्धा, विज्ञान प्रदर्शन, सहल, उपकरण निर्मीती, सांस्कृतीक नाट्या, नृत्य संगीत तसेच राष्ट्रीय कार्यक्रम,

वर्ग सजावट, सरसवती पूजन या शालेय अभ्यासक्रमा वेतीरिक्त घेण्यात येण्याऱ्या कार्यक्रमात अधिक रुची घेत असल्याचे निदर्शनास आले तर शालेय अभ्यासक्रमा वेतीरिक्त घेण्यात येणाऱ्या वकृत्व, वादविवाद व निबंध स्पर्धा कार्यक्रमात अत्यंत कमी रुची घेणाऱ्या ग्रामिण शालेय विद्यार्थाचे प्रमाण अधिक असल्याचे आढळले.

अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त घेण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमातील ग्रामिण शालेय विद्यार्थानाच्या रुचिचे स्तर.

अधिक रुचिचे स्तर	साधारण स्तर	अत्यंत कमी रुची	एकुण	एकुण
प्रभातफेरी, वृक्षदिंडी, शिक्षकदिन	80	40	05	125
AIDS दिन NCC and Guide पथक	50	20	45	115
स्वयंशासन सामुहीक अध्ययन	55	40	10	105
मैदानी स्पर्धा, खो-खो, कबड्डी, व्हॉलीबॉल, क्रिकेट	75	50	-	125
स्मरणशक्ती स्पर्धा, विज्ञान प्रदर्शन सहला उपक्रमन निर्मीती.	60	20	10	90
चित्रकला व हस्ताक्षर स्पर्धा पोस्टर व घोषवाक्य स्पर्धा.	40	25	45	119
वकतृत्व, वादविवाद व निबंध स्पर्धा.	20	15	70	105
सांस्कृतीक नाटक, नृत्य, संगीत	65	57	5	120
विविध जंयती व पुण्यतिथी कार्यक्रम.	40	30	40	110
राष्टीय कार्यक्रम वर्ग सजावट, सरस्वती पूजण.	85	40	-	125

तालीका विश्लेषण :-

ग्रामिण शालेय विद्यार्थीनीच्या शालेय अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त घेणाऱ्या कार्यक्रमातील रुचिच्या स्तरा सम्बंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. तालिकेत दर्शविलेल्या माहिती नूसार बहूतांश ग्रामिण शालेय विद्यार्थीनी स्वयंशासन, सामुहीक कवायत व सांस्कृतीक नाटक, नृत्य व संगीत या शालेय कार्यक्रमात अधिक रुची घेत असल्याचे निदर्शनाय आले तर राष्ट्रीय कार्यक्रम वर्ग सजावट, सरस्वती पूजन या शालेय अभ्यासक्रमा व्यतिारिक्त घेण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमात ग्रामीण शालेय विद्यार्थीनी महत्वपूर्ण (P<.0.05) अधिक रुची घेत असल्याचे निदर्शनास आले बहुतांश ग्रामीण शालेय विद्यार्थीनी स्मरणशक्ती स्पर्धा विज्ञान प्रदर्शन, सहल, उपकरण निर्मीती व विविध जयंती व पुण्यतिथी कार्यक्रम या यालेय अभ्याक्रमाव्यतिरिक्त घेण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमात साधारण रुची घेत असल्याचे अढळले. तर शालेय कार्यक्रमा व्यतिरिक्त घेण्यात येणाऱ्या मैदानी स्पर्धा - खो-खो, कबड्डी, व्हॉलीबॉल, क्रिकेट, वकृत्व, वादविवाद, निबंध स्पर्धा ह्या कार्यक्रमात अत्यंत कमी रुची घेणाऱ्या शालेय विद्यार्थीनीचे प्रमाण साधारण रुची (P<.0.05) अधीक असल्याचे अढळले.

उद्धीष्टे :- विद्यार्थाच्या बौधीक क्षमतेवर शाळेत राबविल्या जाणाऱ्या ईतर उपक्रमांचा प्रभाव तपासणे.

ग्रामिण शालेय विद्यार्थाच्या अभ्यास क्रमा वेतीरीक्त ईतर शालेय कार्यक्रमात सहभागी होण्यापूर्वी व झाल्या नंतर व्यक्तीमत्व गुण विशेषण कारक B (कमी बुद्धीमत्ता विरुह तीव्र बुद्धीमत्ता) प्रमाणे तुलना.

शालेय विद्यार्थी	व्यक्तीमत्व गुण विशेषण कारक-B		विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत	Z	P	माध्यमान + प्र.वि	T
ग्रामीण विद्यार्थी	कमी बुद्धीमत्ता	पूवी	६०	४८.०	१.४०३	NS	4.9 +_ 0.6	-1.3 (NS)
		नंतर	४९	३९.२				
	शंतुलीत बुद्धिमत्ता	पूवी	३५	२८.०	- ३.०१०	<0.01		
		नंतर	५८	४६.४				
	तीव्र बुद्धिमत्ता	पूवी	३०	२४.०	१.६२७	NS		
		नंतर	१८	१४.४				

ग्रामिण विद्यार्थीनीच्या अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त ईतर शालेय कार्यक्रमात सहभागी होण्यापूर्वी व झाल्या नंतर व्यक्तीमत्व गुणविशेष कारण B (कमी बुद्धीमत्ता विरुह तीव्र बुद्धीमत्ता) प्रमाणे तुलना.

शालेय विद्यार्थी	व्यक्तीमत्व गुण विशेषण कारक-B		विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत	Z	P	माध्यमान + प्र.वि	T
ग्रामीण विद्यार्थीनी	कमी बुद्धीमत्ता	पूवी	५६	४४.०	४.०४१	**<0.01**	4.6 +_ 0.2	.25 <0.05
		नंतर	२६	२०.८				
	शंतुलीत बुद्धिमत्ता	पूवी	४९	३९.२	-३.४१५	<0.01		
		नंतर	७६	६०.८				
	तीव्र बुद्धिमत्ता	पूवी	२०	१६	-०.५०३	NS		
		नंतर	२३	१८.४				

निष्कर्ष :-

प्राप्त परिणामांच्या आधारे हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त ईतर शालेय कार्यक्रमात सहभागी झाल्यामुळे व्यक्तीमत्व कारण B प्रमाणे संतुलीत बुद्धीमत्ता असणाऱ्या ग्रामीण विद्यार्थाच्या संखेत वृधी झाली, तर संकुचीत बुद्धीमत्ता असलेल्या ग्रामीण विद्यार्थाच्या संखेत महत्वपूर्ण घट झाली. अभ्यासक्रमा व्यतिरिक्त ईतर शालेय कार्यक्रमात सहभागी झाल्यामुळे ग्रामीण विद्यार्थी तसेच ग्रामीण विद्यार्थीनी मधे व्यक्तीमत्व कारण B (कमी बुद्धीमत्ता विरुह तीव्र बुद्धीमत्ता) प्रमाणे महत्वपूर्ण अंतर आढळते.

प्राप्त परिणामांच्या आधारे. विद्यार्थाच्या बौधीक क्षमतेवर शाळेत घेतल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमा व्यतिरीक्त कार्यक्रमाच्या सकारात्मक प्रभाव पडतो. या गृहितकृत्याच्या स्विकार करण्यात आला.

सूचना :-

ग्रामीण भागातील विद्यार्थी व विद्यार्थीनीच्या बुद्धीमत्ता वृधीच्या दृष्टीने शालेय अभ्यासक्रमा व्यतिरीक्त विशिष्ट अभ्यासक्रमाव्यतीरीक्त विशिष्ठ अभ्यासक्रम राबविण्याची गरज आहे. तसेच त्यांना अधिकारांचा योग्य वापर करण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षित करण्याची गरज आहे. ग्रामीण विद्यार्थानमधे योग्य व्यक्तीमत्व गुण रूजवण्याच्या दृष्टीने ग्रामीण स्तरावर मार्गदर्शनवर कायक्रम राबविले पाहिजे.

ग्रामीण विद्यार्थीनींची संकुचित विचार सरणी दूर करण्याच्या उद्देशाने ग्रामीण स्तरावर सामाजीक स्वतंत्रतेची संम्बधी समावेश असावा.

- सामाजीक जीवनात वावरतांना लाजाळू वृती समुपदेशणा मार्फत कमी करावी.
- ग्रामीण विद्यार्थीनीना भावनात्मक स्थैर्य प्रदान करण्याच्या दृष्टीने त्यांना योग्य मार्गदर्शन करण्यात यावे व त्यांना कायद्याने प्राप्त झालेल्या अधीकारासम्बधी जागृत करण्यात यावे.
- मुलांचे मानसीक विकास होईल असे कार्यक्रम घ्यावे
- शिफारशी कार्यक्रमाची सांगड अभ्यासा विषयी घालण्यात यावी.
- विद्यार्थाच्या उपक्रमाशीलतेला वाव देण्यात यावा.
- कार्यक्रम शाळेच्या वेळातच घ्यावा.
- कार्यक्रमा संम्बधी पालकांना पालक शिक्षक सभेत माहीती घावी.
- मुलानवर कार्यक्रमाची जबाबदारी टाकावी.
- समाजासाठी झटणाऱ्या व्यक्तीची भेट घटवून देणे. सैन्यातील पराक्रमी व्यक्तीशी संवाद साधणे. ह्याचा कार्यक्रमात समावेश असावा.

संदर्भ ग्रंथः

1. *डॉ. जनार्धन वाघमारे 1993 आजचे शिक्षण : स्वप्न आणि वास्तव्य*
2. *खडसे भा.की. 1995 ''भारतातील सामाजीक समस्या'' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर*
3. *डॉ. किरण नागतोडे 1997 ''शालेय वेवस्थापन'' शैक्षणीक संरचना आणि अधुनिक विचार प्रवाह'' विद्या प्रकाशन*
4. *मुळे रा. रा. आणि उमाठे वि.तु 1998 ''शैक्षणिक संशोधनाची मुळतत्वे'' वंसत पिपंळापूरे प्रकाशन औरंगाबाद.*
5. *कुडते म.बा. 1998 ''शैक्षणीक तत्वज्ञान व शैक्षणीक समाजशास्त्र श्री विद्या प्रकाशन पूणे.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

प्राचीन भारत के इतिहास लेखन के स्त्रोत

प्रा.डॉ. उज्वला एस. साळवे
डॉ.एम.के. उमाठे कला व रामचंद्रराव मोखारे
वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर 22.

प्राचीन भारतीय इतिहास लेखन हेतु हमे इतिहास के विभिन्न स्त्रोतो पर निर्भर रहना पडता है। इतिहास विषय का संबंध अतित काल से होता है। दुसरे तथा और उपयोगी अर्थ में इतिहास अतित के वर्णन और व्याख्या का बोध देता है। प्रोफेसर बैरकला के अनुसार यह 'आंशिक रुप से प्राप्त साक्ष्यों के सहारे अतीत की महत्त्वपूर्ण बातो को खोज निकालने का प्रयास है।' यह अतित के महत्त्वपूर्ण पहलुओं का अपूर्ण और अपर्याप्त साक्ष्य ही इतिहासकार के स्त्रोत होते है। इतिहास लेखन हेतू हमे इतिहास के विभिन्न स्त्रोतो पर निर्भर रहना पडता है। केवल स्त्रोतों के अध्ययन से इतिहास नही बनता लेकिन बिना स्त्रोतों के इतिहास हो ही नही सकता। और स्त्रोतो के बिना इतिहास लेखन नही हो सकता।

इतिहास लेखन करने के लिए बहुतसी अध्ययन शाखाये विकसित हुयी है। उनकी मदद से इतिहास लेखन करने में सहायता होती है। इस कारणवश इतिहास लेखन प्रक्रिया अधिक समृध्द बनी है। ऐतिहासिक स्त्रोतों के दो प्रकार होते है। प्राथमिक और द्वितीय स्त्रोत होते है।

कोई इतिहासग्रंथ अपने प्राथमिक स्त्रोत अर्थात आधारभूत, कच्चे, अपूर्ण साक्ष्यों के अनुपात मे ही विद्वत्तापूर्ण और विश्वसनीय माना जाता है। ग्रंथ स्वयं दूसरी श्रेणी का स्त्रोत बन जाता है। व्यापक जनता, पत्रकार, रुची लेनेवाला सामान्य व्यक्ति और जिज्ञासु किसी ऐतिहासिक विषय को जब जानना चाहता है और उसके पास प्राथमिक स्त्रोतों को खोजने को कौर कहे उनको देखने तक का समय नही होता तो वह दूसरी श्रेणी की कृतियों पर ही निर्भर होता है। सरलीकरण के लिये हम फिर कह सकते कि कार्यरत इतिहासकार बिखरे हुए कठिण प्राथमिक स्त्रोतों का सुगठित और सुगम द्वितीय श्रेणी का स्त्रोत बनाने मे लगा होता है। स्वयं इतिहासकार भी एसे कार्यों द्वारा दुसरे इतिहासकार की पुस्तकों और लेखो का उपयोग करते है। अच्छी विद्वता का यह नियम है की किसी शोध में लगे इतिहासकार को सभी उपलब्ध द्वितीय श्रेणी की कृतियों पर महारथ हासिल कर लेनी चाहिये। अधिकतर पाठ्यपुस्तकें और मासिक और प्रेरक पुस्तकें भी ऐसे स्त्रोतों पर आधारित होती है। लेकिन किसी इतिहासकार को अतीत की व्याख्या में पूरी तरह सिध्दहस्त नही माना जा सकता यदी उसने प्राथमिक स्त्रोतों पर काम नही किया है।

कभी कभी प्राथमिक स्त्रोतों के बारे में अति आग्रह वास्तविक ऐतिहासिक अध्ययन को अवरुध्द भी करता है। किसी नए दस्ताऐवज की खोज और प्रकाशन को उसकी संभावित प्रासंगिकता पर बहस से ऊंचा स्थान दिया जाता है। केवल स्त्रोतों के अध्ययन से इतिहास नही बनता लेकिन बिना स्त्रोतों के इतिहास हो ही नही सकता।

इतिहास अध्ययन के तीन कालखंड होते है। प्राचीन, मध्ययुगीन और आधुनिक। भारतीय इतिहास लेखन के स्त्रोत अनेक है। प्राचीन भारतीय इतिहास लेखन के स्त्रोत क्या है, इसका स्पष्टीकरण प्रस्तुत लेख मे करने का प्रयास किया है।

प्राचीन भारत के इतिहास लेखन करने के लिये निम्नतर स्त्रोतों की मदत हो सकती है। प्राचीन भारत का इतिहास लिखने मे अनेक कठिनाइयों का सामना करना पडता है। क्योंकि हमारे इतिहास के स्त्रोतों मे भौतिक घटनाओंके लेखे-जोखे का महत्त्व अलग से नही पहचाना गया है। प्राचीन भारत के साहित्य में आख्यान, धर्मशासत्र, अर्थशास्त्र एवं वंश-विस्तार आदि अनेक विषयों का समावेश किसी भी देश के इतिहास के केवल दो स्त्रोत होते है। पहला साहित्यकारों की कृतियाँ तथा दूसरा विभीन्न कलाकारो की कृतियाँ।

भारतीय इतिहास लेखन के स्त्रोतों को दो भागो में विभाजित किया जा सकता है साहित्यिक तथा पुरातात्त्विक।

साहित्य सामुग्री :-

वेद :-

साहित्यिक सामुग्री मे वेद आर्यो के प्राचीनतम ग्रंथ है। प्राचीनता तथा महानता के कारण ही ये मानव-रचित न होकर ईश्वर-प्रदत्त माने गये है। वेद चार है। ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद तथा अर्थववेद। ऋग्वेद जो प्राचीनतम है, इस विषय मे अधिक लाभप्रद सिद्ध हुआ है। ऋग्वेद से आर्य किसप्रकार और कहॉ तक भारतवर्ष मे अपना प्रसार कर सके थें, अनार्यो से उनके संघर्षो का वर्णन, सप्तसिंन्धु का गुणगान आदि ऋग्वेद से ही प्राप्त होता है। ऋग्वेद आर्यो के इतिहास के पुननिर्माण का एकमात्र स्त्रोत है।

ब्राम्हण ग्रंथ :-

वैदिक मन्त्रो तथा संहिताओकी गद्य टीकाओं को ब्राम्हण कहा जाता है। आरण्यक और उपनिषद जो रहस्यवादी और दर्शनिक साहित्य है। ब्राम्हणों तथा उपनिषदो के सम्मिलित अध्ययन से ही परिक्षीत से लेकर बिम्बिंसार तक के इतिहास पर कुछ सोचा जा सकता है।

उपनिषद :-

उपनिषदो की दार्शनिकता को ध्यान में रखते हुऐ ये दावे से कहा जा सकता है की, प्राचीन आर्यो का दर्शन अन्य सभ्य देशो के दर्शन से कही आगे बढा था। प्राचीन आर्यो के आध्यात्मिक विकास का पूर्ण ज्ञान उपनिषदों से ही प्राप्त होता है। प्राचीन काल की धार्मिक अवस्था, सामाजिक, आर्थिक नियमो, रिवाजो और लोकाचारो के ये जीते-जागते उदाहरण है। वेदो तथा ब्राम्हणों की महानता को ये अधिक शक्तीशाली बना देते है।

महाकाव्य :-

वैदिक साहित्य के पश्चात भारतीय साहित्य के दो स्तम्भ रामायण और महाभारत है। वास्तव मे, सम्पूर्ण धार्मिक साहित्य मे ये अपना ऊँचा स्थान रखते है। भारतीय इतिहास को अधिक से अधिक प्रकाश मे लाने का श्रेय बहुत कुछ इन महाकाव्यों को ही दिया जा सकता है। ये महाकाव्य अंशतः धार्मिक और अंशतः धर्मनिरपेक्ष जो ईसा की छ़ठी शताब्दी पूर्व के हिन्दू समाज के विभिन्न पक्षो पर पर्याप्त प्रकाश डालते है।

पुराण :-

अंशतः धार्मिक और अंशतः धर्मनिरपेक्ष और स्मृति साहित्य, जो ईसा की धार्मिक आचारों के वृतान्त होने के साथ-साथ कतिपथ हिन्दू राजवंशो, मुख्यतः कुरू, नंद और मौर्य की वंश तालिका प्रस्तुत करते है।

बौद्ध ग्रन्थ :

बौद्ध धर्म ग्रन्थ और जैन साहित्य अधिक प्रामाणिक विवरण प्रस्तूत करते है। जिनके आधारपर ईसा पूर्व छ़ठी सदी से प्राचीन भारत के राजनीतिक इतिहास का पता कुछ अपवादों को छोडकर कालक्रमिक ढंग से चलता है। गौतम बुद्ध के अनुयायियों ने जिस साहित्य का सृजन किया उसका उद्देश पूर्णतया धार्मिक होते हुए भी ऐतिहासिक है। भारतीय इतिहास की सामुग्री उसमे बहुत कुछ निहित है। बौद्ध ग्रन्थो मे त्रिपिटक अधिक महत्त्वपूर्ण है। सुत्तपिटक, विनयपिटक तथा अभिधम्म पिटक तीनों मिलकर त्रिपिटक कहलाते है। त्रिपिटको की सबसे बडी विशेषता यह है कि ये बौद्ध संघो के संगठन का पूर्ण विवरण उपस्थित करते है। साथ ही तत्कालीन राजनैतिक परिस्थितियों का भी बोध कराते है।

बौद्ध ग्रन्थो मे जातक का दूसरा स्थान है। जातकों मे भगवान बुद्ध के पूर्वजन्म की कथाये संग्रहीत है। यद्यपि इनका दृष्टिकोन पूर्णतया धार्मिक है। किन्तू इनके अध्ययन से तत्कालीन सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था पर पर्याप्त प्रकाश पडता है। कुछ जातकों से बुद्धपूर्व तथा बुद्धकालीन भारत की राजनैतिक परिस्थितियों का भी आभास मिलता है।

दीपवंस, महावंस, त्रिपिटक तथा जातको के पश्चात दीपस्तंभ तथा महावंस नामक दो पाली महाकाव्यों का स्थान है। मौय साम्राज्य के इतिहास का अध्ययन करने मे ये दोने ग्रन्थ अधिक सहायक सिद्ध होते है। किन्तु इनकी सूचनाओं का स्वीकार करने समय तर्क एवं विवके से काम लेना आवश्यक है। मिलिन्द पन्हो यह पाली ग्रंन्थ है। इस ग्रन्थ से तत्कालीन सामाजिक तथा धार्मिक अवस्थाओं के अतिरिक्त आर्थिक अवस्था का भी पूर्ण विवरण प्राप्त होता है। भारत के विदेशी व्यापार का तो इसमें सजीव चित्रण किया गया है। तत्कालीन राजनैतिक अवस्था का भी प्रासंगिक विवरण इस पुस्तक मे प्राप्त होता है।

मंजूश्री मूलकल्प यह संस्कृत का ग्रन्थ है। इसमें मौयों के पूर्व

तथा हर्ष तक की राजनैतिक घटनाओं का उल्लेख मात्र कर दिया गया है। यह ग्रंन्थ भी ऐतिहासिक दृष्टिकोण से काफी महत्व रखता है।

जैनग्रंन्थ :-

बौद्ध ग्रन्थो की भॉती जैन ग्रन्थ भी पूर्णतया धार्मिक है। संस्कृत ग्रन्थो मे परिशिष्टपर्वन विशेष महत्त्वपूर्ण है। भद्रबाहुचरित्र दूसरा महत्त्वपूर्ण जैन ग्रन्थ है। अनेक जैन ग्रन्थ भारतीय इतिहास को सामुग्री उपस्थित करते है। जैन साहित्य से बिंबिसार, अजातशत्रु, चंद्रगुप्त मौर्य इत्यादी प्रभावशाली राजाओं पर भी महत्त्वपूर्ण सामुग्री प्रस्तूत करती है।

धर्मनिरपेक्ष साहित्य :-

धर्मनिरपेक्ष साहित्य पॉच प्रकार का है। 1) ऐतिहासिक 2) अर्ध्द ऐतिहासिक

3) विदेशी विवरण 4) जीवनियॉ 5) कल्पना प्रधान एवं गष्प साहित्य

ऐतिहासिक साहित्य -

प्राचीन भारत का इतिहास लिखने का ऐतिहासिक रचनाएं भी महत्त्वपूर्ण स्त्रोत है। प्राचीन भारतीय ऐतिहासिक रचनाओंको दो वर्गों मे रखा जा सकता है। व्यक्तिगत इतिहासकारों द्वारा लिखा गया इतिहास और विभिन्न स्थानीय राजवंशो द्वारा संरक्षित ऐतिहासिक इतिहास।

इसके अन्तर्गंत राजाओं तथा उनके उत्तराधिकारीयों का वर्णन शासन प्रबन्ध तथा अन्य राजनैतिक परिस्थितियों के अतिरिक्त आर्थिक तथा सामाजिक परिस्थिती यॉ भी ऐसा प्राचीन भारतीय साहित्य का एक ऐसा ग्रन्थ है, जिसे ठीक अर्थ मे ऐतिहासिक कहा जा सकता है। राजतरंगिणी के लेखक का दृष्टिकोन पूर्णतया ऐतिहासिक था। कौटिल्य के अर्थशास्त्र का भी इतिहास ग्रन्थो में अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान है। इस ग्रंन्थ में मौर्यकालीन भारत की शासन पद्धती, राजनैतिक व्यवस्था, सामाजिक व आर्थिक जीवन का विवेचन है। इसी प्रकार शुक्र नीतिसार, कामन्दकीय नीतिसार, ब्राहस्पत्य अर्थशास्त्र ये अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक ग्रन्थ है।

अर्द्ध ऐतिहासिक -

अर्द्ध ऐतिहासिक ग्रन्थोमे लेखको का उद्देश ऐतिहासिक न था, पर जिस मार्ग का अनुसरण करने ग्रन्थ रचना हुई है, वह इतिहास के समानान्तर है। इन ग्रन्थो में ऐतिहासिक घटनाओंका प्रतिबिम्ब आभासित होता है। इन ग्रन्थो मे पाणिनी की अष्टाध्यायी, मार्गसंहिता, पंतजलिका मुद्राराक्षस विशेष महत्त्वपूर्ण है।

विदेशी विवरण :-

भारतीय सामुग्री के अतिरिक्त हमारे इतिहास की कुछ अभारतीय सामग्री भी प्राप्त होती है, जिससे इतिहास सम्बधी अनेकानेक महत्वपूर्ण तत्थो का बोध होता है। ये सामग्री उत्साही यात्रियों, धर्मनिष्ठ तथा भ्रमणशील विद्यार्थीयों एवं विदेशी इतिहासकारों की रचनाओं से प्राप्त होती है और इसीलिये इन्हे विदेशी विवरण की संज्ञा दी जाती है। विदेशी विवरण का महत्व भारतीय इतिहास का तिथिक्रमानुसार अध्ययन करने ये सर्वमान्य है। वास्तव मे भारतीय सामग्रीयों की कमी की पूर्ति करनेवाले ये विदेशी विवरण ही है। जहॉ हिन्दू, जैन तथा बौद्ध ग्रन्थ मौन हो जाते है, वहा ये विदेशी विवरण ही इतिहासकार को कुछ प्रकाश दे पाते है। विदेशी इतिहासकारों और पर्यटको के वृत्तांत भी प्राचीन भारतीय इतिहास को पुनर्निर्माण मे बडा भारी महत्व है।

जीवनियाँ :-

साहित्यिक सामग्रियों मे जीवनियाँ का काफी महत्व है। इन जीवनियों को यदि प्रशस्ति-काव्य कहा जाये तो अनुचित न होगा क्योकि इनके लेखको ने अपने आश्रयदाता राजाओं की प्रशंसा मे अपनी लेखनी का सदुपयोग किया है। उन लेखकों का दृष्टिकोन पूर्णतया साहित्यिक था। बाणभट्टी की हर्षचरित को जीवनीसाहित्य मे ऐतिहासिक दृष्टिकोण से बहुत ऊँचा स्थान है। बाणभट्ट ने अपने आश्रयदाता हर्षवर्धन का जीवन-चरित्र अपने महान ग्रन्थ हर्षचरित मे लिखा जिसकी महता इतिहासकी दृष्टि से सर्वमान्य है। हर्ष के प्रारंभिक जीवन तथा उसकी दिग्विजयो का पूर्ण विवरण हर्षचरित से प्राप्त किया जा सकता है।

विशुद्ध साहित्य :-

विशुद्ध साहित्य से हमारा अभिप्राय उन साहित्यिक ग्रन्थो से है। जिनकी रचना साहित्यकारने कला के लिये के दृष्टिकोन से की है। विशुद्ध साहित्यिक ग्रन्थोमे हर्ष के तीन नाटक- नागानन्द,

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

रत्नावली, तथा प्रियदर्शिका विशेष उल्लेखनीय है इन नाटको से सातवी शताब्दी के भारत पर थोडा-बहुत प्रकाश पडता है। कालीदास के कुछ नाटकों की गणना भी इसी कोटी के ग्रन्थो मे की जा सकती है।

पुरातात्विक सामुग्री :-

साहित्यिक सामुग्री की भॉती पुरातात्विक सामग्री का भी इतिहास जानने के लिए बराबर का महत्व है। पुरातात्विक स्त्रोतो को चार संवर्गो मे बांटा जा सकता है।

1) अभिलेख 2) सिक्के 3) स्मारक 4) विविध अभिलेख

अभिलेख :-

प्राचीन भारत का इतिहास लिखने के लिये अभिलेख महत्वपूर्ण है। भारतीय इतिहास के सर्वाधिक विश्वसनीय स्त्रोत है, क्यों कि वे सामान्यतः मिथको से रहित तथा तत्थ्यों पर आधारित है। प्राचीन भारत की राजनैतिक अवस्था पर जितना प्रकाश इन अभिलेखों से पड सकता है, उतना अन्य किसी साहित्सिक या पुरातात्विक सामग्री से नही। प्राचीन भारत का शिलाओं, ताम्रपत्रो तथा अन्य धातुओं पर जो कुछ उन प्राचीन लोगों ने लिख दिया है वह अमिट है। साहित्यिक सामुग्री की भॉती प्राय उसमे प्रक्षिप्तांश नही हो सकते। भाषाविशेष से अभिलेखों का काल भी स्पष्ट हो जाता है। कुछ अभिलेख तो ऐतिहासिक श्रृंखला को स्थापित रखने मे बहुत सहायक हुए है।

सम्राट अशोक के काल से ही अभिलेखों का बाहुल्य है। इसके अतिरिक्त कुछ विदेशी अभिलेख भी है। जिनसे प्राचीन भारत के इतिहास की सामग्री प्राप्त की जा सकती है। भारतीय अभिलेखों को भी अशोककालीन तथा अशोक के परवर्ती, दो भागो में विभाजित किया गया है। अशोक कालीन अभिलेख से तात्पर्य स्वयं सम्राट अशोक द्वारा निर्मित अभिलेखों से है और अशोक के परवर्ती अभिलेखों मे ये सभी राजकीय तथा अन्य अभिलेख आते है, जो बाद के सम्राटो द्वारा तथा अनेक अभिलेख आते है, जो बाद के सम्राटो द्वारा तथा उनके काल में निर्मित हुए।

सर्वप्रथम अशोक के अभिलेखों पर प्रकाश डालना आवश्यक है, क्योंकी इनका स्वंय एक वर्ग है। अपनी राजज्ञा तथा घोषणाओं को अशोक ने स्तंभों तथा शिलाओं पर उत्कीर्ण कराया। अशोक का उद्देश जो कुछ भी रहा हो, पर इतिहास के विद्यार्थी के लिए अभिलेख अधिक मूल्यवान है। अशोक कालीन सभ्यता तथा संस्कृति पर इन अभिलेखों से बहुत कुछ प्रकाश पडता है। स्वंय अशोक ही भारतीय इतिहास का महत्त्वपूर्ण अंग है और इसका पूर्ण इतिहास लिखने के लिए हमे इसके अभिलेखों का इतिहास लेना पडता है। प्राचीन भारत के इतिहास को प्रकाशित करने मे अशोक कालीन तथा अशोक के पश्चात के अभिलेख ही विशेष ही विशेष उल्लेखनीय है। इसमे हरिषेण की प्रशस्ती विशेष उल्लेखनीय है। जो आजकल प्रयाग (इलाहाबाद) के किले मे हैं। गुप्तवंश के महान सम्राट समुद्रगुप्त की दिग्विजयों तथा उसके वैयक्तिक गुणोंपर पूर्ण प्रकाश डालनेवाली सामुग्री इस प्रशस्ति के अतिरिक्त अन्य कोई नही है। गुप्त वंश का इतिहास जानने में कुछ अन्य अभिलेखो का भी सहारा लेना पडता है। गुप्तो की वंशावली के निर्माण मे तो इन अभिलेखो का बहुत बडा हाथ है। यह अनुदान पत्रो, मुहरों तथा मुद्राभिलेखों की ही देन है की गुप्तों के उस अन्धकारपूर्ण इतिहास की भी एक स्थूल रूपरेखा प्रस्तूत की जा सकी है, जहाँ अन्य साक्ष्य या तो मौन थे या फिर भ्रामक विवरण प्रस्तुत कर रहे थे।

ऐहोल अभिलेख से जो चालुक्य-नृपति पुष्केशिन द्वितीय को प्रशस्ती में उत्कीर्ण किया गया है, चालुक्य वंश के सुप्रसिद्ध सम्राट का ज्ञान प्राप्त होता है। अभिलेखों से तत्कालिन सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक परिस्थितीयो का बोध होता है। हाथीगुम्फा का अभिलेख खारवेल राजाओं पर पूर्ण प्रकाश डालना है। कला के विभिन्न अंगो पर प्रकाश डालने में ये अभिलेख अधिक महत्त्वपूर्ण हैं। दानपत्रों से राज्य की सीमाओ का बोध होता है।

असंख्य भारतीय लेखों के अतिरिक्त कुछ विदेशी लेख भी प्राप्त हुए है जो हमारे इतिहास पर प्रचुर प्रकाश डालते है। इनमे एशिया माइनर मे बोगजकोई के लेख वैदिक देवताओं का उल्लेख किया गया है। आर्यो के संक्रमण का बोध इस अभिलेख से होता है। पर्सिपोलस तथा नक्शेरूस्तम (ईरान) के अभिलेखों से प्राचीन भारत तथा ईरान के पारस्परिक सम्बध का बोध होता है।

प्राचीन स्मारक :-

स्मारक पुरातात्विक स्त्रोत के सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण पहल है। खुदाई में बडी संख्या मे मिले नष्ट नगर जिनमें भारी संख्या मे स्मारक उपलब्ध हुए है। प्राचीन काल की सभ्यता के भग्नावशेष, प्राचीन मानव की कला के महत्त्वपूर्ण कार्य आज उत्खनन द्वारा

प्राप्त हुए है, और उनसे हमारे इतिहास पर पूर्ण प्रकाश पडता है।

पुरातत्वेताओं को प्राचीन स्मारकों के अध्ययन में कठिनाई का सामना अवश्य करना पडता है, किन्तु उस अध्ययन से सभ्यता तथा संस्कृति के जिस पहलू पर जितना प्रकाश पडता है, उतना अन्य किसी साक्ष्य से नही। साहित्यिक सामग्री किसी कालविशेष की, किसी विशेष कला की शैली के विषय मे बतला सकती है, उतना अन्य किसी साक्ष्य से नही। साहित्यिक सामग्री किसी कालविशेष की, किसी विशेष कला की शैली के विषय मे बतला सकती है, पर उसका जीता जागता उदाहरण हमे प्राचीन स्मारको के रूप मे ही प्राप्त होता है। प्राचीन स्मारको की प्रकाशयुक्त करने में पुरातत्व विभाग ने अधिक धैर्य एवं साहस से काम लिया है। सिंध में मोहनजोदाडों और चान्हूदड़ो में और अंशतः पंजाब मे हडप्पा में की गई खुदाई से प्राप्त आर्य सिंधुघाटी की सभ्यता विशेष रूप से उल्लेखनीय है। मोहनजोदाडो हडप्पा की खुदाई से नवीन सभ्यता का बोध कराया है। खुदाई ने हमारे सांस्कृतिक इतिहास को हजारों वर्ष पीछे ढकेल दिया है। देशी स्मारकों मे इसका सर्वोच्च स्थान है। यहाँ के भग्नावशेषो से हमे उस अतीत संस्कृति की स्मृति आ जाती है जो विश्व की अन्य सभ्यताओं को चुनोती दे रही थी।

सिक्के/ मुद्राये :-

सिक्के अपने अभिलेखीय प्रतिरूप से कम महत्त्वपूर्ण है, फिर भी यह प्राचीन भारत के कुछ कालों के संबंध में जानकारी का निश्चय ही प्रामाणिक स्त्रोत है। इस क्षेत्र में मुद्राओं की महानता के प्रमुख कारण ये है कि ये निष्पक्ष है, अर्थात इनमें किसी सम्प्रदाय विशेष या किसी मत विशेष का पक्ष लेकर पक्षपाकयुक्त तत्थ का सम्पादन नही होता। ये पूर्णतया राजकीय होती है। राजाओं की वंश-परंपरा का बोध कराती है। तिथी एवं नामयुक्त मुद्राओं का तो इस क्षेत्र मे अत्याधिक महत्त्व है। इनसे हमे इतिहास की उलझी हुई तिथियों का बोध होता है। मुद्राये राजनैतिक परिस्थिति के अतिरिक्त आर्थिक परिस्थिती पर भी कुछ प्रकाश डालती है। उनकी धातुओं के आधार पर हम तत्कालीन आर्थिक अवस्था का ज्ञान प्राप्त करने का प्रयास करते है। ये सम्राट विशेष के धर्म तथा उनकी रूची की और भी ध्यान आकृष्ट करती है। मुद्राओं पर उत्कीर्ण चिन्हों से हमे ज्ञात होता है कि अमुक राजा, अमुक धर्म का अनुयायी था। गुप्त सम्राटो के इतिहास के विभिन्न साधनों में मुद्राये भी अधिक महत्त्वपूर्ण है। समुद्रगुप्त की मुद्राओ के आधार पर ही हम यह निश्चपूर्वक कह सकते है वह ब्राम्हण धर्म का अनुयायी था। उसकी मुद्राओं पर उत्कीर्ण वीणा के आधार पर ही हम उसे संगीत कला का प्रेमी घोषित करते है। गुप्त कालीन सिक्के प्राचीन भारत के सिक्को के सर्वश्रेष्ठ नमूने है और उन पर कोई विदेशी प्रभाव नही हैं सिक्के प्राचीन भारतीय इतिहास के साहित्यिक और शिलालेखी स्त्रोतो को संशोधित, संपुष्ट और पूर्ण करते है। हमे भारत के संविधानिक और प्रशासनिक इतिहास के पूननिर्माण मे मदद करते है और साथही प्राचीन भारत का ऐतिहासिक, भूगोल और धार्मिक इतिहास लिखने मे मदद करते है।

अन्य अवशेष :-

उपरोक्त पुरातात्विक स्त्रोतो के अतिरिक्त इतिहास के सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक और राजनैतिक पक्ष पर प्रामाणिक जानकारी प्रदान करती है। ये है गुफा, मंदिर और मठ, स्तंभ, पत्थर, औजार और उपकरण इत्यादि।

प्राचीन भारतीय इतिहास व्यापक अध्ययन करने और इतिहास लेखन करने हेतु हमे साहित्यिक एवं पुरातात्विक दोनो स्त्रोतो का सहारा लेना आवश्यक हो जाता है। क्योकी ये स्त्रोत मिलकर ही प्राचीन कला की संपूर्ण तस्वीर प्रस्तुत करते है। यदि साहित्यिक मूलग्रन्थो से प्राप्त जानकारी को पुरातात्विक अवशेषो से संपुष्ट कर दिया जाता है तो इससे इतिहासकार को तत्थ्य की विश्वसनीयता और ऐतिहासिक प्रामाणिकता के पैमाने को सुधारणे-बढाने में मदद मिलती है।

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. आर्थर मारविक - इतिहास का स्वरूप (अनुवादक- लालबहादुर वर्मा) ISBN-81-7917-022-5
2. डॉ. देव प्रभाकर 'इतिहास एक शास्त्र' कल्पना प्रकाशन प्रकाशनवर्ष 1 जानेवारी 2002 ISBN-31-87024-34-8
3. दिक्षीत ना.सी. 'भारताचा इतिहास' पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, जुन 2002
4. डॉ. सरदेसाई बी.एन. इतिहास लेखन शास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
5. डॉ. सपकाळ, डॉ. शब्बीर शेख, मदन मार्डीकर 'भारताचा इतिहास', एस. चाँद ॲण्ड कं.लि. रामनगर, नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती 1994.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

डॉ. दामोदर खड़से के कथा साहित्य में पात्रों का यथार्थ

कु. प्रतिमा रामेशरण बैसवारा
शोध छात्रा
रा. तु. म. नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर

प्रस्तावना

आठवें दशक के लेखकों में अग्रणी लेखक डॉ. दामोदर खड़से प्रमुख हस्ताक्षर हैं । उन्होंने साहित्य की सभी विधाओं में लेखन कार्य किया । उन्हें महामहिम राष्ट्रपतियों के करकमलों द्वारा दो बार सम्मानित किया गया । सन् 1995 में महामहिम राष्ट्रपति शंकरदयाल शर्मा द्वारा राष्ट्रीय साहित्य पुरस्कार तथा सन् 20.06.2012 को महामहिम राष्ट्रपति श्रीमती प्रतिभा देवीसिंह पाटिल द्वारा गंगाशरण सिंह पुरस्कार से सम्मानित किया गया । इनके द्वारा किए गये सदानंद देशमुख का साहित्य अकादमी से पुरस्कृत मराठी उपन्यास बारोमास को श्रेष्ठ अनुवाद के लिए डॉ. खड़से को 16 फरवरी 2016 को साहित्य अकादमी पुरस्कार से नवाजा गया । सिंधुताई सपकाल नाम से एक मराठी स्त्री के जीवन पर लंबा आख्यान लिखा ,जो ऐसी स्त्री की कहानी है ,जिसने पहले तो भिखारिन बनकर जीवन को बचाया और फिर मेहनत और युक्ति से समृध्दि हासिल की । समृध्द होकर ग्यारह सौ अनाथ बच्चों को गोद लेकर पालने-पोसने का काम किया ।सिंधुताई के जीवन को आधार बनाकर अनंत महादेवन ने फिचर फिल्म बनाई । जिसे राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय स्तर के दर्जन भर पुरस्कार हासिल किए ।इनको पुरस्कार मिलने का सिलसिला सन् 1979 से अनवरत वर्तमान में भी शुरु है ।

डॉ. खड़से के कथा साहित्य के पात्र उच्चवर्गीय न हो कर मध्यमवर्गीय तथा निम्नवर्गीय है । उन्होंने यथार्थ के धरातल की पृष्ठभूमि से पात्रों का चयन किया । पात्र वहीं है जो आसपास दीखाई देते है । प्रत्येक कथा में पात्र होना स्वाभाविक है । बिना पात्रों के कहानी तथा उपन्यास का कोई मतलब नहीं हैं । कहानी हो या उपन्यास उनके पात्रों में स्वतः विकसित होने की प्रवृत्ति होती है । सब कुछ समाज पर ही निर्भर नहीं रह सकता । व्यक्ति में व्यक्तित्व की विशेषताएँ होती है ,जिनके कारण वह अपना अस्तित्व बनाए रखना चाहता है । डॉ. खड़से के कथा पात्रों में प्रमुख विशेषता यह है कि वर्ग -चेतना से मुक्त है और यहीं पर उनके पात्रों में यथार्थ जीवन की झाँकी का दर्शन होता है। बासी रोटी और टैक्स में वह (कहानी का नायक) भ्रष्टाचार में लिप्त था । फिर भी समाज का प्रतिष्ठित नागरिक था . वह आज खुद अंतर खोजने में मग्न था । आज वह कार्यक्रम का अध्यक्ष है ।अनपढ़ है-निपट और कार्यक्रम का अध्यक्ष ।काले पैसों की सफेद-शुभ्र दीवाल के बीच विशाल प्रांगण में वह पहली बार बासी रोटी और टैक्स चुराने के बीच का अंतर खोजने में मग्न था ।

पात्रों का वर्गीकरण -

वैसे तो विद्वानों ने वर्गीकरण के अनेक स्वरुप रखे हैं किन्तु प्रचलित और वास्तविक रुप में पात्रों का प्रवृत्ति के अनुसार वर्गीकरण करने का प्रचलन ही अधिक और वह तर्क संगत है , क्योंकि उसमें पात्रों का समग्र चित्रण कर सकते हैं । प्रवृत्तियों के अनुसार पात्र दो प्रकार के होते हैं -

1. स्थिर पात्र

2. विकसनशील पात्र

स्थिर पात्र अपरिवर्तनशील होते हैं । जीवन के सुख-दुख ,करुणा एवं उल्लास ,विषम अथवा अनुकूल परिस्थितियों में किसी का भी उन पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता ,वे समान स्थिति में ही रहते हैं । कभी-कभी उन्हें कैरी केचर और कभी-कभी उन्हें टाइप कहते हैं । वे वास्तव में किसी-न-किसी वर्ग के प्रतिनिधि ही बनकर आते है । लेखक स्थिर पात्रों में समस्त प्रकार की चारित्रिक विशेषतायें समाविष्ट करने का प्रयत्न करता है । इनका स्मरण करते ही हम पहचान लेते हैं क्योंकि चारित्रिक स्तर इतना दृढ़ होता है कि ये परिस्थितियों ,समस्याओं आदि के प्रकोप पर भी अपरिवर्तनशील रहते हैं । इस प्रकार के पात्र

डॉ. खड़से के कथा साहित्य में निम्नलिखित हैं । लेकिन डॉ. खड़से की कहानियों के मुख्य पात्र साधारणतः वह होते हैं । लेखक उन्हें नाम न देकर सर्वनाम से ही संबोधित करते हैं ।

उपन्यास काला सूरज (पामेला) य भगदड़ (महावीर प्रसाद) य कहानी मुहाने पर(नन्हें की माँ) य इस जंगल में ,पानी के रंग (अदिति) यचुभता हुआ घोंसला (दिनेश) य आखिर वह एक नदी थीं (आशादेवी) आदि ऐसे पात्र है जो जीवन में आई कठिन-से-कठिन परिस्थितियों को उन्होनें मात दी है । जहाँ काला सूरज की पामेला अपने अस्तित्व की लड़ाई लड़कर अपनी विजय प्राप्त करती है । वही भगदड़ के महावीर प्रसादश कैंसर के असाध्य रोग की शंका से उनके जीवन में आए भगदड़ से आतंरिक तथा बाह्य दोनों परिस्थितियों से ही जीत जाते है । इन पात्रों में चारित्रिक दृढ़ता मिलती है और ये अपने सिध्दातों का पालन करते है ।

दूसरे प्रकार के पात्र विकसित होते हैं , इनका निर्माण करने के लिए लेखक को कलात्मकता की ओर विशेष ध्यान देना पड़ता है । स्थिर पात्रों के विपरित विकसित पात्र परिवर्तनशील होते हैं ।उन पर परिस्थितियों का गहन प्रभाव पड़ता है जीवन के सुख-दुख ,करुणा ,एवं उल्लास तथा निराशा उनके जीवन में नई दिशायें निर्मित करती है ।विकसनशील पात्रों की प्रमुख विशेषता यह होती है कि वे प्रत्येक प्रकार की परिस्थितियों से सामन्जस्य कर लेते है ,जिससे उनके चरित्र की एक नयी विशेषता सामने आती है । डॉ. खड़से के अधिकांश पात्र विकसनशील ही है । बगुले कहानी में आधुनिकता की आड़ में लोगों की सोच को गिरते बताया है । समाज कितना भी सभ्य क्यों न हो जाए परंतु उसमें रहने वाले सभ्यता की आड़ में अपनी चरित्रहीनता का प्रदर्शन करते है । महिलाओं को समानाधिकार होने के बावजूद उनके पुरुष साथी अधिकारी महिला सहकर्मियों को हवस का शिकार बनाते है । जन्मांतर गाथा कहानी में दिग्विजय जो कि रिटायर फॉरेस्ट ऑफिसर थे वे अपने बेटी-दामाद का स्वागत न करके वह अपने चपरासी जवाहर को ज्यादा महत्व देते है ।

कथावस्तु में पात्रों का संयोजन -

कथावस्तु में पात्रों का संयोजन का तात्पर्य कथावस्तु के कुशल संगठन से है । डॉ.खड़से ने कथानकों में अनेक अनुभूतियों की प्रतिष्ठा पात्रों और घटनाओं के माध्यम से की है जिसके कारण कहानी का उद्देश्य पूर्णरुप से अभिव्यक्त हो जाता है । आखिर वह एक नदी थी कहानी में जिस अनुभूति की प्रतिष्ठा की है उसमें सामाजिकता का आभास मिलता है , साथ ही उसके प्रमुख पात्र में मानवीय संवेदना भी जाग्रत होती है ।पात्रों को थोपा नहीं है बल्कि उनके द्वारा किसी निश्चित उद्देश्य की पूर्ति करायी है । कहानियों की अपनी स्वतंत्र सत्ता के प्रति पात्रों ने कहीं भी अवरोध उपस्थित नहीं किया ।उनके सभी पात्र प्रभावशाली व महत्वपूर्ण प्रतीत होते है । यहाँ पर हमारा तात्पर्य नहीं है कि उनके पात्र किसी आदर्श की स्थापना करते है । वरन् भाव यह है कि आपनी निजी भूमिका में वे शक्तिशाली हैं । पात्र पूर्णरुप से कथानक के साथ सामंजस्य कर लेते है इसलिए उनके कथानक अव्यवस्थित होने से बच जाते है ।

पात्रों का यथार्थ-

डॉ. खड़से के कथा साहित्य में सिर्फ मध्यमवर्गीय ही नहीं निम्नवर्गीय परिवार से जुड़े चरित्रों का चित्रण मिलता है । काला सूरज उपन्यास के तहत कैलाश के जीवन की गतिविधियों के उतार -चढ़ाव मिलते हैं । उसी प्रकार उपन्यास भगदड़ में महावीर प्रसाद तथा उसके बेटे कृष्णप्रसाद की मानसिक तथा शारिरिक व आर्थिक स्थिति के द्वंद्व से जुझते बताया है । काला सूरज उपन्यास में तीनों नारी पात्र रुपा , गीता तथा पामेला को अलग-अलग परिस्थितियों के अनुसार उन्हें रचा है । रुपा जहाँ स्वार्थी तथा अहंकारी थी , वही गीता मिलनसार तथा पामेला जमाने के साथ चलकर व लड़कर खुद को साबित करने में विश्वास रखती थी ।

उपन्यास भगदड़ में वेता ,कृष्णा की माँ ,वेता की माँ , विनोद की पत्नी ,हर्षा यह सब नारी पात्रों में कृष्णा की माँ भारतीय संस्कृति का उदाहरण है जो एक ममतामयी माँ तथा आदर्श पत्नी है । वह जहाँ एक तरफ अपने बेटे का सुखी जीवनचाहती है ,वही दूसरी तरफ अपने पति की बीमारी से आहत होकर भी वह भगवान से मन्नत भी माँगती है ।लंबी उम्र के लिए ,स्वास्थ्य के लिए निर्जला उपवास भी करती है ।वही श्वेता न ही अच्छी बहू बनी न ही अच्छी पत्नी वह अपने स्वार्थ के लिए अपने ही ससुर के लिए पैसे तक खर्च करने को तैयार नहीं है । वह भौतिक सामानों के लिए लालायित है । हर्षा एक छोटी बच्ची है । जो कृष्णा तथा श्वेता की बेटी है ।

पुरुष पात्र की ओर उनकी दृष्टि पैनी और सूक्ष्म है । परिस्थिति

के अनुसार डॉ. खड़से के पुरुष पात्र अपने चरित्र में रच-बस जाते हैं क्योंकि वह मानव जीवन का स्वरुप उपन्यास के माध्यम से प्रतिबिम्बित करना चाहते है । डॉ. खड़से ने अपने पात्रों द्वारा ही कथन की पुष्टि कराई है । भले ही वह प्रत्यक्ष रुप से सत्य न हो किन्तु अप्रत्यक्ष रुप से अवश्य सत्य है । सूक्ष्मता एवं गहराई से विचार किया जाए तो अनेक पात्रों का चरित्र-चित्रण किसी मान्यता की पुष्टि के लिए हुआ है । श्काला सूरज कैलाश व गीता का चरित्र दृष्टव्य है । लेखक ने उन सभी चरित्रों को महत्व दिया है । जो जीवन के उतार -चढ़ाव अभिव्यक्त करने के लिए परिस्थितियों एवं घटनाओं का सहारा लिया । जिससे व्यक्ति की आतंरिक एवं बाह्य दोनों ही स्वरुपों का भली -भाँति चित्रण हो सके । भगदड़ के महावीर प्रसाद को अंत में अहसास होता है कि उनका पुत्र कृष्णा जो कि दुविधा में है । एक छोटे से विराम के बाद महावीर प्रसाद ने निर्णायक भूमिका में कहा , अब कुछ पेंशन हर महीने कृष्णा को भेजेंगे ।---------कृष्णा के लिए अब हम अपनी ओर से इतना ही कर सकते हैं ------।श्श

किसी भी पात्र के प्रति डॉ. खड़से कटु तथा अनुदार नहीं है । उन्होंने हर व्यक्ति के चरित्र का ऐसा सहृदय पूर्ण मनोवैज्ञानिक विश्लेषण प्रस्तुत किया है । इन व्यक्तियों के जीवन निर्माण में लेखक को कोई असुविधा नहीं हुई । क्योंकि ऐसे चरित्र समाज में अक्सर मिल ही जाते है । उसी प्रकार कहानी आखिर वह एक नदी थी में आशादेवी सब कुछ भूल कर अपने बहू-बेटे को आशिर्वाद ही देती है ।क्योंकि उन्हें लगा उनके जीवन का किनारा मनीष ही तो है ।उसी के लिए उन्होंने अपने जीवन के प्रवाह को नहीं मोड़ा अपने आपको विसर्जित भी नहीं किया ,किसी बड़ी नदी या सागर में ।

युक्ति कहानी का नायक पात्र वह है ।दुर्गंध तथा गंदगी से परेशान रहता है ।जब उसके दिमाग में युक्ति कौंधती है ,तब वहाँ का कायापलट हो जाता है । अब यहाँ कभी गंदगी नहीं हो सकती । दरअसल ,उसने एक बड़े से पत्थर को सिंदुर -तेल पोतकर गली में खड़ा कर दिया था और दीवार पर लिख दिया था-बजरंग बली की जय । एकाग्रता का कारण कहानी में नशाबंदी के कार्यक्रम के तहत एकाग्रता का कारण वह (कहानी का नायक) बताता है ।इसने गले तक भांग और थोड़ी-सी कंट्री पी रखी है ।

गौरैया को तो गुस्सा नहीं आता इस कहानी का पात्र जयंत मध्यमवर्गीय समाज का अभिन्न अंग है । महीने में तनख्वाह लेने वाले का बजट सीमित है । वह उतना ही खर्च कर सकता है जितना उसे जरुरत है । महीने के अंत में दूधवाले ,अखबारवाले आदि का बिल चुकाना होता है । पत्नी सरला को उधा लेना पसंद नहीं था । दोनों इस बात पर उलझ जाते है । मुझे कौन से अच्छे लगते हैं ,पर ये तो एक दिन भी पगार घर पर नहीं रहने देते । जयंत पता नहीं क्या कहना चाहता था । पर सारी बात धीरे-धीरे महीने के बजट की ओर मुड़ गई ,जिसमें कुछ घाटा ही था ।इसमें कम ,उसमें कम करते हुए पता नहीं पति-पत्नी कब उलझ गएगैर जयंत उत्तेजित हो गया ,मैंने दो सौ अपने खर्च के लिए अलग रखे थे ,वह भी तुम ले लो ------ और क्या ? कहते हुए वह बेडरुम की ओर तेजी से लपका ।पापा को गुस्से से देखा ऋचा सहम गई ।

पगडंडियां कहानी निम्नवर्ग की कमली तथा उसकी माँ की कहानी है । इस कहानी के पात्र रोज कचरा बीनने वालों में से ही है । उन्हीं के जीवन को रेखांकित किया गया है । लड़की होना भी अभिशाप है । आगे बढ़कर छोकरे देखते -कुछ लड़कियाँ बीड़ी पी रही हैं ।उन्हें देखकर इन्हें ऊब होती । चोर-निगाहों से देखते कोई कहता -सालियों को देखकर उल्टी करने की इच्छा होती है ।और वे लड़कियाँ इन्हें बड़ी हसरत -भरी निगाहों से देखतीं ।काश ,कभी सिगरेट वाले भी हमारे पास आते । झगड़ा बीड़ी और सिगरेट का ,कमली और मनचलें छोंकरों का । कमली भी माँ के साथ कागज और टूटे काँच बीनने जाती थी ।

डॉ. खड़से ने इस कहानी में यथार्थ चित्रण किया है । नगर के मध्य में बसा भीड़-भाड़ भरा इलाका रामनगर आजकल चर्चा का विषय है । रामनगर में एक स्टेडियम है । स्टेडियम के आस-पास शाम को बड़ी रौनक होती है । स्टेडियम के पीछे भी बड़ी रौनक होती है ,पर बड़ी चुपचाप । कुछ जानकारों का कहना है कि उधर आजकल बड़ा अच्छा माल मिलता है एकदम घरेलू । न इज्जत का डर ,न बीमारी का झंझट ।

पात्रों का यथार्थ परक चित्रण इस कहानी में दिखाई देता है । कमली जैसी लड़कियाँ तथा उसकी माँ जैसे पात्र जो बाहर-गाँव से रोजी-रोटी की तलाश में महानगर में आते है । परंतु नियति के सामने वे कुछ नहीं कर पाते । उसी का वर्णन किया गया है

। समाज में ऐसे कई परिवार होगे ,जिन्हें इन परिस्थितियों का सामना हर -दूसरे दिन करना पड़ता होगा ।

जन्मांतर गाथा कहानी के मुख्य पात्र दिग्विजय जैसे पात्र बिरले ही मिलते है ।जो फॉरेस्ट ऑफिसर होते हुए भी ईमानदार ,कर्तव्यनिष्ठ ,सेवा-भाव ,लोगों के प्रति सहानुभूति रखनेवाले तथा पेड़-पौधों के साथ प्राणियों से प्रेम करने वाले है । कहानी दूसरे पात्र भी है ,लेकिन वे सबसे अलग है ।

घुन कहानी का पात्र दिनेश जो कभी दूसरों की भविष्यवाणी करता था । लेकिन नियति की क्रूरता और भाग्य का कोप उसके सामने था । वह एक कुष्ठरोगी तो था ही साथ ही घर के लोगों की उपेक्षा तथा साथ न होने के कारण वह भिखारी की जिन्दगी जीने को मजबूर था ।

तेंदुआ कहानी का नायक बड़े पिता का बेटा होने के कारण वह तेंदुए को पालतू कुत्ते की तरह पालता है । रोज तेंदुए को लेकर गाड़ी में घुमाता है । रात ग्यारह के बाद निकालता है और साढ़े बारह तक वापस आता है । उस दिन दरवाजा अचानक खुल गया और तेंदुआ भाग निकला । वाइल्ड लाइफ प्रोटेक्शन एक्ट के तहत उसे काफी सजा हो सकती थी । क्योंकि जंगली जानवर पालना कानूनी अपराध है । इस कहानी के पात्र को रिश्वत तथा भ्रष्टाचार में लिप्त बताया है । क्योंकि इन सब को विराम देने के लिए इसके लिए उन्हें तीन लाख रुपए गिनने पड़े

इसी तरह गाज ,फिरौती कहानी के पात्र भी रिश्वत ,बेइमानी ,भ्रष्टाचार ,अत्याचार से प्रताड़ित है । चुभता हुआ घोंसला कहानी का मुख्य पात्र दिनेश को अंतर्द्वंद्व से जुझते बताया है । पिता की नौकरी छूट जाने के बाद उसकी जिदंगी बदल जाती है । वह सब्जी का ठेला चलाने को मजबूर हो जाता है ।

भटकती राख ,पार्टनर , कहानी आत्मकथात्मक शैली में लिखी है । दोनों के ही पात्र मृत है । भटकती राख का मुख्य पात्र वह है । जो एक टॉकिज का मालिक था । उसी तरह कहानी पार्टनर का मुख्य पात्र प्रीतम वर्मा जो की उन्नाव जिले का रहने वाला था । उलकी पोस्टिंग पोपुनार बिल्डिंग नागपुर में हुई थी । हँसमुख ,चिंतामुक्त व्यक्तित्व होने के कारण वह कोई भी परीक्षा पार कर जाता था । उसी का साथी सुरेश तथा उसकी पत्नी अमृता भी कहानी के अंत तक बने हुए है । बाद में अमृता अपने पति के व्यवहार से तंग आकर प्रीतम वर्मा के साथ रहने चली जाती है ।

निष्कर्ष-

डॉ. खड़से के कथा साहित्य में समाज में दिखाई देने वाले सभी वर्ग के पात्र दिखाई देते है .चाहे वह उच्च ,मध्य ,निम्न वर्गीय क्यों न हो । लेखक सामाजिक नागरिक होने के कारण वह समाज ,देश तथा आस-पास में घटित परिवेश को ही देखकर अपने कथा साहित्य के पात्रों का सृजन करते हैं ।

बैंक ऑफ महाराष्ट्र से महाप्रबंधक के प्रतिष्ठित पद से रिटायर होने से पहले ही उन्होंने लेखन कार्य शुरु कर दिया था । हम कह सकते है कि वे बैंक का कार्य तथा लेखन का सृजन कार्य साथ-सात कर रहे थे । वर्तमान में भी वह सृजन कार्य में लगे हैं ।

उनकी कहानी उखड़े पहिये का पात्र जहाँ रॉबर्ट इंजिनीयर है ,वही उसी कहानी का पात्र राजा पहले मूंगफली बेचता है बाद में वह गाऊन बेचता है । मुहाने पर कहानी का पात्र वह पहले होटल में काम करता है ,बाद में सब्जी -भाजी बेचता है । भटकती राख कहानी का पात्र वह टॉकिज का मालिक था

आखिर वह एक नदी थी कहानी की नायिका आशादेवी प्रोफेसर के पद से रिटायर होने के बाद आनंदवन में कुष्ठरोगियों की सेवा करती है ,उसी का बेटा मनीष इग्जीक्यूटिव इंजिनीयर है । साहब फिर कब आएँगे माँ ? की नायिका मंगली होटल में बर्तन माँजने का काम करती है ,परंतु होटल में खास मेहमान आने पर वह शेफ भी बन जाती है । गौरैया को तो गुस्सा नहीं आता का पात्र जयंत ऑफिस में काम करता है । पगडंडियां कहानी के पात्र कमली तथा उसकी माँ कचरा बीनने का काम करती है। वही बलराम ठेकेदार है । जन्मांतर गाथा का पात्र दिग्विजय फॉरेस्ट ऑफिसर है । उनका दामाद हेमंत बिल्डर था । गंध कहानी की नायिका प्राची होस्टल की वार्डन के साथ-साथ प्राचार्य भी रहती है । पार्टनर कहानी का पात्र प्रीतम वर्मा तथा उसके दोस्त सुरेश को इनकम टैक्स इंस्पेक्टर बताया है । प्रीतम वर्मा के मृत्यु के बाद अमृता को उसी ऑफिस में काम करते बताया है । फिरौती कहानी का नायक निशिकांत कारोबारी था ,वही उसका भाई श्रीकांत सेंट्रल एक्साइज में कार्यरत है । इस जंगल में कहानी की नायिका अदिति कॉलेज में पढ़ती है , वही कहानी पानी के रंग में टीचर की नौकरी के

लिए आवेदन करती है। घुन कहानी का नायक दिनेश ज्योतिष है। ज्वालामुखी की आत्मा की पात्र वह डाँसर है।

उसी प्रकार उपन्यास काला सूरज का मुख्य पात्र कैलाश पत्रकार है ,पामेला भी पत्रकार रहती है किंतु बाद में पति देवव्रत के साथ निर्देशन में जुड़ जाती है। वही भगदड़ उपन्यास का नायक बैंक में कार्य करता है। लेखक ने पात्रों की रचना समाज के भीतर से ही लिए है। वहाँ कोई अनजाना नहीं है। यह पात्र अपने ही ईर्द-गिर्द घूमते नजर आते है। इन पात्रों को रचते हुए लेखक ने इनके किरदारों को ध्यान दिया न कि इनके द्वारा किए गये कार्य को। कथा साहित्य में लेखक ने प्रमुख पात्र के साथ सहायक तथा गौण पात्र को भी चित्रित किया है। जिस प्रकार पुरुष पात्र प्रमुख भूमिका में है ,उसी प्रकार नारी पात्र का भी प्रमुख भूमिका में चित्रण किया है।

संदर्भ ग्रंथ

1. *संपूर्ण कहानियाँः बासी रोटी और टैक्स डॉ.दामोदर खड़से पृ. 349*
2. *हिन्दी कहानी उद् भव और विकास डॉ.सुरेश सिन्हा पृ. 84*
3. *भगवतीचरण वर्मा का गद्य साहित्य डॉ. करुणा उमर पृ. 105*
4. *हिन्दी कहानी उद् भव और विकास डॉ. सुरेश सिन्हा पृ. 85*
5. *हिन्दी कहानी कला डॉ. प्रतापनारायण टण्डण पृ. 308*
6. *भगदड़ डॉ. दामोदर खड़से पृ. 95*
7. *संपूर्ण कहानियाँः आखिर वह एक नदी थी डॉ. दामोदर खड़से पृ. 49*
8. *संपूर्ण कहानियाँः युक्ति डॉ. दामोदर खड़से पृ. 372*
9. *संपूर्ण कहानियाँः एकाग्रता का कारण डॉ. दामोदर खड़से पृ . 378*
10. *संपूर्ण कहानियाँरूगौरैया को तो गुस्सा डॉ. दामोदर खड़से पृ . 62 नहीं आता*
11. *संपूर्ण कहानियाँः पगडंडियां डॉ. दामोदर खड़स पृ .69-70*
12. *संपूर्ण कहानियाँःपगडंडियां डॉ. दामोदर खड़से पृ . 69*
13. *संपूर्ण कहानियाँः तेंदुआ डॉ. दामोदर खड़से पृ . 369*
14. *संपूर्ण कहानियाँः तेदुआ डॉ. दामोदर खड़से पृ . 369*
15. *संपूर्ण कहानियाँः उखड़े पहिये डॉ. दामोदर खड़से पृ . 20*
16. *संपूर्ण कहानियाँः मुहाने पर डॉ. दामोदर खड़से पृ . 29*
17. *संपूर्ण कहानियाँःआखिर वह एक नदी थी डॉ. दामोदर खड़से पृ . 39*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

गृहिणी - एक जागरूक ग्राहक

डॉ. स्मिता पत्तरकिने
गृह अर्थशास्त्र विभाग

सारांश :

प्रत्येक घर का महत्वपूर्ण आधार गृहिणी होती है तथा गृहिणी की यह भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण होती है। आज की गृहिणी केवल घर संभालनेवाली गृहिणी नही होती है तो वह अर्थार्जन के लिए घर से बाहर भी कार्य करती है, स्वयंरोजगार करती है साथ मे सामाजिक कार्य भी करती है।

गृहिणी को रोज के व्यवहार मे अनेक निर्णय लेने होते है, जो आर्थिक व्यवहार से जुडे होते है अधिकतर आवश्यकताओं की पूर्तता हेतू पैसे व्दारा ही व्यवहार किया जाता है। प्राप्त मासिक आय मे ही सब व्यवहार करना होता है। इसलिए खर्च कितना करना, बचत कितना करना, इस संबधी उचित निर्णय लेना महत्वपूर्ण होता है। बाजार ;डंतामजद्ध मे गृहिणी का प्रतिदिनन कुछ ना कुछ व्यवहार होता है तथा इस व्यवहार मे धोखा होने की संभावना भी अधिक होती है। इसलिए यदि गृहिणी को ग्राहक संरक्षण संबधी शिक्षा की जानकारी होती है तो अनेक समस्याए निर्माण होने की संभावना कम ही कर वह अपने परिवार को संतोषपूर्ण वातावरण प्रदान कर सकती है।

बीज शब्द : गृहिणी , ग्राहक, समस्या संरक्षण

प्रस्तावना : मनुष्य यह एक समाजशील प्राणी है तथा समाज का प्रत्येक घटक यह ग्राहक अर्थात उपभोक्ता होता है। मनुष्य को मूलभूत तीन आवश्यकताऐं होती है। रोटी, कपडा, और मकान। इस के साथ ही मनुष्य की स्वास्थ्य , शिक्षा, भौतिक आवशकताऍं भी होती है। जिन्हे पूर्ण करने हेतू व्यक्ति को विविध वस्तूऍं एवं सेवाओं का लाभ लेना होता है। जिसके लिए अनेक वस्तुओं की, सेवाओं की खरेदी भी करनी होती है। इसमे गृहिणी को भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण होती है। जिसके लिए उसे भी ग्राहक संरक्षण का उचित ज्ञान होना आवश्यक है।

प्रत्येक घर का महत्वपूर्ण आधार गृहिणी होती है तथा गृहिणी की यह भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण होती है। आज की गृहिणी केवल घर संभालनेवाली गृहिणी नही होती है तो वह अर्थार्जन के लिए घर से बाहर भी कार्य करती है, स्वयंरोजगार करती है साथ मे सामाजिक कार्य भी करती है।

गृहिणी को रोज के व्यवहार मे अनेक निर्णय लेने होते है, जो आर्थिक व्यवहार से जुडे होते है अधिकतर आवश्यकताओं की पूर्तता हेतू पैसे व्दारा ही व्यवहार किया जाता है। प्राप्त मासिक आय मे ही सब व्यवहार करना होता है। इसलिए खर्च कितना करना, बचत कितना करना, इस संबधी उचित निर्णय लेना महत्वपूर्ण होता है। बाजार ;डंतामजद्ध मे गृहिणी का प्रतिदिनन कुछ ना कुछ व्यवहार होता है तथा इस व्यवहार मे धोखा होने की संभावना भी अधिक होती है। इसलिए यदि गृहिणी को ग्राहक संरक्षण संबधी शिक्षा की जानकारी होती है तो अनेक समस्याए निर्माण होने की संभावना कम ही कर वह अपने परिवार को संतोषपूर्ण वातावरण प्रदान कर सकती है।

घर की सुव्यवस्था का ध्यान, सुमधुर वातावरण का निर्माण तथा सभी आवश्यकताओं की पूर्ति का भार गृहिणी पर ही पडता है। गृहिणी अपने घर की स्वामिनी, बच्चो की माता, शिक्षिका एवम् पति की सहयोगिनी होती है। गृहिणी घर की आधारशिला होती है। घर की कुशाल व्यवस्था, परिवार की सुखसमृद्धी संपन्नता यहॉं तक की घर का अस्तित्व भी उसपर निर्भर होता है।

गृह शब्द मे गृहिणी शब्द की उत्पती हुओ है। गृह की मालकिन, गृहिणी होती है। एक कुशल प्रंबधक गृहिणी कम धन मे भी रहन सहन के स्तर को उंचा उठाकर परिवार का वातावरण सुखमय बना सकती है।

परिभाषा : गृह विज्ञान परिभाषा शब्दकोष के अनुसार गृहिणी घर को मालकिन सामान्यतः एक विवाहित स्त्री जो अपनी गृहस्थी और घरेलू कार्यो का संचालन करती है। गृहिणी किसी भी व्यक्ति से लाभ या तनखाह के बदले घर के कार्य नही करती है। बल्की स्वेच्छा से घर की खुशहाली के लिए कामकाज करती है। (शोधविधी - भूमिका - परिकल्पना एंव अध्ययीकरण -www. Hindi 2 Dictionary.com)

उपभोक्ता - जो व्यक्ति अपनी आवश्यकताओं की सन्तुष्टि हेतू वस्तूओं एवं सेवाओं का उपयोग करता है, वही उपभोक्ता कहलाता है। (जी.पी.शेरी)

उपभोक्ता वह व्यक्ति होता है जो उपभोग के यथार्थ आशय को समझकर उपभोग करता है। (प्रो. मार्शल)

वस्तू व सेवा खरेदी करनेवाली व्यक्ति स्वंय उपभोक्ता होती है तो वह ग्राहक होती है। (श्री. संतोष गांधी)

गृहिणी की सामान्य समसयाऐं

जब गृहिणी ग्राहक के नाते बाजार मे वयवहार करती है तो उसे अनेक समस्याओं का सामना करना पडता है। अनेक समस्याओं को समझना पडता है। और उन समस्याओ को हल करने का प्रयास भी करना पडता है। यह समस्याएॅ मुख्य रूप से निम्न प्रकार की होती है।

1) मिलावट : आजकल खाद्य सामग्री मे मिलावट यह एक आम बात हो गई है। जैसे की दूध मे पानी, अच्छे स्तर के अनाज मे हल्केस्तर का अनाज मिलाना आदी. मिलावटी खाद्य पदार्थो के सेवन से स्वास्थ्य पर हानिकारक परिणाम होता है। पदार्थे के साथ - साथ दवाईयों मे भी कई बार मिलावट होती है। उपभोक्ता को इस प्रकार की घोर समस्या का सामना करना पडता है।

2) दोषपूर्ण भार एंव माप : बाजार में तोलने के बॉट और माप के मीटर व लिटर आदि कम भार व माप के प्रचलित है। ग्राहक को पता नही लग पाता है की वे मानकीकृत है या नकली। इन तौल व माप के साधनो से उपभोक्ता को कम भार व माप की वस्तुऐं मिलती है।

3) किंमतो की वृध्दि : उपभोक्ता के समक्ष महंगाई व मूल्य वृध्दि विकराल रूप धारण किये हुए है। बढती महंगाई के कारण रोज की आवश्यकताऐं भी पूर्ण करना थोडा कठिन होता है।

5) भ्रमक विज्ञापन : आज का युग विज्ञापन का युग है। पंरतु आजकाल अधिकतर विज्ञापन भ्रमक होती है। तो कई विज्ञापन आकर्षक होते है परंतु झुठे होते है। जिससे ग्राहक की दिशाभुल होती है। भ्रामक विज्ञापन के कारण उपभोक्ता को कम गुणवत्ता की वस्तुऐं प्राप्त होती है।

6) निम्न गुणवत्ता की वस्तूऐं : आजकल बाजार मे नकली वस्तूऐं काफी मात्रा मे मिलती है। जो सस्ती रहती है परंतु कईबार उनका स्तर, गुणवत्ता, योग्य न होने कारण उसका हानिकारक परिणाम स्वास्थ्य पर होता है।

7) व्यापारियों का अशिष्ट व्यवहार : कई व्यापारी ग्राहको के साथ उचित व्यवहार नही करते है। योग्य जानकारी नही देते है। इस कारण उनका व्यवहार ग्राहक के लिए बडी समस्या बन जाता है।

8) नकली लेबल व चिन्हो का प्रयोग : अनेक व्यापारी अपना माल बेचने हेतू अच्छे उत्पादनों की नकल करते है और ग्राहको को दिशाभूल करते है। हलके स्तर के सामान या वस्तू पर गलत या नकली लेबल व चिन्हो का प्रयोग करके ग्राहको की गुमराह करते है।

9) वस्तुओं की बाजार मे अपर्याप्त पूर्ति : कई बार दुकानदार, व्यापारी वर्ग आवश्यक वस्तुओं की कमी निर्माण कर देते है। परिणाम स्वरूप वस्तुओंकी किंमत बढ जाती है। यह भी एक समस्या ग्राहको को परेशान करती है।

उपरोक्त सभी समस्याओं को दूर करने हेतू ग्राहको ने अपनी निम्न जिम्मेदारीयों को समझना अधिक आवश्यक है।

गृहिणी ग्राहको की जिम्मेदारियॉं :

1) जागरूकता : प्रत्येक गृहिणी ने जागरूकता से बाजार के व्यवहार करना आवश्यक है। उचित दुकानदार से, वस्तुओं को परखकर खरिदना चाहिए।

2) अच्छे वस्तुओं का चयन : वस्तुओं का चयन करते समय केवल किंमत न देखते हुऐ उसका स्तर, गुणवत्ता की ओर भी ध्यान देना आवश्यक है।

3) अन्याय के विरूध्द शिकायत करना : जब ग्राहक पर अन्याय होता है साथ ही किसी व्यक्ति ने आगे बढकर कदम उठाया तो उसे सहकार्य करना भी आवश्यक है।

4)वस्तुओ का सुरक्षित उपयोग : अनेक वस्तुओं के उपयोग संबधी उचित जानकारी दी होती है। उनके अनुसार उपयोग करने की आदत होनी चाहिए। जैसे की सिलेंडर का, इलेक्ट्रिक वस्तूओंका उपयोग।

5) ग्राहक मंच की स्थापना : अपने अपने बस्ती मे अथवा गावों मे ग्राहक मंच की स्थापना करके ग्राहक को संघटित कर सकते है।

6) सहकारी ग्राहक भंडार का निर्माण : ग्राहको को उचित किंमत मे अच्छे स्तर की वस्तूऐं उपलब्ध कराने की दृष्टि से सहकारी ग्राहक भंडार का निर्माण करना उचित होता है।

7) बहिष्कार : जो व्यापारी, उत्पादक अथवा दुकानदार ग्राहकों का नुकसान करता है उसके मालपर/दुकानपर सब ने मिलकर बहिष्कार डालना अत्यंत आवश्यक होता है।

8) लेबल का उपयोग : कोई भी वस्तू की खरिदारी करते समय लेबल देखकर ही लेना अत्यंत आवश्यक है।

9) विविध कानून की जानकारी : ग्राहको के सुरक्षा हेतू जितने भी कानून होते है उसकी जानकारी स्वंय लेना तथा सबको देना यह भी एक महत्वपूर्ण जिम्मेदारी होती है। तथा ग्राहक शिक्षा व संरक्षण का प्रसार करना भी अत्यंत आवश्यक होता है।

निष्कर्ष :

उपरोक्त शिक्षा व्दारा गृहिणी कुशल व जागरूकता ग्राहक या क्रेता बन सकती है। गुणवत्तापूर्ण वस्तुओं का चयन करने की आदत उसमें निर्माण करना आवश्यक है। उपभोक्ता शिक्षा व्दारा उसे उत्पादन, विनीमय और वितरण संबधी उचित जानकारी प्राप्त होती है। कुशल उपभेक्ता बन कर गृहिणी अपने परिवार के रहन सहन के स्तर को बढा सकती है। उपलब्ध आर्थीक साधनों का उपयोग करके परिवार के सदस्यों को अधिक संतोष प्रदान कर सकती है।

उपभोक्ता संरक्षण के अंतर्गत आनेवाले कानून की जानकारी प्राप्त होने से होनेवाले नुकसान से परिवार को सुरक्षित रख सकती है। जागरूक गृहिणी अपने परिवार को समाज को तथा राष्ट्र को सक्षम बनाने मे अपना योगदान दे सकती है।

संदर्भसूची :

1) *आधुनिक गृहव्यवस्थापन डॉ. वैरागडे, प्रा. लाढकर ,प्रा. मुळे विद्या बुक्स प्रकाषन औरंगपुरा, औरगाबाद*
2) *गृहव्यवस्थापन आणि गृहकला जी. पी. शेरी अग्रवाल पबिलकेषन्स आग्रा*
3) *गृहव्यवस्थापन आणि गृहसजावट डॉ. मीना काळेले पिंपळापुरे ॲन्ड कंपनी पब्लिषर्स नागपूर*
4) *गृहव्यवस्थापन आणि गृहकला डॉ. सौ. क्षमा लिमये विद्या प्रकाषन नागपूर*
5) *w.w.w. Hindi 2 distionary.com*

KNOWLEDGE MANAGEMENT STRATEGY

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com